

LINGDOK 13.
NYELVÉSZDOKTORANDUSZOK DOLGOZATAI

Szerkesztette: Gécseg Zsuzsanna

Elektronikus publikáció

Szegedi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Szeged
2014

Sorozatszerkesztő
Kenesei István

Technikai szerkesztő
Nagy Ágoston

Letölthető az SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskolájának honlapjáról:
http://nydi.bibl.u-szeged.hu/SZTE_NYDI/

TARTALOM

A szerzők adatai	5
Előszó	7
Danka Balázs: <i>A zárt illabiális vokálisok jelölésének problémája a „pogány” Oγuz-nāmā-ban</i>	9
Dömötör Éva – Varga Diána: <i>Főmondati kötőmód diskurzuspartikulákkal</i>	27
Dyekiss Emil Gergely: <i>Információs állapotok véges ábrázolása dialógusokban</i>	47
Ertsey Nikolett: <i>A segédigék disztribúciója a felső-dél-olasz dialektusokban</i>	67
Gerócs Mátyás – Pintér Lilla: <i>Hogyan értik a magyar gyerekek a számneveket?</i>	87
Kohári Anna: <i>A magánhangzók időtartama a beszédritmus tükrében</i>	109
Ótott-Kovács Eszter: <i>Tagadás a konverbiumi mellékmondatot tartalmazó kazak mondatokban</i>	125
Sotkóné Grósz Anikó: <i>A kérdőszavas felkiáltó mondatok szerkezete az angolban és az olaszban</i>	143
Szőke Bernadett: <i>A minősítő értelmezős szerkezet mint ellipsis</i>	165
Szűcs Péter: <i>A magyar „operátoremelés” mint prolepszis</i>	185
Turi Gergő: <i>Alanyi sziget a magyar nyelvben</i>	205

A SZERZŐK ADATAI

DANKA Balázs: *dankab.szte@gmail.com*
SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
Altajisztika doktori program

DÖMÖTÖR Éva: *domotore@yahoo.com*
PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Magyar nyelvészeti műhely

DYEKISS Emil Gergely: *emil.dyekiss@gmail.com*
ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
Elméleti nyelvészet doktori program

GERŐCS Mátyás: *mgerocs@gmail.com*
PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Elméleti nyelvészeti műhely

ERTSEY Nikolett: *ertsey@gmail.com*
ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
Romanisztika doktori program

KOHÁRI Anna: *koharianna@gmail.com*
ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Alkalmazott nyelvészet doktori program

ÓTOTT-KOVÁCS Eszter: *okeszter@gmail.com*
SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola
Altajisztika doktori program

PINTÉR Lilla: *pinterlilla87@gmail.com*
PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Elméleti nyelvészeti műhely

SOTKÓNÉ GROSZ Anikó: *groszani@gmail.com*
PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Angol nyelvészeti műhely

SZÓKE Bernadett: *szokebetty@freemail.hu*
SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Elméleti nyelvészet doktori program

SZÜCS Péter: *szucspeter.uni@gmail.com*
DE BTK Nyelvtudományok Doktori Iskola
Modern nyelvészet doktori program

TURI Gergő: *gergo.turi@gmail.com*
PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Elméleti nyelvészeti műhely

VARGA Diána: *vargadia@vipmail.hu*
PPKE Nyelvtudományi Doktori Iskola
Elméleti nyelvészeti műhely

ELŐSZÓ

A LingDok néven rövidített, nyelvészdoktoranduszok tanulmányait magában foglaló kötetsorozat 13. kötetét tárjuk büszkén az olvasó elé. Újdonság a sorozat kiadásában, hogy az előző tizenkettővel ellentétben ez a kötet kizárólag elektronikus, azaz e-könyv formában jelenik meg. A változtatás egyik oka a rendelkezésre álló forrásokkal való takarékoskodás, a másik pedig az, hogy alkalmazkodunk a mai kor elvárásaihoz: könnyen elérhető és könnyen kezelhető formátumú cikkgyűjteményt szeretnénk kínálni a nyelvtudomány különféle területei iránt érdeklődő hallgatóknak és szakembereknek egyaránt.

A kötet, ahogy az eddigiek is, a hagyományos őszi Lingdok doktoranduszkonferencia-sorozatra épül: a benne szereplő tizenegy tanulmány alapjául szolgáló előadásokat a 2012. november 29-én és 30-án megrendezett Lingdok16-on, azaz a Nyelvészdoktoranduszok 16. Országos Konferenciáján elhangzott előadások közül válogatta ki az ország elismert nyelvész oktatóiból álló zsűri.

A konferenciára több mint harminc összefoglaló érkezett be az ország hat nyelvtudományi doktori iskolájából, sőt, a határon túlról is. Ezek az összefoglalók egy szigorú névtelen előszűrésen mentek keresztül, melynek eredményeképpen a beküldött összefoglalók mintegy kétharmada, 22 előadás került be a konferencia programjába. A konferencián részt vevő oktatók értékelése alapján aztán 13 előadás szerzőjét kértük fel cikkíráásra; a tanulmányok ismét egy szigorú lektorálási folyamaton mentek keresztül, míg végül megszületett a kötetünkben szereplő 11 tanulmány.

Ezek a tanulmányok – a konferencia tematikájával összhangban – a nyelvészet elméletibb diszciplínáiból kerültek ki, túlnyomó részük szintaktikai témájú, de akad olyan is, amely hangtani, szemantikai vagy éppen nyelvszociológiai problémát boncolgat. Ez alkalommal először szerzőpárok is írtak a kötetbe, ami azt mutatja, hogy már a doktoranduszok körében is megjelenik a törekvés, hogy a nyelvészet különböző részterületeit ötvözve, közösen hozzanak létre új tudományos eredményeket.

Könyvünk előszavában hagyományosan köszönetet mondunk mindazoknak, akiknek része volt a kötet megszületésében: nagy köszönet illeti Nagy Ágostont, aki időközben doktoranduszból doktorra „lépett elő”, de továbbra is lelkiismeretesen és önzetlenül végzi a kötet technikai szerkesztését. Ugyanő Szücs Márta doktorandusszal immár sok-sok éve lelkesen szervezi a Lingdok-konferenciákat – nagy köszönetet érdemelnek munkájukért. Végezetül köszönetet mondunk a névtelen bírálóknak, akiknek szigorú, de segítők

szándékú kritikái garanciát jelentenek a konferenciaelőadások és a jelen kötetben szereplő tanulmányok magas tudományos színvonalára is. Nem lehetünk elég hálásak azért, hogy felkérésünknek készséggel – és mindenfajta ellenszolgáltatás nélkül – eleget tettek, és alapos bírálataikkal segítették a szerzőket egy újabb, még jobb változat kialakításában.

Szeged, 2014. március

Gécseg Zsuzsanna
a kötet szerkesztője

A ZÁRT ILLABIÁLIS VOKÁLISOK JELÖLÉSÉNEK PROBLÉMÁJA A „POGÁNY” OGUZ-NĀMĀ-BAN¹

Danka Balázs

Bevezetés

A „pogány” Oguz-nāmā (MS, Radloff 1891, Nour 1928, Pelliot 1930, Bang-Rahmeti 1936, Ščerbak 1959) egy feltehetően a XV. században keletkezett közép-török szövegmű. Az ismert kézirat az egész szövegnek csak egy részét tartalmazza, 21 lapból áll. Minden egyes lapra mindkét oldalon 9 sor íródott az ujjur írás egy változatával. A szöveg a törökség körében közismert Oguz-legenda egy részét beszéli el, nevezetesen a főhős, Oguz Kagán születését és életében véghezvitt tetteit az uralkodása végéig. Ez a forrás nem tartalmazza a főhős többi ismert kéziratban meglévő leszármazását, illetve az uralkodása utáni eseményeket. A szöveg feltehetően szájhagyományon alapszik, benne verses és prózai részek váltják egymást. A szövegre azért hivatkozom a „pogány” (a továbbiakban PON) jelzővel, mert a többi ismert Oguz-legenda változattal (Eraslan 1968, Jahn 1969, Desmaisons 1970, Ölmez 1996, Bakır 2008) ellentétben nem tartalmaz muszlim motívumokat. Néhány példa:

(1) A szöveg Oguz születésével kezdődik, származásáról annyi derül ki, hogy az anyja neve Hold Kagán. A szöveg eleje hiányzik. Más változatokban Oguz származása egészen Jáfetig vissza van vezetve, női felmenőkről vagy Hold nevű személyről ezekben nincs szó.

(2) Az újszülött Oguz issza az anyja melléből az előtejet, majd ezután nem iszik, hanem rendes ételt kér. A többi változatban az újszülött addig nem hajlandó inni, míg az anya át nem tér az iszlámra.

(3) Mielőtt Oguz kagánná kiáltja ki magát, legyőz egy mitikus szörnyet, ezzel érdemli ki a rangját. A többi változatban Oguz muszlimmá lett, és elhagyta apja hitét, emiatt háborúba kezdenek. Oguz győz, ezért ő lesz az új uralkodó.

(4) Oguznak két felesége van, tőlük három-három fia. Amint meglátja, el is veszi őket. A többi változatban három feleség jelenik meg, de csak a harmadikat hajlandó szeretni, mert ő áttér az iszlámra. Tőle születik az összes gyermeke.

¹ Jelen publikáció az MTA-SZTE Turkológiai Kutatócsoport támogatásával készült.

A PON-t további két fontos tartalmi jellemzője különíti el a többi ismert változattól:

(a) Bár a kerettörténet alapján egy Oγuz-nāmā változatról beszélünk, amely tartalmi átfedésben van a többi ismert változattal, a szöveg mintegy 30%-a tulajdonképpen a szlávok meghódításáról szól, amely a többi változattól hiányzik, vagyis a PON valójában egy, a szlávok fölötti hatalmi proklamáció.

(b) A Volgán való átkelés logisztikai kivitelezéséért (népetimológia alapján) a Kipcsak nevet és egyéb címeket kapó bég (akitől a többi Oγuz-nāmā változat szerint a későbbi kipcsak törzsek leszármaznak) eredeti neve *Uluγ Ordu*, vagyis Nagy Horda. A Nagy Horda névvel a XV. században darabokra hulló Arany Horda központi területeit illették. Éppen e két motívum alapján kell arra gondolnunk, hogy a szöveg leghamarabb a XV. században keletkezhetett a Volga alsó folyását övező steppevidéken. A dolgozatban leírtakkal amellet fogok érvelni, hogy nyelvészeti szempontból is igazolható az, hogy a PON a volgai törökséghez köthető Oγuz-nāmā változat.

1. Az ujjur írás és a PON írásváltozata

Az ujjur írás sémi eredetű betűírás, amely az arámiból kialakított szogd írásból alakult ki. A törökséghez szogd buddhista szerzetesek közvetítésével került. Az 1. táblázat bemutatja az egyes betűk által jelölt hangokat, összehasonlítva a PON hangjelölési rendszerével (az ótörök fonémakészletet illetően lásd Erdal 1998: 138–140; bővebben: Erdal 2004: 37–84).

A PON ujjur írásváltozatát közelebbről megvizsgálva látható, hogy több vonásában eltér az ótörökre használt ujjur írástól. Alapvetően kisebb grafémakészletet használ.

A mássalhangzó-jelölésben alapvetően nincs meg az a *fortis–lenis* oppozíció, amely az ótörök ujjur írásban részben megvolt: <q>:<γ>, <s>:<z>, <t>:<d> (de /b/,/p/; <k> [k], [g]). A PON-ban a fenti hangok jelölése ilyen vagy olyan módon egybeesik:

1. <γ> [ɣ],[q]; <q> [ɣ],[q]. A két graféma alakjában nagyon hasonló. A PON kurzív kézírása alapján a kettőt csak a diakritikus pontjai alapján lehetne megkülönböztetni, azonban a diakritikusok jelölése teljesen öletszerű, pl. <γ'γ'n>, <q'q'n> /qayān/ 'kagān'.

2. Az <s> egyaránt jelölhet /s/-t és /z/ szó belsejében, illetve a <-z> /s/-t és /z/-t szó végén, disztribúciójuk kiegészítő.

3. A PON-ban nem találunk <t>-t. A /t/ és /d/ jelölésére egyaránt <d> szolgál.

A zárt illabiális vokálisok jelölésének problémája a „pogány” Oɣuz-nāmā-ban

1. táblázat: Az ótörök ujur ábécé² és a PON betűkészletének összehasonlítása

Név	Betű	Ótörök	PON
Alif	<'>	Szókezdő V, ill. /ä/	(Szókezdő V) /a/, /ä/, /i/, /i/
	<'>	/a-/	-
Beth	<v>	/v/	-
Gimel	<ɣ>	/g/ [ɣ]	/k/ [q], /g/ [ɣ]
Waw	<w>	/o/, /u/, /ö/, /ü/	/o/, /u/, /ö/, /ü/
Waw + yod	<wy>	Első szótagi /ö/, /ü/	-
Zain	<-z>	/z/	/-s/, /-z/
Zain, két pont	<ž>	ž (csak jövevény- szavakban)	-
Heth	<h>	[χ]	-
Heth, két pont	<q>	/k/ [q]	/k/ [q], /g/ [ɣ]
Yod	<y>	/y/, /i/, /i/, [e]</ä/	/y/, /i/, /i/, [e]</ä/
Kaph	<k>	/k/ [k], /g/ [g]	/k/ [k], /g/ [g]
Lamedh	<d>	/d/	/t/, /d/
Mem	<m>	/m/	/m/
Pe		/b/, /p/	/b/, /p/
Nun	<n>	/n/	/n/
Tsadi	<č>	/č/	/č/, [j]</y/
Resh	<r>	/r/	/r/
Shin	<s>	/s/	/s/, /z/
Shin, két pont	<š>	/š/	/š/
Tau	<t>	/t/	-
kampós Resh	<l>	/l/	/l/

² Daniels (1996: 540-1) alapján.

4. A <č> egyaránt szolgál az etimologikus /č/ és a /y/ variánsaként jelentkező [j] jelölésére. Ez utóbbi az ótörök ujjuriban nincs meg. Feltételezésem szerint a PON-ban a *fortis:lenis* oppozíció meg nem különböztetése csak ortográfiai sajátosság, mivel ez az oppozíció mind az ótörökben, mind az összes modern török nyelvben megtalálható. E konkrét szöveget illetően nem folytattam vizsgálatokat, és jelen dolgozat szempontjából a *fortis:lenis* oppozíció kevésbé lényeges.

A PON magánhangzó-jelölése is különbözik az ótöröktől: első szótagban a szöveg nem tesz különbséget elöl és hátul képzett magánhangzó között (*alif* <'> /a, ä/, *yod* <y> /i, i/, *waw* <w> /o, u, ö, ü/), míg az ótörök ujjuriban ez megvan első szótagban (részletesen lásd a 2.4. részt).

2. Az ótörök magánhangzórendszer és az ujjur írás

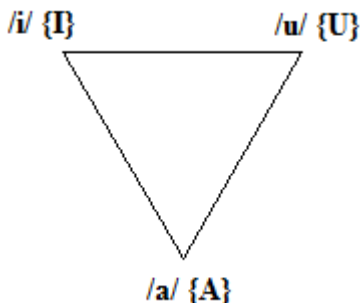
A probléma megértéséhez tudni kell, hogy az ujjur írás, mint sémi eredetű írás, a sémi nyelvek hármas magánhangzórendszerének megfelelően három alapvető magánhangzó-grafémát tartalmaz: <'> /a/, <y> /i/, <w> /u/. Ezek az írásjegyek eredetileg mássalhangzókat jelöltek (/ /, /y/ /w/).

A további elemzés során a kormányásfonológia elem alapú megközelítést alkalmazom (Harris 1994). A (magánhangzó)fonémák e szerint az elméleti keret szerint nem [+], megkülönböztető jegyek által különböznek el egymástól, hanem a következő elemek megléte vagy hiánya alapján {A, I, U}. Az {A} nyíltságot jelöl, az {I} elölképzettséget, az {U} pedig kerekítettséget. Egy magánhangzó-fonéma minőségét az dönti el, hogy e három elem közül mely eleme(ke)t tartalmazza. A hagyományos megkülönböztető jegyes elemzés szerint ezek az elemek a következőképpen írhatóak le.

- {A} [+nyílt, –elöl, –kerek]
- {I} [–nyílt, +elöl, –kerek]
- {U} [–nyílt, –elöl, +kerek]

Ezek az elemek egy az egyben megfelelnek a sémi magánhangzórendszer fonémáinak, és jelölésüknek: {A} /a/ <'>; {I} /i/ <y>, {U} /u/ <w>.

Az /a/, /i/, /u/ magánhangzók fonológiai szempontból tehát egyszerűnek minősülnek, mivel csak egyetlen elemet tartalmaznak, amely hármas privatív oppozícióba állítja őket (1. ábra).

1. ábra: A sémi hármas magánhangzórendszer

Az ótörök magánhangzórendszer, amelyre az alapvetően 3 magánhangzó-grafémát tartalmazó írásrendszert adaptálni kellett, merőben eltér a sémitől: összesen 8 magánhangzó-fonémát tartalmaz: /a/, /o/, /i/, /u/, /ä/, [e]³, /ö/ /i/, /ü/. A rendszer eredetileg tartalmazott hosszú magánhangzókat is, ám ezek az ótörök kor során lerövidültek. Részletezésükre itt nem térek ki.

Az ótörök (rövid) magánhangzókészlet fonémáinak leírására természetesen nem elegendő egy-egy elem, mivel háromnál több magánhangzó alkotja a rendszert. Az itt felhasznált elmélet szerint ezért a magánhangzók némelyike egynél több elemet is tartalmaz. Az egyszerűbbtől az összetettebb felé haladva a következőképpen írhatók le:

egy elemet tartalmazó magánhangzók : /a/ {A}; /i/ {I}; /u/ {U}

két elemet tartalmazó magánhangzók: /ä/ {AI}; /o/ {AU}; ü {IU}

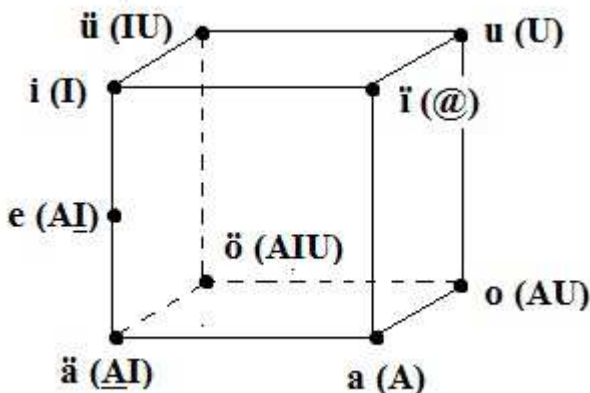
három elemet tartalmazó magánhangzó: /ö/ {AIU}

Ebből a felsorolásból még kimaradt két magánhangzó, az [e] és az /i/. Az [e] ugyanazokat az elemeket tartalmazza, mint az /ä/ {AI}, viszont a következő szótagbeli /i/ {I} hatására az {I} elem vált benne dominánssá, vagyis az [e] abban tér el az /ä/-től, hogy az elemei között megváltoztak a fejviszonyok: /ä/ {AI} illetve [e] {AI}

³ Az [e] az /ä/ allofónja, amennyiben az /ä/-t követő szótagban /i/ található. Az ótörök írásrendszerek a zárt [e]-t az /ä/ [ä]-től eltérően jelölik, többnyire <y>-vel. Az ótörök rovásfeliratok jenyiszjeji csoportja esetében önálló <e> graféma is előfordul (Erdal 2004, 45). A jelen dolgozatban tárgyalt ujjur írás az [e]-t szintén <y>-vel jelöli. Az alábbi elemzés során még szerephez jut, ezért indokoltnak láttam felvenni a felsorolásba.

Az /i/ fonéma a rendszerben elfoglalt helyét tekintve különleges, hiszen a rendszerben a helyét nem az elemek megléte, hanem azok *hiánya* adja (nem nyílt, nem kerek, nem elől képzett). Az /i/ tehát neutrálisnak minősül, amelynek jelölésére a { @ } jelet használom. Az /i/ feltételezett neutrális minősége képezi a további érvelésem alapját.

Az ótörök magánhangzórendszert a 2. ábra szemlélteti.

2. ábra: az ótörök magánhangzórendszer

2.1 A neutrális elem fonológiai interpretációja

Az {A, I, U} elemet tartalmazó egyszerű fonémák (= /a/, /i/, /u/) egy képzeletbeli balra néző szájjüregnek megfelelő háromszög csúcsait képviselik. A { @ } elem pedig a csúcsok között helyezkedik el, a háromszög területén belül. Ha az {A, I, U} elemeket alapszínekként képzeljük el és azok kombinációit kevert színeknek, akkor a neutrális elem a festővászonnak feleltethető meg. Egy nyelvben ez a neutrális színezetű magánhangzó olyan pozíciókban jelenhet meg, amelyek érzékenyek a redukcióra, illetve a hangtani környezetre. Ilyen pozícióknak tekinthetők például azok, ahol érvényesül a magánhangzó-harmónia. A { @ } elem minősége nyelvenként eltérő lehet, illetve szintén eltérő, hogy az adott magánhangzórendszer mely fonémája tekinthető neutrális minőségűnek (Harris 1994: 108–135).

2.2 A /i/ mint az ótörök magánhangzórendszer neutrális fonémája

A következőkben nézzük meg, hogy megállja-e a helyét az /i/ minőségének { @ }-vel való magyarázata.

Az /i:/i/ oppozíció megléte az ótörökben vitatott. Első szótagban található minimálpárok, a veláris /i/ a legtöbb esetben /k/ [q] illetve /g/ [ɣ] környezetében fordul elő. Találhatóak olyan minimálpárok is, amelyek nem tartalmaznak /k,g/-t: *tin* 'lélegzet, lélek' : *tin* 'kötőfék'; *siz-* 'szivárog' : *siz* 'ti (névmás)'; *tii:-t* 'darabokra tép' illetve *tüt* 'vörösfenyő' : *tit-* 'lemond, felad' Ezek az adatok igazolják, hogy az /i/ és az /i/ két külön fonéma, és nem csak a /k,g/ környezetében megjelenő allofónok (Erdal 2004: 52–59).

A /k/ fonéma a következő elemeket hordozza: { @, ?, h }, ahol a { @ } a képzés neutrális helye (velum), a { ? } zárelem és a { h } zörejelem. E fonéma [k] allofónja { I } elemet tartalmazó magánhangzók /ä, i, ö, ü/, a [q] pedig { I } elemet nem tartalmazó magánhangzók /a, ĩ, o, u/ környezetében fordul elő. Ennek tükrében azt kell feltételeznünk, hogy a két allofónt egy { I } elem választja el egymástól, amelynek megléte a magánhangzók által kijelölt hangtani környezettől függ, vagyis attól, hogy van-e olyan környező magánhangzó, ahonnan az { I } átterjedhet a /k/-ra.

Hangsúlyozom, hogy az ótörök [k] { @, ?, h, I }-ként és a [q] { @, ?, h }-ként való elemzése pusztán feltételezés, és itt nem vonom le belőle azt a következtetést, hogy [k] tényleges ejtése palatalizált lett volna. Ezt az állítást megbízható hanganyag hiánya miatt nem is lehetne igazolni. Az ok, amiért mégis ezt az utat választom, az egyszerűség: ezáltal a [k] és [q] közötti különbséget ugyanolyan módon lehet megragadni, mint például az /u/ { U } és /ü/ { UI } (stb.) közötti különbséget, ami teljes mértékben igazolható (lásd alább). Ennél a feltételezésnél maradván nincs szükség újabb olyan hely-elem bevezetésére, amely a turkológiai szakirodalomban „veláris”-ként illetve „uvuláris”-ként leírt [k] és [q] megkülönböztetésére szolgál. Az ótörök /k/ ilyen elemzése továbbá megfeleltethető az 2.1-ben leírtaknak is, mivel a képzési helye { @ }, amely érzékeny a hangtani környezetre, illetve szuffixumok esetében a magánhangzó-harmóniára.

A /k/-hoz hasonlóan a /g/ a következő elemekre bontható: { @, (?), h } (a zárhang-minőség vitatott), amely kiegészül egy zöngés { L } minőséggel. A [g] és [ɣ] allofónok disztribúciója megegyezik a [k] illetve [q] allofónokéval, vagyis a kettő közötti különbség az { I } elem megléte vagy hiánya, környezettől függően. Ismert továbbá az ótörökben /i/ > /i/ változás /č, š, n', y/ környezetében is, amelyek mind palatális elemet (tehát { I }-t) tartalmazó mássalhangzók, vagyis az { I } terjedés feltételei ezekben az esetekben is adottak. Az ótörökben a fenti esetekben az /i:/i/ oppozíció megszűnik, ami – ugyancsak

figyelembe véve a { @ } elem változásra való érzékenységet – alátámasztja az ótörök /i/ { @ } interpretációját.

2.3 A /i/ <'> jelölése az ótörökben

Az ótörök /i/ fonéma <'> jelöléséről a következő információk találhatóak Erdal ótörök nyelvtanában:

(1) Sémi eredetű (szogd, ujjur, manicheus) írással íródott preklasszikus szövegekben megfigyelhető a nem első szótagi /i/ <'> betűzése. Ez főleg az előbbi két írásrendszerben gyakori, de nem tekinthető általánosnak. Ezt a szerző pusztán írásbeli ingadozásnak (graphic fluctuation) tekinti (Erdal 2004, 43).

(2) /g, r, l/ környezetében Brahmi-írással szövegekben /i/ > [a] változás figyelhető meg, amelyet Erdal hangtani változásnak, nyíltabbá válásnak tekint. Ezt azzal magyarázza, hogy az /i/ megjelenése a fenti környezetben „psychologically assigned to the /a/ and not the /i/ phoneme” (Erdal 2004, 91).

(3) Az [i] <'> betűzése gyakori szinharmonikus (négyes alternációt mutató) szuffixumok /X/ [i, i, u, ü] esetében is. Szuffixumoknál ritkán, de előfordul, hogy az [i] is <'>-fal van kiírva, ez utóbbi jelenséget Erdal szintén nyíltabbá válásnak tekinti (Erdal, 2004, 44).

2.4 Az ótörök ujjur írás magánhangzó-jelölése

A szogd írás ótörökre való adaptációja során olyan hangokat is le kellett írni a rendelkezésre álló grafémákkal, amelyek az eredeti sémi rendszertől idegenek: /ä/, [e], /i/, /o/, /ö/, /ü/. Az „új” hangok jelölésére új stratégiákat kellett kidolgozni.

A 2. táblázat összefoglalja az ujjur írás által az ótörök magánhangzó-fonémák jelölésére használt stratégiákat. A vessző előtti adat első szótagi, a vessző utáni pedig nem első szótagi pozíciót jelöl. Az [e] esetében a vessző után a „-” azt jelzi, hogy ez a fonéma az ótörökben nem fordul elő nem első szótagban. Az /o/ és /ö/ esetében pedig azt, hogy nem első szótagi labiálisok zártsági foka az ujjur írással szövegekben az írásrendszer sajátosságaiból fakadóan nem határozható meg pontosan (általában *u*, illetve *ü*-ként írják át őket). A „(’)” szókezdő pozícióra utal, vagyis a helyesírási konvenció szerint a szókezdő magánhangzókat minden esetben egy radikális <'> jelzi. Ez a radikális <'> az /ä/ kivételével nem járul hozzá a fonéma minőségének leírásához, jelentése kb. „szókezdő magánhangzó”.

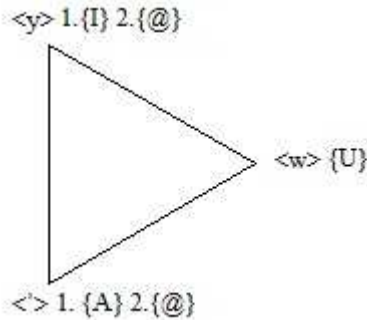
2. táblázat: Az ótörök ujjur írás magánhangzó-jelölése

/i/ {I} <(‘)y>, <y>	/ü/ {UI} <(‘)wy>, <w>	/i/ {@} <(‘)y>, <y>~<‘>	/u/ {U} <(‘)w>, <w>
[e] {AI} <(‘)y>/<‘>, -	/ö/ {AUI} <(‘)wy>, -		/o/ {AU} <(‘)w>, -
/ä/ {AI} <‘>, <‘>		/a/ {A} <(‘)‘>, <‘>	

Amint látható, az ujjur írásrendszer tökéletlen, hiszen képtelen egyértelműen jelezni az ótörök magánhangzó-fonémákat. Nincs 1:1 fonéma–graféma megfelelés, a grafémák intuitív módon a jelölni kívánt fonémák (domináns) elemeit igyekeznek megragadni, nem teljesen sikeresen.

Az ujjur írás az ótörök magánhangzórendszer fonémáinak csak az {U} elemét képes tökéletesen megragadni és lefedni.

Az ujjur <y> graféma csak *elsődlegesen* jelöl {I}-elemet (/i/, /e/, /ö/, /ü/, de nem /ä/). A *másodlagos* interpretációja azonban az {A} és az {U} hiánya. Hasonló ingadozást lehet tapasztalni az <‘> esetében is. Az <‘> elsődleges interpretációja {A} (/a/, /ä/), másodlagosan viszont az {I} és {U} hiánya. Vagyis az <‘> és <y> grafémák esetében ha nem az elsődleges interpretáció a mérvadó, a másodlagos interpretáció aktiválódik. Ez mindkettő esetében elemek *hiánya*, amely megfelel az /i/ { @ } minőségének. Mivel az írásrendszer sémiből örökölt tulajdonsága az, hogy a magánhangzókat jelölő grafémák eredendően a 2. ábrán látható háromszög csúcsait fedik le, és az /i/ { @ } elem pedig a háromszögön belül helyezkedik el, az /i/ fonéma – megfelelő graféma nem lévén – csak a fent említett közvetett módon jelölhető (lásd 3. ábra, vö 1. ábra). Az /i/ írásképe ingadozásának végső oka tehát az, hogy az írásrendszerben egyszerűen nincs az /i/ jelölésére alkalmas graféma.

3.ábra: Az ujjur írás magánhangzó-grafémáinak elemjelölése.

Ezzel a megközelítéssel egyszerre magyarázható mindhárom, a 2.3-ban leírt jelenség, és ide sorolható az ún. „defektív” jelölés is, amikor ki sem írják az /i/-t jelölő grafémát (Róna-Tas 1998, 128).

3. Adatok a PON-ban

A fentiekben láttuk azt, hogy az ótörök ujjur írás magánhangzó-jelölése miért ingadozó az /i/ tekintetében. A Bevezetésben említettem, hogy a PON egy középtörök szöveg, és az ujjur írás egy *változatával* jegyezték le, amely főként az időbeli távolság okán bizonyos vonásaiban eltér az ótörök ujjur írástól, de az írás alapelve ugyanaz maradt. Ennek alapján azt feltételezem, hogy a fenti gondolatmenet a PON írásváltozatára is érvényes, és az alábbi adatokat ennek tükrében igyekszem megmagyarázni. A felsorolt adatok mellett az előfordulások számát <'> jelöléssel, illetve <y> jelöléssel a következő formátumban adom meg: (x_{n1} vs. x_{n2})

3.1 Az /i/ <'>-jelölése hátulképzett magánhangzók környezetében, /g, r, l/ előtt

Ahogy az ótörök alapján elvárható, hátulképzett környezetben /g, r, l/ előtt számos példa van arra, hogy az /i/-t <'> jelöli, valójában ez a helyzet a rendelkezésre álló adatok túlnyomó többségében. Itt csupán egy-egy példát adok meg.

/q̄ir̄q/ ~ <q̄r̄'q> 'negyven'	x7 vs. 0
/ȳil̄q̄i/ ~ <ȳl̄qy> 'háziállat'	x4 vs. 0
/č̄iṝay/ ~ <č̄'q̄'y> 'szegény'	x1 vs. 0

A zárt illabiális vokálisok jelölésének problémája a „pogány” Ojuz-nāmā-ban

3.2 Az /i/ <'>-jelölése hátulképzett magánhangzók környezetében, nem /g, r, l/ előtt

/q̄ilīč̣/ ~ <q̄l'č̣>, <q' l'č̣> 'kard'	x4 vs. 0
/q̄iẓ/ ~ <q'ẓ> 1. 'lány' 2. 'ritka'	x1+x1 vs. 0
/q̄imiẓ/ ~ <q' myẓ> 'kumisz'	x1 vs. 0
/tiṣ̌/ ~ /tiš/ ~ <d'ṣ̌> 'fog (szerv)'	x1 vs. 0

3.3 Az /i/ <'>-jelölése előlképzett magánhangzók környezetében, /g, r, l/ előtt

/t̄ilä-/ ~ <d' l' -> 'kíván vmit'	x7 vs. x1
/bir/ ~ <b' r'> 'egy'	x7 vs. x30
/birlä-/ ~ <b' r' l'> 'vmivel együtt'	x2 vs. x23
/tirig/ ~ <d' r' k'> 'élő'	x2 vs. x1
/t̄il ~ t̄il/ ~ <d' l'> 'nyelv'	x1 vs. 0
/čärig/ ~ <č' r' k'> 'sereg'	x3 vs. x12
/bildür-/ ~ <b' ldwr-> 'tudat vmit'	x1 vs. x2

Látható, hogy az <'> -fal betűzött alakok kiterjednek az /i/-re is, de elől képzett környezetben már nem túlnyomó többségben vannak jelen. Ez normálisnak tekinthető, hiszen ebben a környezetben az elvárt betűzés az {I} elemet jelölő <y>. Ezekben az esetekben éppen az az érdekes, hogy ennek ellenére is találunk <'> betűzést.

3.4 Az /i/ <'>-jelölése elől képzett magánhangzók környezetében, nem /g, r, l/ előtt

/t̄ilim/ ~ <d' l' m'> 'sok, számos'	x3 vs. x4
/t̄arim/ ~ <d' r' nk'> 'mély'	x1 vs. 0
/tik̄t̄ür/ ~ <d' kdwr-> 'felállít, (földbe) leszúr' +CAUS.	x1 vs. 0
/biti-/ ~ <b' d' -> '(eccsettel) ír'	x1 vs. 0
/yit-/ ~ <y' d' -> 'elkóborol, elvész'	x1 vs. 0
/ič̣-/ ~ <č̣' -> 'iszik'	x1 vs. x3

3.5 <'> betűzés etimologikus labiális magánhangzó helyén

Az írásban nem csak etimologikus /i/, illetve /i/ helyén találunk <'> betűzést, ez a jelenség néhány esetben labiális magánhangzó helyén is megfigyelhető.

/ulur/ <'wl'q'> 'nagy'	x1 vs. x9
/yarur-/ <y' r' -> 'ragyog'	x1 vs. x2
/tut-/ <d' d' -> 'tart'	x1 vs. x3

<i>/dost/</i> < <i>d'sd</i> > 'barát'	x1 vs. x2
<i>/baluq/</i> < <i>b'l'q</i> > 'város'	x1 vs. x7

Az utolsó adat, a *baluq* etimologikusan nem /u/-t, hanem /i/-t tartalmazott (Clauson 1972, 335), viszont a szövegben 7 további esetben <*b'lwq*> betűzést találunk. Emiatt célszerűnek tartottam az adatok ezen csoportjába sorolni.

3.6 <'> betűzés négyes illeszkedésű toldalék-magánhangzók helyén

Az <'>-fal jelölt zárt illabiális vokálisok olyan szuffixumokban is előfordulnak, amelyek a négyes illeszkedésű /X/ morfofonémát tartalmazzák, amelyek realizációja [i, i, u, ü] lehet a megelőző szótagi vokális minőségétől függően: /a, i/ > [i], /ä, i/ ill. [e] > [i], /o, u/ > [u], /ö, ü/ > [ü]. A legtöbb példa az $-(X)p$ perfektív gerundium, illetve a birtokos esetjelölő $+nX\eta$ szuffixum esetében található.

3.6.1 Az $-(X)p$ gerundium toldalék-magánhangzójának jelölése

Az $-(X)p$ gerundium összesen 34 esetben fordul elő a szövegben. Ebből 16 esetben van a toldalék-magánhangzó <w>-val jelölve, 9 esetben {U} elemet tartalmazó, 7 esetben pedig {U} elemet nem tartalmazó magánhangzó után.

<-yb> jelölést 3 különböző lexéma (/iç-/ 'iszik', /ber-/ 'ad' illetve /kel-/ 'jön') összesen 5 (az előbbi sorrend szerint 1+2+2) esetben találunk, mind az öt esetben előző szótagi {I}-t tartalmazó, de {U}-t nem tartalmazó hang után, vagyis [e], illetve /i/ után. Hozzá kell tenni, hogy a /kel-/ és /ber-/ szavak magánhangzó-jelölése szintén ingadozik. A /ber-/ esetében mindkétszer <b'ryb>, a /kel-/ esetében pedig egyszer <k'lyb>, egyszer pedig <kylyb> betűzést találunk.

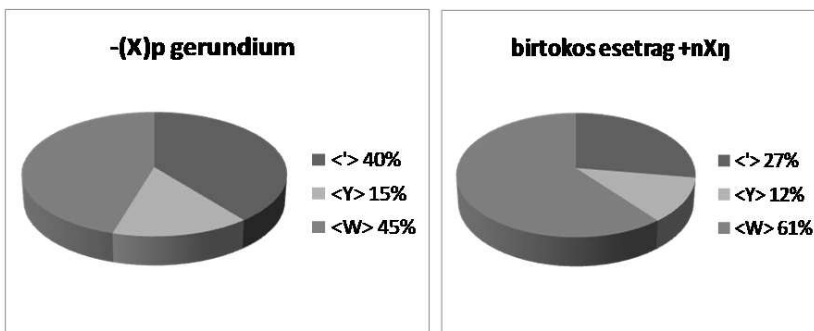
Az $-(X)p$ gerundium 13 esetben van <-b> ként betűzve, 1 esetben /u/ után. A maradék 12 eset egyenlően oszlik meg {I} elemet igen, de {U} elemet nem tartalmazó /e, ä, i/, illetve sem {I}, sem {U} elemet nem tartalmazó /a, i/ magánhangzók utáni pozíciók között.

3.6.2 A $+nX\eta$ birtokos esetjelölő toldalék-magánhangzójának jelölése

A $+nX\eta$ birtokos esetjelölő összesen 54 esetben fordul elő a szövegben. Ebből 33 esetben a toldalék-magánhangzó <w>-vel van jelölve. Érdekes módon többnyire {U}-t nem tartalmazó magánhangzók után, két lexéma kőré (*qayan* 'kagán', ill. az *ol* mutató névmás *an+* ragozási töve) fókuszálva. E jelenség okainak tárgyalása jelen esetben eltérítene vizsgálatunk tárgyától.

6 esetben találunk <(+)nyng> betűzést. Ez a 6 eset megoszlik szinte az összes lehetséges disztribúciós környezet között ({U} és {I} elemeket egyaránt tartalmazó, vagyis /ö/, /ü/ utáni pozícióra nincs példa). Az egyes szótövek toldalék-magánhangzót megelőző pozícióban levő magánhangzóinak ingadozó írásképeire itt is találunk példát.

A <(+)nyng> betűzés 6 esetével szemben a <(+)n`ng> alakra 15 példát találunk, de minden esetben {U} elemet nem tartalmazó tömagánhangzó után. Az esetragot megelőző magánhangzók esetében itt is találhatunk példát ingadozó betűzésre: *čerig+nij* 'sereg+Gen.' <č`ryk+n`ng> ~ <č`r`k+n`ng>.

4. ábra: Az -(X)p és a +nXŋ szuffixumok /X/ morfofonémájának jelölése

A 4. ábra megmutatja, hogy az <'>-jelölés körülbelül 2-2,5-szeres arányban fordul elő a <y>-dal szemben, a szövegben való összes előfordulást tekintve, a hangtani környezet hátul illetve elől képzett voltától függetlenül.

Az adatokat áttekintve látható, hogy a tárgyalt jelenség megfigyelhető (1) szótőben első, illetve nem első szótagban, szótővön kívül, (2) szinte bármilyen mássalhangzó környezetében, (3) elől illetve hátul képzett magánhangzók környezetében és (4) bizonyos esetekben etimologikus labiális magánhangzók helyén is (vö. 2.3). Vagyis a PON-ban ugyanaz a jelenség az Erdal által ötörökben leírt eseteknél sokkal szélesebb körben megfigyelhető, és míg az ötörökben a hangtani környezet releváns, a PON-ban úgy tűnik, már nem.

3.7 Homográf betűzések a PON-ban

A PON-ban a fent tárgyalt magánhangzó-jelölési eljárás homográf alakokhoz vezetett. Ezáltal előfordulnak olyan, eredetileg eltérő hangtestű szavak, ame-

lyek a PON-ban azonos módon vannak írva. Az adatokat három csoportra oszthatjuk:

(1) Azonos hangrendi környezet, ahol a szópár magánhangzó-fonémája csak az {A} elem meglétében vagy hiányában tér el, és a szövegben mindkét szó adatolható.

<i>/qil-/</i> 'valamit tesz' ~ <i>/qal-/</i> 'marad'	<q'l->
<i>/qilič/</i> 'kard' ~ <i>/qalač/</i> 'törzsnév'	<q'l'č>
<i>/tiš ~ tiš/</i> 'fog (szerv)' ~ <i>/taš/</i> 'kő'	<d'š>
<i>/til ~ til/</i> 'nyelv' ~ <i>/tal/</i> 'fűzfavessző, gally'	<d'l>

(2) Azonos az (1)-sel azzal a különbséggel, hogy a kérdéses szópárnak csak az egyik tagja található meg PON-ban, azonban a pár másik tagja jól adatolt a törökségen belül, tehát feltételezhető, hogy a PON beszélt nyelvjárásában is megvolt (ezeket *-gal jelöltem).

<i>/qiz/</i> 1. 'lány' 2. 'ritka' ~ <i>*/qaz/</i> 'lúd'	<q'z>
<i>/qirq/</i> 'negyven' ~ <i>*/qaraq/</i> 'szemgolyó, pupilla'	<q'r'q>
<i>/yit-/</i> 'elkőborol, elvész' ~ <i>*/yet-/</i> 'elér'	<y'd->

(3) Nem azonos hangrendi környezet, a szópár magánhangzó-fonémája két tulajdonságban tér el egymástól: vagy {I} vagy {A} megléte vagy hiánya.

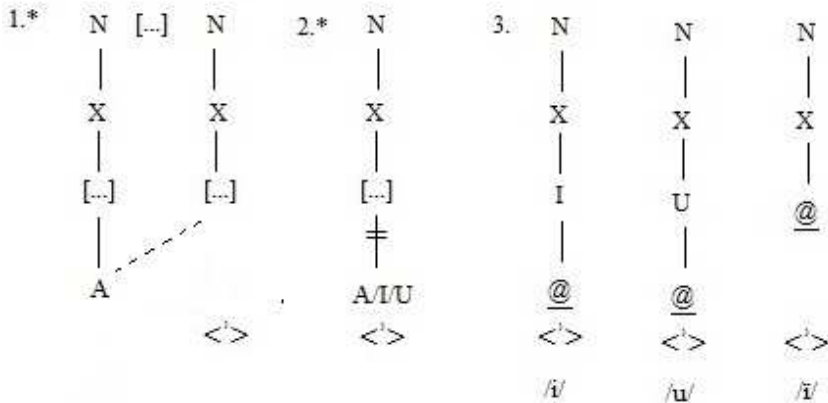
<i>/ič-/</i> 'iszik' ~ <i>/ač-/</i> 'kinyit'	<'č->
<i>/bir/</i> 'egy' ~ <i>/bar/</i> 'van, létezik'	<b'r>
<i>/yit-/</i> 'elkőborol, elvész' ~ <i>/yat-/</i> 'fekszik, lefekszik'	<y'd->

Ez utóbbi csoport esetében tényleges homográfiaőről beszélhetünk, az (1) és (2) esetében azonban az íráskép alapján felmerül a homofónia lehetősége is. Ebben az esetben azt kellene feltételeznünk, hogy a PON nyelvjárásának /i/ és /a/ fonémája között megszűnt az oppozíció. Ezt azonban nem tartom valószínűnek; az alábbiakban amellet érvelek, hogy a magánhangzók közötti oppozíciók nem szűntek meg, csupán átrendeződtek.

3.8 A PON adatainak fonológiai interpretációja

Az adatok mennyiségéből ítélve feltételezhető, hogy a PON helyesírási eljárása nem csupán írásbeli ingadozást mutat, hanem valós hangtani jelenséget takar. Ennek felszíni tünete az, hogy hátul képzett környezetben az /i/ fonémát, illetve az /X/ [i] realizációját az esetek túlnyomó többségében <'>-fal

jelöli, és ez megfigyelhető /i/ esetében is. A hangváltozás magyarázatára három lehetőség van: (1) nyíltabbá válás ({A} elem terjedése), (2) redukció (elemek lekapcsolása), vagy (3) a fonémák elemei közötti fejviszonyok megváltozása. Az említett folyamatokat az 5. ábra szemlélteti.

5. ábra: 1. nyíltabbá válás 2. redukció 3. fejviszonyok megváltozása

Vegyük sorra a lehetőségeket!

(1) A nyíltabbá válás esetén a kormányzásfonológia elméleti keretein belül azt kellene feltételeznünk, hogy egy {A} elem terjed valahonnan az etimologikusan {A} elemet nem tartalmazó magánhangzó helyére, amely az adatok jó részét tekintve nem kivitelezhető, tekintve, hogy számos szó egyáltalán nem tartalmaz {A} elemet hordozó fonémát.

(2) A redukció esetében meg kell állapítanunk, hogy mely elem kapcsolódik le. Az {A}-t kizárhatjuk, hiszen a PON-ban vizsgált adataink etimologikusan eleve nem tartalmazzak {A}-t. Az {U} lekapcsolása szintén csak a vizsgált adataink egy töredékét magyarázná (l. 3.5. rész), és a központi probléma érintetlenül maradna. Az {I} lekapcsolásával a magánhangzók közötti elől-/háttulképzettségű oppozíció megszűnne. Az adataink alapján azt láttuk (lásd 3.3., illetve 3.4. rész), hogy szintén nem ez a helyzet, mivel a megfelelő adatok többségében az {I} elemet jelölő <y> betűzés megmarad. Eszerint a redukciót is kizárhatjuk.

(3) Az összes adat tükrében tehát egy lehetőség marad, az <'>-fal jelölt nem /i/ hangok esetében a {@} elem dominánssá válása, miközben az /i/ esetében nincs tényleges változás, és a rendszeren belül elfoglalt helye nem vál-

tozik. Közben szem előtt kell tartanunk, hogy az íráskép a fenti érvelés értelmében a kérdéses adatok esetében a fejként szereplő elemet jelöli.

További érv, hogy a modern törökségen belül az adataink által tükrözött széleskörű nyíltabbá válási folyamatot nem ismerünk, viszont a fent leírt fejviszony-változási folyamatot igen, mégpedig a volgai törökség körében, vagyis a modern tatár, illetve baskír nyelvben (a csuvaszt a PON köztörök jellegzetességei alapján eleve kizárhatjuk).

4. A PON mint ujjur írásos volgai kipcsek szöveg

Ismert, hogy a volgai kipcsek magánhangzórendszer az ótörökhöz képest teljes rendszereltolódáson ment keresztül, amely tulajdonképpen két egymással összefüggő lépésben zajlott le: (1) eredeti középső nyelvállású vokálisok zártabbá váltak (vagyis {A} elemük lecsatolódt), majd (2) a fonológiai opozíció megőrzésének érdekében az eredeti zárt vokálisok a szakirodalom által használt terminussal „redukálódtak”, vagyis képzésük elmosódottabbá vált. Ezzel együtt járt egy centralizációs folyamat is (Berta 1998, 283). Ez a kormányzásfonológiai keret szerint azt jelenti, hogy a volgai kipcsekben az eredeti zárt vokálisok esetében a { @ } elem vált dominánssá.

Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a volgai kipcsek magánhangzórendszere már változásban volt, és a felé az állapot felé tartott, amelyet ma ismerünk, és a PON ujjur írásváltozata mögé ezt a rendszert illesztjük, akkor választ kapunk a PON szokatlan magánhangzó-jelölésének kérdésre.

A 3. táblázat mutatja az ótörök magánhangzók volgai kipcsek reflexeit (félkövér), illetve azt, hogy ezeket a hangokat mely grafémák jelölhetik a PON-ban.

A labiálisok változását az ujjur írásrendszer voltaképpen elfedi, mivel ott csak az {U} elemet jelöli. A változás tehát kevés kivétellel csak a {U} elemet nem tartalmazó magánhangzók jelölésén érhető tetten. Szótövekben az {I} elem esetében erre már több példa található, viszont az esetek többségében szótövekben a helyesírás mégis az eredeti minőséget jelöli. Az eredeti /i/ jelölése szinte rendszerszerűen <'>-fal történik, amely metódus gyakoriságában eltér az ótörökben alkalmazottól. A magánhangzó-harmóniára érzékeny toldalék-magánhangzók esetében az <'> betűzés túlnyomó többségbe került a <y>-dal szemben. Úgy tűnik, a szöveg lejegyzője számára az <'> alkalmazásabbnak tűnt a centralizált /i/ lejegyzésére, holott annak a realizációja igen, de rendszerben elfoglalt helye voltaképpen nem változott.

3. táblázat: A volgai kipcak magánhangzórendszer ujjur írással

2.centralizáció	/i/ > /ĕ/ {@I} <y>/<'>	/ü/ > /ö'/ {@IU} <w>	/i/ > /ĩ/ {@}	/u/ > /ō/ {@U} <w>/<'>
1. záródás	[e] > /i/ {AI} <y>/<'>	/ö/ > /ü/ {AIU} <w>		/o/ > /u/ {AU} <w>
	/ä/ {AI} <'>		/a/ {A} <'>	

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a PON helyesírási módszere a használt írásrendszer tökéletlensége ellenére igyekszik a kiejtés szerinti betűzést adni, amiből következtetni lehet a szövegben rögzített nyelvjárás sajátosságaira. E nyelvjárás magánhangzórendszere PON keletkezésekor a mai volgai kipcaknak megfelelő állapot felé tartott, de ez a változás feltehetően még nem fejeződött be. A szöveg a tartalmi jellegzetességei alapján legkorábban a XV. században keletkezhetett. Ennek alapján a volgai kipcak magánhangzórendszerének eltolódását erre az időszakra kell tennünk.

Hivatkozások

- Bang, Willy – Reşid Rahmeti Arat 1936. *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul, Burhaneddin Basımevi.
- Bakır, Abdullah 2008. Tevārīh-i Āl-i Selçuk Oğuz-nāme'si. In: *Turkish Studies* 3/7: 163–199.
- Berta, Árpád 1998. Tatar and Bashkir. In Johanson, Lars – Éva Ágnes Csató (eds.) *The Turkic Languages*. London – New York, Routledge 283–300.
- Clauson, Sir Gerard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford, The Clarendon Press.
- Daniels, Peter, T. (ed.) 1996. *The World's Writing Systems*. Oxford – New York, Oxford University Press.
- Desmaisons, Petr Ivanovič (ed.) 1970. *Histoire des Mongols et des Tatares par Aboul Ghâzi Béhâdour Khân*. Amsterdam, St. Leonards.
- Eraslan, Kemal 1976. Manzum Oğuznâme. In: *Türkiyat Mecmuası* 18. 189–244.
- Erdal, Marcel 1998. Old Turkic. In Johanson, Lars – Éva Ágnes Csató (eds.) *The Turkic Languages*. London – New York, Routledge 138–157.

- Erdal, Marcel 2004. *A grammar of Old Turkic*. Leiden – Boston, Brill.
- Harris, John 1994. *English Sound Structure*. London, Wiley.
- Jahn, Karl 1969. *Die Geschichte der Oguzen des Rašīd ad-Dīn*. Wien, Böhlau.
MS – No 1001. Bibliothèque Nationale, Supplément Turc. Paris.
- Nour, Riza 1928. *Oghuz-namé, épopée turque*. Alexandrie, Societé de Publications Egyptiennes.
- Ölmez, Zuhâl Kargı 1996. *Ebulgazi Bahadur Han – Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykötüğü)*. Ankara, Simurg.
- Pelliot, Paul 1930. Sur la légende d'Uğuz-Khan en écriture ouïgoure. In: *T'oung Pao* 27: 247–358.
- Radloff, Wilhelm 1891. *Das Kudatku Bilik von Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun*. St. Petersburg, J Glausnof, Eggers & Comp u. C. Rickler 232–244.
- Róna-Tas, András 1998. Old Turkic Writing Systems. In Johanson, Lars – Éva Ágnes Csató (eds.) *The Turkic Languages*. London – New York, Routledge 126–137.
- Ščerbak, Aleksandr Mihailovič 1959. *Oguz-nāme; Muḫabbat-nāme*. Moskva, Izdatel'stvo vostočnoj literatury.

FŐMONDATI KÖTŐMÓD DISKURZUSPARTIKULÁKKAL *

Dömötör Éva – Varga Diána

Bevezetés

Ebben a dolgozatban a magyar felszólító mondatok kétféle szórendjének használatát vizsgáljuk meg. A magyarban a prototipikus felszólító mondatok fordított, ige-igemódosító (V-VM) szórendűek:

(1) *Menj haza!*

Azonban léteznek olyan, felszólító értelemben használt mondatok, melyek egyenes, igemódosító-ige (VM-V) szórendűek:

(2) *Hazamenj nekem!*

A (2) típusú mondatok kapcsán nemcsak a szórend mutat sajátosságot, hanem az is, hogy ezek a mondatok szinte mindig valamilyen diskurzuspartikulával állnak. Ebben a dolgozatban a következő három partikulára vonatkozóan végzünk vizsgálatokat: *ám, aztán, nekem*.

Arra a kérdésre keressük a választ munkánkban, hogy mikor használjuk a prototipikus, fordított szórendű felszólító mondatokat, és mikor az egyenes szórendűeket. Azt feltételezzük, hogy egyenes szórend esetén az esemény vagy a propozíció valamilyen módon már adott a diskurzusban (vagy nyelvi-
leg kifejtett módon, vagy közös tudás alapján). Ennek a diskurzusban való adottságnak az implikálását a fent említett három diskurzuspartikula valamelyike segíti.

Vizsgálatunkhoz a Magyar Történeti Szövegtárból gyűjtöttük ki adatainkat, illetve hipotéziseink alátámasztására elvégeztünk egy elfogadhatósági ítéleteken alapuló tesztet 35 kísérleti személlyel. A vizsgált hipotéziseinket és magát a kísérletet a 3. pontban mutatjuk be részletesen.

* Köszönettel tartozunk a cikk névtelen lektorának, a szerkesztőnek, Gécseg Zsuzsannának, továbbá Dér Csillának és Surányi Balázsnak értékes hozzászólásaikért, megjegyzéseikért. Külön hálával tartozunk Mády Katalinnak, aki a teszt összeállításában és a statisztikai elemzésben nélkülözhetetlen segítséget nyújtott.

Dolgozatunk a következőképp épül fel¹: az első részben amellet foglalnunk állást, hogy a (2)-es példában látható, egyenes szórendű mondatot főmondati kötőmódként kezeljük. A mondattípus meghatározására csak röviden térünk ki, ugyanis ez nem témája jelen munkának. A második pontban bemutatjuk, hogy mi a diskurzuspartikulák szerepe általánosan, és mi a jelentésük a főmondati kötőmódú mondatokban. A harmadik részben ismertetjük az általunk végzett kísérletet, melynek során két kérdésre kerestük a választ: (i) Mi a különbség az egyenes és a fordított szórend használatának diskurzusfeltevélei között? (ii) Mi a szerepe a diskurzuspartikuláknak a főmondati kötőmódban?

1. Háttér – Főmondati kötőmód a magyarban

A bevezető részben bemutattuk, hogy a prototipikus felszólító mondatoknak fordított szórendje van (1). A (2)-es példamondatban viszont egy egyenes szórendű, felszólító jelentésű mondatot láthattunk. Ha megfigyeljük a két mondatot, észrevehetjük, hogy a bennük található ige morfológiai jelölése (-j módjel) megegyezik. A kérdés az, hogy a (2)-es mondatnak mi lehet a típusa.

A magyar grammatikákat három csoportra oszthatjuk aszerint, hogy milyen igemódokat különböztetnek meg a magyarban. Az első csoportba azok a nyelvtanok tartoznak, amelyek a kijelentő, a feltételes és a felszólító módot különítik el egymástól (például Simonyi 1895, Tompa 1962, Kugler 2000a). Vannak azonban, akik a kijelentő, feltételes és felszólító mellé felveszik negyedikként a kötőmódot is (többek között Pataki 1984, Kenesei 1992, É. Kiss–Kiefer–Siptár 2003 és Tóth 2006). Továbbá a grammatikáknak van egy olyan csoportja, amelyben a következő három igemódot különböztetik meg egymástól a szerzők: kijelentő, feltételes és kötőmódot (például Farkas 1992, Hegedűs 2004). Az utóbbi két csoport munkái felhívják a figyelmünket arra, hogy a felszólító és a kötőmód paradigmája teljesen egybeesik (-j módjel), és a szintaxis szintjén tudunk különbséget tenni közöttük. A szerzők megfigyelték, hogy a felszólító mód főmondatban és mellékmondatban egyaránt megjelenhet, míg kötőmód csak mellékmondati pozícióban lehet. Tóth (2006) azt írja, hogy a kötőmód alapvetően egy beágyazásban megjelenő mód, ahogyan a neve is mutatja, ugyanis a latin *subiungere* ‘alulról hozzákötni, illetve alávetni’ szóból származik, ami a görög *hypotassein* ‘aláhelyezni, alárendelni’

¹ A diskurzuspartikulákra vonatkozó megfigyelések és elemzések Dömötör Évától valók. Az ezekhez kapcsolódó kísérletet (annak összeállítását és elvégzését), illetve az eredmények leírását Varga Diána végezte el.

szó fordítása. A második és a harmadik csoportban felsorolt szerzők a következő szintaktikai különbségekre hívják fel a figyelmet:

(i) A felszólító mondatokban fordított szórend (V-VM) uralkodik főmondatban (3) és alárendelésben egyaránt (4):

(3) *Menj haza!*

(4) *Megparancsolom, hogy gyere haza.*

(ii) Ezzel szemben a kötőmódú beágyazás egyenes (VM-V) szórendű:

(5) *Azt akarom, hogy hazagyere.*

(6) *Nem kell, hogy elmenj.*

(iii) A beágyazott felszólítás éléről elhagyható a *hogy* kötőszó:

(7) *Megparancsolom, hogy gyere haza.*

(8) *Megparancsolom, gyere haza.*

(iv) A kötőmódú tagmondatok éléről azonban nem:

(9) *Nem kell, hogy elmenj.*

(10) **Nem kell, elmenj.*

Ha ezeket az adatokat összevetjük az *(Aztán) haza (ne) menj (nekem)!* típusú mondatokkal, akkor azt a megállapítást tehetjük, hogy a mondat főmondati szerepéből arra következtethetünk, hogy felszólítással van dolgunk, míg a szórend alapján kötőmódot kellene feltételeznünk. Ha felszólító mondatnak tartjuk ezt a mondatípust, akkor magyarázatot kell adnunk a speciális szórend létrejöttére, aminek meghatározása nem volna problémamentes. Ha főmondati kötőmódként elemezzük, akkor nem ütközünk problémába a szórendi sajátosság meghatározását illetően. A kötőmód főmondati pozíciója nem volna példa nélküli, ugyanis többek között a spanyolban vagy a görögben (Han 2001) használhatunk kötőmódot főmondatban például tiltó mondatokban, illetve felszólító vagy akár óhajtó értelemben is. Az érvelés részleteire jelen dolgozatban nem térünk ki.

2. Diskurzuspartikulák a főmondati kötőmódban

Megfigyelésünk szerint a főmondati kötőmód rendszerint az alábbi szavak valamelyikével együtt fordul elő: *aztán, ám, nekem*. Ezeket a szavakat ebben a szerkezetben diskurzuspartikuláknak tartjuk, funkciójukat tekintve pedig diskurzusjelölőnek (DJ) nevezzük őket. A diskurzuspartikulák jellemzését tekintve sok átfedés van a formális (Gyuris 2008, illetve „pragmatic markers” elnevezéssel: Gärtner–Gyuris 2012), a hagyományos (Kugler 2000b: „árnya-

ló partikulák”) és a funkcionális megközelítések között (például: „diskurzusjelölő” illetve „discourse marker” terminussal Dér 2005, 2012, Furkó 2005). Ezek közül a legfontosabbakat emeljük ki az alábbiakban.

2.1. A diskurzusjelölő funkció és a deixis

A szakirodalomban egyetértés van arról, hogy ha valamely nyelvi elemnek van nem diskurzusjelölő és diskurzusjelölő használata is, akkor a diskurzusjelölő funkció grammatikalizációval alakul ki a másikból (például Dér 2005, Péteri 2001, Diessel 1999, Furkó 2005, Gyuris 2008, Traugott 1995, 2003). Grammatikalizációjuk lényege a propozicionális jelentés > expresszív jelentés folyamat (vö. Traugott 2003). Egy mondat propozicionális tartalmán kijelentő mondat esetében azon propozíciót értjük, amelynek igazsága mellett a mondat kimondása révén elkötelezi magát a beszélő. A felszólító mondatok propozicionális tartalma azon propozíció, amelynek igazzá válását a beszélő a mondat kimondása révén elő kívánja idézni. Ezzel ellentétben a diskurzuspartikulák a mondat jelentésének expresszív (kifejező) tartalmához járulnak hozzá, azt fejezik ki, hogy a beszélő hogyan ítéli meg a saját vagy a hallgató attitűdjét a mondat deskriptív tartalmával kapcsolatban (Gyuris 2008: 639–40).

Az általunk vizsgált diskurzuspartikulák közös tulajdonsága az, hogy mindhárom deiktikus elemből grammatikalizálódott. A deixis a mi értelmezésünkben az a nyelvi művelet, amelynek segítségével a beszélő egy entitást (dolgot, eseményt, helyet stb.) hozzákapcsol az aktuális beszédhelyzethez, mentálisan hozzáférhetővé tesz a hallgató számára (Janssen 2002, Laczkó 2008). A deixis eszközei közé tartoznak a személyes névmások, a mutató névmások és a mutató névmási határozók (összefoglaló néven demonstratívumok), a határozott névelő, az időjelek stb. A *nekem* és az *aztán* (*az után* > *azután* > *aztán*) esetében felismerhetően személyes, illetve mutató névmási elem áll a grammatikalizáció kiindulópontján, ragozott, illetve névutós formában. Az *ám* diskurzuspartikula forrása a nyelvtörténeti irodalom szerint (Juhász 1991) az **ám/am* (‘íme ott’) figyelemfelhívó disztális (távra mutató) demonstratívum, amely ma már önállóan nem él, csak összetételei előtagként, például *amaz*, *amarra*.

A következő alfejezetekben erre az eredeti, deiktikus funkcióra és a főmondati kötőmódban megjelenő, grammatikalizálódott jelentésre hozunk példákat.

Gärtner–Gyuris (2012) egyik alapfeltevése az, hogy a diskurzuspartikulák jelentését mondatfűzethez lehet kötni. Mivel a három vizsgált diskurzuspartikula előfordulhat kijelentő, kérdő, illetve óhajtó mondatokban

is, ez a megközelítés alkalmas arra, hogy a különböző mondatfajták szerint vizsgáljuk a jelentésüket. De mivel jelen vizsgálatunk tárgya csak a főmondati kötőmód, az alábbi elemzés erre a mondatfajta korlátozódik.

Szinkrón szempontból a diskurzusjelölő előfordulásokat – területi okokból csak néhányat kiragadva – a következő szemantikai-pragmatikai és formai kritériumok különítik el a nem diskurzusjelölő használatoktól²:

1. nem propozicionális jelentés: ugyanazon feltételek mellett igaz a megnyilatkozásban megfogalmazott kijelentés akkor is, ha elhagyjuk az *aztán/nekem/ám* partikulát, azaz a diskurzuspartikula jelenléte nem befolyásolja az őket tartalmazó mondat propozicionális vagy deskriptív tartalmát;
2. nem transzparens jelentés: a diskurzuspartikula jelentése nem vezethető le az eredetileg őt alkotó összetevők jelentésének összegéből (például: *'aztán' ≠ 'az után'*; *'nekem' ≠ 'én' + 'nAk'*). Ugyanez a tulajdonság formai szempontból: a diskurzuspartikulák alakilag is újraelemződtek, morfológiailag már nem aktív szerkezetek, nem toldalékolhatók;
3. nem szerkeszthetők: egymással nem koordinálhatók, nem lehet bővítményük;
4. nem fókuszálhatók, nem tagadhatók, nem lehet rájuk kérdezni;
5. kombinálhatók más diskurzuspartikulákkal (pl. *hát, na, már* stb.).

Ezek a szempontok tehát alkalmazhatók a diskurzusjelölő és a nem diskurzusjelölő funkciók megkülönböztetésére, ahogy a következő alfejezetben megfigyelhetjük.

2.2. A főmondati kötőmódban megjelenő diskurzuspartikulák

A: *Aztán*

- (11) *Pilvével együtt kimegy a színről. Az osztrákok utánuk néznek, várnak egy kicsit, **aztán** kezdenek el beszélgetni.*

(Szabó Magda, 1984)

- (12) [Szigligeti Jóska, a rendező] *a kalapját a levegőbe dobta, amikor Petrássékát a színház udvarán meglátta. (Ilka úgy állott apja mellett, mint egy szolgálatot kereső pesztonka.) – No, csakhogy*

² Nem állítjuk, hogy minden jellemző érvényes minden diskurzusjelölőre. A kategóriát a prototípus elv szerint képzeljük el, vagyis prototipikus diskurzusjelölők azok, amelyek az összes felsorolt kritériumnak megfelelnek.

*végre meggondolta magát a tekintetes úr! – kiáltott fel Szigligeti Jóska. – A kisasszony mindjárt itt is maradhat. Van már szerepem is a számára. Az apród szerepe a „Petó király”-ban. Petráss mérnök úr nehéz szívvel búcsúzott leányától: – **Aztán** haza gyere, mikor dolgotat elvégezted.*

(Krúdy Gyula, 1926)

(13) OLGA: *De **aztán** ebédre itt maradjon a tanító úr, mert elvárjuk ám!*

(Márton László, 1987)

(11)-ben az *aztán* fókuszpozíciója egyértelmű bizonyíték arra, hogy az elem propozicionális használatáról van szó. (12)-ben és (13)-ban nem fókuszálható³, ezért diskurzusjelölőnek elemezhető. Az *aztán* szerepét a főmondati kötőmódban úgy magyarázzuk, hogy míg propozicionális szinten az idő- vagy sorrendbeli előzményt megfogalmazó nyelvi egységre utal (a (11)-ben arra, hogy *utánuk néznek, várnak egy kicsit*), diskurzusjelölőként (12)–(13) egy általában nem nyelvi természetű előzményt, diskurzusban adott közös tudást vagy elvárást hív elő, és interperszonális jelentése van. (12)-ben a diskurzusba ágyazottságot úgy értelmezhetjük, hogy az apa és a lánya között a közös tudás része az a szülői elvárás, hogy a gyerek azonnal hazamenjen a próbák után. (13)-ban az *aztán* a *de* partikulával kombinálódik.⁴ Az is figyelemre méltó, hogy az *aztán*-nal együtt a főmondati kötőmód nem azonnali teljesítést kívánó felszólítást tartalmaz. A megnyilatkozásokban kifejezett pozíció a

³ A (12)-ben csak fordított szórenddel lehet fókuszálni az *aztán*-t (*AZTÁN gyere haza!*), és ilyenkor az *aztán* a pozíció része, tehát a (11)-gyel azonos a viselkedése. Vagyis nem diskurzuspartikula.

⁴ Más, a szakirodalomban diskurzusjelölőnek vagy (diskurzus)partikulának besorolt elemeken is kipróbáltuk a főmondati kötőmódban való elhelyezhetőséget, például *már, ugyan* stb. A három elemzett partikulán kívül a *de* fordulhat elő önmagában a főmondati kötőmódban (pl. *De meggyere estére!*), de az ilyen mondatok is gyakoribbak a *de*-nek a három partikula valamelyikével való kombinációjával. Úgy véljük, a *de* is beleillik elképzelésünkbe, mert ellentétes jelentésű kötőszó szerepéből számos diskurzusjelölő funkció alakult ki (*De Asszonyom!*; *De ebből elég!*; – *Holnap hozom a könyvet. – De el ne felejtse!* stb.). Ezekben nem tagmondatok, mondatok vagy mondatrészek között fejez ki ellentétes vagy más szemantikai viszonyt, hanem a diskurzusszerveződést szolgálja (*De ebből elég!*; *De most már induljunk!*) vagy – az *aztán, ám és nekem* partikulákhoz hasonlóan – expresszív jelentése van, és beszélői attitűdöt jelöl. A *de* ugyan sokszor kötőszó az *aztán* előtt, de (12) esetében a szöveggörnyezetben nincs olyan szövegrészlet, amelyhez ellentétes vagy hozzátoldó, kiegészítő tartalommal kapcsolná az őt tartalmazó mondatot, hiszen a hosszabb szöveggörnyezetből – amelyet csak terjedelmi okokból nem idézünk – kiderül, hogy az előző beszélő nem is a megszólított „tanító úr”.

megnyilatkozáshoz képest időben későbbi (a beszélői szándék szerint is). Ez a hatás az *aztán* eredeti, propozicionális jelentésével ('az után') magyarázható.

B: *Ám*

Az *ám* nem diskurzusjelölő, vagyis propozicionális jelentésére szinkrón adatunk nincs, ezért a nyelvtörténeti szakirodalomra hivatkozunk. Juhász (1991: 508–9) egy eredetileg 'íme ott' jelentésű **ám/am* elemet következtet vissza, többek között az *ím* analóg fejlődése alapján. Elfogadjuk az *ám* diskurzuspartikula **ám/am* demonstratívum eredetének gondolatát, hiszen ezt a mai *amott*, *amaz*, *amolyan* stb. összetett mutató névmási és határozói alakok is indokolják.

Főmondati kötőmódban a beszélő az *ám*-mal – eredeti figyelemfelhívó funkciójától nem nagyon távolodva el – azt emeli ki, hogy a felszólító (15) vagy óhajtó (14) értelmű megnyilatkozásba foglalt propozíció az adott szituációban nagyon fontos vagy a beszélő, vagy a hallgató, vagy mindkettő számára (vö. Péteri 2001):

- (14) *De baj ne legyen ám belőle! Mert én itten nem csinálhatok ilyet!
Ha megtudják...*

(Szakonyi Károly, 1974)

- (15) *A nagy testvér elhatározza, hogy megtanítja öccsét – például – úszni. [...] Öcsi: Nem merem... fogjál... ne engedd el a kezem...
De itt álljál ám, amíg csinálom... Jaj, fogj meg!*

(F. Várkonyi Zsuzsa, 1989)

A 2.1 pontban felvázolt traugotti grammatikalizációs ösvény „expresszív jelentés” állomásához való érkezéssel magyarázhatók ezek a példák is. Az *ám* megőrizte eredeti figyelemfelhívó szerepét, csak nem egy térbeli entitásra (dolog, hely) irányítja a hallgató figyelmét, hanem magára a propozícióra, azonban a propozícion kívül állva, vagyis propozicionális jelentését elveszítve.

C: *Nekem*

A *nekem* szóval leggyakrabban argumentum vagy adjunktum státuszban, az egyes szám első személyű névmás ragozott alakjaként találkozunk:

- (16) – *Add nekem e könyvet! – Nekem adta.*

(Kazinczy Ferenc, 1817)

Azonban létezik diskurzusjelölő használata is, ezek közül a főmondati kötőmódban előfordulóra hozunk példát:

- (17) *SRÁC: Sok béka volt – ott sok a béka – cigarettáztattuk őket – be kell dugni a szájába – szívja, szívja – feldagad – és szétpukkad –*
*APA: A béka? SRÁC: Ja. (Csönd.) APA: Te ne cigizz **nekem** – hallod?*

(Spiró György, 1985)

A magyar szakirodalomban Rákosi (2008), illetve Lejtovicz (2008) foglalkozik a nem argumentum szerepű *nekem* dativusi alakkal.

Rákosi (2008) amellett érvel, hogy ez a nem szemantikai, hanem pragmatikai szerepű dativus a más nyelvekben (pl. latin) is megjelenő dativus ethicus. A dativus ethicus kijelentő és kérdő mondatokban is használható, de ebben az elemzésben csak a főmondati kötőmóddal foglalkozunk.

Rákosi (2008) és Lejtovicz (2008) megvizsgálja a dativus ethicus tulajdonságait, melyek nagyjából lefedik a 2.1 pontban felsoroltakat. Ezen tulajdonságok alapján a dativus ethicus a diskurzuspartikulák közé sorolható.

A (17)-ben szereplő mondatnak ugyanaz marad az igazságértéke függetlenül attól, hogy a dativus ethicus benne van vagy nincs, a mondatban kifejezett proposíció akkor igaz, ha a hallgató nem cigizik.

A dativus ethicus nem lehet fókuszálni, nem lehet rákérdezni és tagadni:

- (16') *NEKEM adja ezt a könyvet!*
Kinek adjam e könyvet?
Ne nekem adja ezt a könyvet!
- (17') **NEKEM ne cigizz! *NEKEM cigizz!*
**Kinek ne cigizzek?*
**Ne nekem ne cigizz!*

A dativus ethicus – szemben tematikus névmási párjával – nem koordinálható más NP-vel (16'')–(17''), de kombinálható más partikulákkal (17'''):

- (16'') *Add nekem vagy a fiamnak e könyvet!*
(17'') **Te ne cigizz nekem és anyádnak!*
(17''') *Te ne cigizz ám nekem!*

(17)-ben tehát a *nekem* forma dativus ethicus funkcióját láthatjuk. Jelentésére vonatkozóan ismét azt mondhatjuk, hogy grammatikalizációval expresszív jelentést vett fel. A dativus ethicus ugyanis olyan kontextusokban használható, ahol eredeti értelemben vett referense (a beszélő) valamilyen nyilvánvaló érzelmi viszonyulást mutat a beágyazott eseménnyel kapcsolatban (Rákosi

2008). Példánkban a beszélőnek azt az elvárását vagy aggodalmát közvetíti, hogy a gyereke ne dohányozzon.

2.3. Deixis propozicionális szinten > deixis a diskurzus szintjén

Az *aztán*, *ám* és *nekem* diskurzuspartikulák jelentése a főmondati kötőmódban levezethető abból, hogy demonstratív és személyes névmási állapotokban az idő- vagy térdeixis, illetve az E/1. személydeixis kifejezőeszközei. Diskurzusjelölő megfelelőiknél a deixis a diskurzus szintjén működik. Az *aztán* a közös tudásra, beszélői elvárásra (az ún. *common ground* értelemben) utal, és felszólítás esetén egy nem azonnali, de mindenképpen megtörténő teljesítés elvárása kapcsolható hozzá, az *ám* a propozíció fontosságára vonatkozik és emotív többletet hordoz, a *nekem* pedig a beszélő valamilyen érzelmi viszonyulását, személyes érdekeltségét fejezi ki a propozicionális tartalom iránt.

3. A kísérlet

Ebben a részben egy olyan kísérletet mutatunk be, melynek során a főmondati kötőmód használati feltételeit, illetve az előző pontban bemutatott három diskurzuspartikula előfordulási körülményeit vizsgáltuk meg.⁵

⁵Az általunk végzett kísérletben az állító főmondati kötőmódú mondatok használati feltételeit vizsgáltuk. Köszönettel tartozunk Gécszeg Zsuzsannának, aki felhívta a figyelmünket arra, hogy a tiltó főmondati kötőmódú mondatokon is végezzük el a kísérletet. Egyetértünk azon megállapításával, hogy az egyenes szórendű tiltó mondatok talán nem annyira igénylik az itt vizsgált diskurzuspartikulák jelenlétét, mint az állító párjuk. A szerkesztői véleményben az is megjelenik, hogy azt is jó volna megindokolni, milyen pragmatikai különbségek figyelhetők meg a *Ne gyere vissza!* és a *Vissza ne gyere!* mondatok között, mert nem biztos, hogy a kontextuális adottság a perdöntő tényező. Gécszeg Zsuzsanna azt a feltevést fogalmazza meg, hogy az egyenes szórendű mondatba egyfajta „fenyegetés” is bele van kódolva, pontosabban a beszélő azon feltételezése/aggodalma, hogy a hallgató végre fogja hajtani a tiltott cselekvést. Úgy érezzük, hogy ez a fenyegetés nem feltétlen van jelen:

- (i) *El ne ess!*
- (ii) *Meg ne edd, forró!*

Ezekben a mondatokban nincs fenyegetés. Azt feltételezzük, hogy ezekben a mondatokban is, ahogyan az állító párjukban is, benne van a diskurzusban adottság jelentésmozzanata. A beszélő számol azzal a lehetőséggel, hogy a címzett *el fog esni, meg fogja enni a forró ételt*, vagy hogy *az illető vissza fog jönni*.

Köszönjük szépen a felvetést, az erre vonatkozó kísérlet összeállítását már megkezdtük.

3.1 A vizsgált hipotézisek

A cikk első felében leírt megfigyelések kísérleti igazolása végett egy elfogadhatósági ítéleteken alapuló tesztelést végeztünk, amelynek során a következő két kérdésre kerestük a választ:

(i) Mi a különbség az egyenes és a fordított szórend használatának diskurzusfeltételei között?

(ii) Mi a szerepe a diskurzuspartikuláknak a főmondati kötőmódban?

A két feltett kérdéshez a következő hipotéziseket kapcsoltuk válasz gyanánt:

A: Az egyenes szórendű mondatokat akkor lehet használni, ha az esemény vagy a felszólítás/tiltás alapjául szolgáló propozíció a diskurzusban adott, pontosabban elvárt státuszú.

B: Az általunk vizsgált diskurzuspartikuláknak (*aztán, ám, nekem*) a jelentésében kódolva van, hogy az alappropozíció adott (a fenti értelemben).

C: A fordított szórendű mondatoknak nincs az adott vs. új státuszra vonatkozóan kívánalma (tehát ebből a szempontból semleges).

A fenti hipotézisek alapján a következőket várjuk:

1) Ha a felszólító mondat fordított szórendű és adott státuszú, akkor a diskurzuspartikulák jelenlététől függetlenül minden esetben azt várjuk, hogy a kísérleti személyek természetesnek fogják őket értékelni.

2) Ha a felszólítás egyenes szórendű és adott státuszú, akkor azt várjuk, hogy a kísérleti alanyok a diskurzuspartikulák valamelyikét tartalmazó mondatokat jobbnak titulálják, mint azokat, amelyekben nem szerepel a 2.2 pontban említett partikulák valamelyike.

3) Ha a felszólító mondat nem adott státuszú, akkor azt várjuk, hogy az anyanyelvi beszélők a diskurzuspartikulát nem tartalmazó mondatokat teljesen jónak, míg a partikulát tartalmazókat nem használatosnak ítélik meg.

4) Ha az egyenes szórendű mondatok nem adott státuszban jelennek meg, akkor a partikulák jelenlététől függetlenül azt jósoljuk, hogy a beszélők nem tartják őket elfogadhatónak.

3.2 Anyag és módszer

A kísérletünket 35 anyanyelvi beszélővel végeztük el, akik 20 és 35 év közötti diplomás vagy épp felsőoktatásban résztvevő női és férfi adatközlők voltak egyenesen. A kísérlet lebonyolításához a Praat szoftver MFC modulját használtuk a szituációk randomizálásához és az eredmények rögzítéséhez. A teszt 32 szituációból állt, amelyből 16 valódi és 16 disztraktor volt. A beszélők feladata az volt, hogy a szituációk utolsó mondatát megítéljék egy egytől ötig terjedő skálán a mondatok elfogadhatósága alapján, ahol az egyes érték jelöl-

te az elfogadhatatlan, az ötös pedig a teljesen természetes értékelést. A közbülső értékekre – az ilyen jellegű kísérleteknél bevett szokás szerint – nem fejeztük ki szövegesen az elfogadhatósági mértéket, mert a megfogalmazás (például: „alig elfogadható”; „kicsit furcsa, de jó”; „nem tudom” stb.) befolyásolhatta volna a válaszadást. Azért döntöttünk amellett, hogy az egyes pontokhoz tartozó paramétereket nem verbalizáljuk, hogy a szélső értékek közötti átmeneti pontszámokat a kísérleti személyek lehetőleg ekvidisztáns, azaz egymástól egyforma távolságra levő egységeknek tekintsék.

A szituációkat négyféleképp osztottuk fel. Terjedelmi korlátok miatt mind a négy csoportból csak az egyenes szórendű példákat mutatjuk be:

(i) A cselekvés megtétele diskurzusban adott, és van benne diskurzuspartikula:

(18) Az anya és az apa kimaradnak estére:

- Peti, akkor elindulunk.
- Jól van!
- A hűtőben van a vacsora.
- Oké, majd megeszem.
- A leckédet megírtad már?
- Még nem, de ha elmentetek, nekilátok.

Az anya indulás előtt még visszaszól az ajtóból Petinek:

- Aztán megírd a leckéd!

Hipotézis: a 2) jóslat alapján nagyon jó.

(ii) A cselekvés megtétele a szituációban nem adott, és szerepel a vizsgált mondatban diskurzuspartikula:

(19) Egy tanítási órán a tanár észreveszi, hogy egy gyerek valamivel játszik az asztal alatt.

- Áron, mit csinálsz a pad alatt?
- Semmit, tanárnő!
- Mutasd, mi van a kezeden!

A gyerek felemeli a kezét, amiben a telefonja van. A tanárnő így szól a gyerekekhez:

- Kihozd ám a telefonodat!

Hipotézis: a 4) jóslat alapján nem jó.

(iii) A cselekvés megtétele a diskurzusban adott, azonban a vizsgált mondatban nem szerepel diskurzuspartikula:

(20) Fruzsi a barátjának tortát süt a születésnapjára. Fruzsi anyukája segít a lányának:

- Készen vagyunk, Fruzsi.
- Anya, nem kéne kivenni a tortaformából?
- Nem, inkább hagyjuk benne, mert így biztonságosabban tudod szállítani. Csak nehog ott hagyd, mert ez az egy van.

Fruzsi elpakol, felöltözik, és indulni készül:

- Szia, anya! Megyek!
- Rendben! Hazahozd a formát!

Hipotézis: a 2) jóslat alapján nem olyan jó, mintha lenne benne diskurzuspertikula.

(iv) Végül pedig azok a szituációk következnek, amelyekben a cselekvés megtetele nem adott a diskurzusban, és partikulát sem tartalmaznak:

(21) Kovácsék kétszintes családi házában csörög a telefon. Az anya felveszi a földszinten a kagylót:

- Tessék!
- Csókolom, Bendegúz vagyok, Tibivel szeretnék beszélni.
- Várj egy picit, Bendegúz, szólok neki.

Az anya felkiabál a gyerekének, hogy vegye fel az emeleti telefont:

- Tibi, felvedd a telefont!

Hipotézis: a 4) jóslat alapján nem jó.

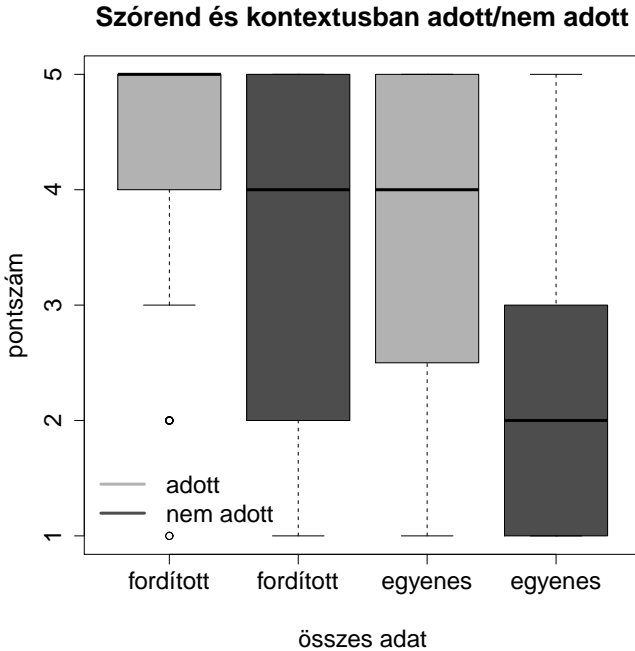
Mivel a beszélők a tesztmondatok értékelését egy elfogadhatósági skála alapján végezték, vagyis pontszámokkal jelezték, mennyire elfogadhatóak az egyes mondatok, az adataink nem parametrikusak. Ebből kifolyólag a statisztikai elemzést nemparametrikus páros Wilcoxon-próbák segítségével végeztük.

3.3 Eredmények

Az alábbiakban öt ábrán bemutatjuk a teszt eredményeit. Az ábrákon látható szürkeárnyalatos dobozok az interkvartilis tartományt⁶ mutatják. A medián értéket⁷ pedig a vastagított fekete csík jelöli a dobozokban.

⁶ Az interkvartilis terjedelem a rangsorba rendezett értékek középső – tipikusnak nevezhető – 50%-ának elhelyezkedését mutatja.

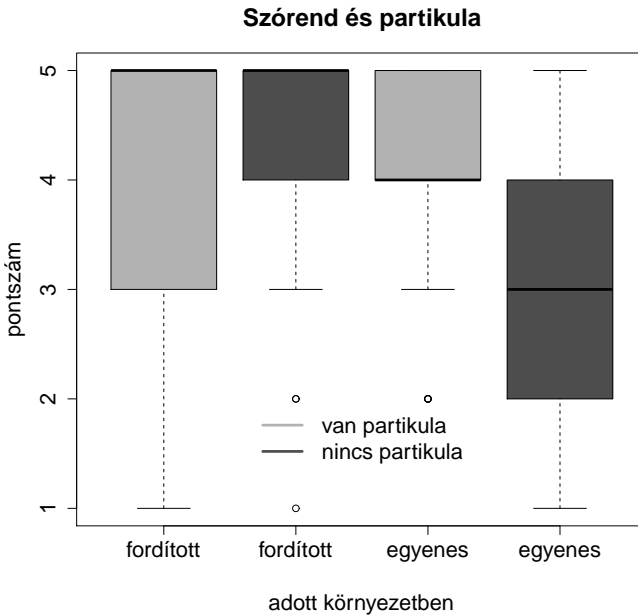
⁷ Mivel a pontszámok nem parametrikus adatok, a medián értéket használjuk, mert az mindig megbízhatóbb, sokkal kevésbé érzékeny a kilógó (*outlier*) értékekre, mint az átlag. A medián

1. ábra: Az egyenes és a fordított szórendű mondatok megítélése a kontextusban adottság alapján

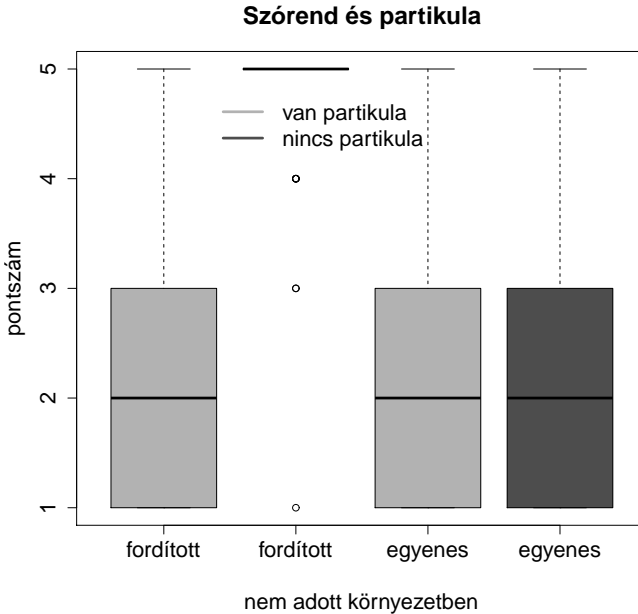
Az első ábráról azt olvashatjuk le, hogy a partikulák jelenlététől függetlenül a legjobb értékelést a fordított szórendű, a diskurzusban adott mondatok adták. E mondatok mediánja 5 volt. A fordított szórendű felszólítás mediánja 4 nem adott környezetben. Az adott környezetben megjelenő egyenes szórendű mondatok mediánja 4, míg a nem adott környezetben levőké mindössze 2. Ez a kettős érték igazolni látszik azt a hipotézisünket, miszerint az egyenes szórendű felszólító értelmű mondatok adott környezetben használatosak.

annak az adatnak a számértéke, amelyik a rendezett minta közepén van (például egy iskolai osztályban a magasságértékek mediánja a tomasor közepén álló tanuló magassága).

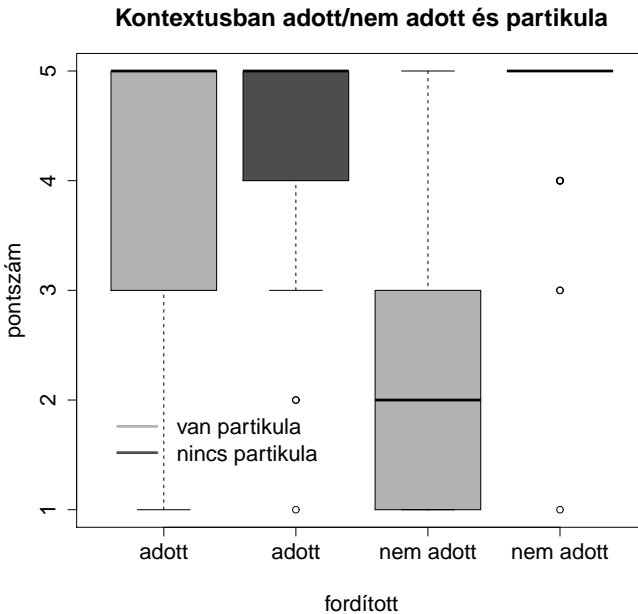
2. ábra: Az adott szöveggörnyezetben megjelenő egyenes és fordított szórendű mondatok megítélése a partikula jelenlététől függően

A második ábrán az adott környezetben előforduló mondatok értékelését vehetjük szemügyre. Az látható, hogy a fordított szórendű felszólító mondatok mediánja a diskurzuspartikulák jelenlététől függetlenül 5, noha a partikulát tartalmazók nagyobb szóródást mutatnak. Ezzel szemben az egyenes szórendű mondatokat csak abban az esetben ítélték meg pozitívan a beszélők, ha diskurzuspartikula szerepelt bennük. Ebben az esetben a mediánjuk 4, míg partikula nélkül 3. Ez a különbség szignifikáns ($p < 0,001$).

3. ábra: A nem adott szövegkörnyezetben megjelenő egyenes és fordított szórendű mondatok megítélése a partikula jelenlététől függően

A harmadik ábrán azt mutatjuk be, hogy mi történik nem adott környezetben. Az egyenes szórendű mondatokat partikulával és anélkül kevésbé elfogadhatónak ítélték meg a nyelvhasználók, a mediánjuk 2. Ugyanilyen értékelést kaptak a fordított szórendű, nem adott környezetben használt partikulás mondatok. A partikulás mondatok azért kevésbé elfogadottak a nem adott környezetben, mert ezek a partikulák a diskurzusra ágyazottságot jelölik. A legjobb értékelést a fordított szórendű, partikula nélküli mondatok kapták, a mediánjuk 5, és láthatjuk, hogy ez az értékelés nagyon kicsi szóródást mutat, vagyis a nyelvhasználók szinte kivétel nélkül ötösré értékelték a mondatok természetességét.

4. ábra: A fordított szórendű mondatok megítélése adott és nem adott szövegekörnyezetben a partikula jelenlététől függően

A negyedik ábrán a fordított szórendű felszólító mondatok előfordulását adott és nem adott környezetekben vizsgálhatjuk meg alaposabban. A fordított szórendű felszólító mondatok mediánja majdnem minden egyes szituációban 5. Ha nem adott környezetben és diskurzupartikulával állnak a fordított szórendű felszólító mondatok, a mediánjuk 2. Ez is bizonyítja, hogy ezek a partikulák a diskurzusba ágyazottságot jelölik az egyes mondatokban, így nem adott környezetben nem igazán fordulhatnak elő.

Összegzés

Ebben a dolgozatban a főmondati kötőmód használati feltételeit igyekeztünk meghatározni egy kísérlet keretein belül. A feltett három hipotézisünk alapján született négy elvárásunk mindegyikét igazolta a tesztünk, vagyis:

1) Ha a felszólító mondat fordított szórendű és adott státuszú, akkor a diskurzupartikulák jelenlététől függetlenül a kísérleti személyek minden esetben természetesnek tartották.

2) Ha a felszólítás egyenes szórendű és adott státuszú, akkor a kísérleti alanyok a diskurzupartikulák valamelyikét tartalmazó mondatokat jobbnak titulálták, mint azokat, amelyekben nem szerepelt a 2.2 pontban említett partikulák valamelyike, ugyanis ennek a mondattípusnak a diskurzusba ágyazottságát jelölik.

3) Ha a felszólító mondat nem adott státuszú, akkor az anyanyelvi beszélők a diskurzupartikulát nem tartalmazó mondatokat teljesen jónak, míg a partikulát tartalmazókat nem használatosnak ítélték meg.

4) Ha az egyenes szórendű mondatok nem adott státuszban jelentek meg, akkor a beszélők nem tartották őket elfogadhatónak.

Hivatkozások

- Dér Csilla Ilona 2005. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* **102**: 247–64.
- Dér Csilla Ilona 2012. Az azért és az akkor pragmatikai funkcióiról a mai magyar spontán beszédben. In Gósy Mária (szerk.) *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémia Kiadó, 154–77.
- Diessel, Holger 1999. *Demonstratives. Form, Function, and Grammaticalization*. Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 2003. *Új magyar nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Farkas, Donka 1992. Mood Choice in Complement Clauses. In Kenesei István – Pléh Csaba (szerk.) *Approaches To Hungarian 4*. Szeged, JATE, 207–24.
- Furkó Bálint Péter 2005. *The pragmatic marker – discourse marker dichotomy reconsidered – the case of well and of course*. Doktori Értekezés. Debrecen, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar.
- Gärtner, Hans-Martin – Gyuris, Beáta 2012. Pragmatic markers in Hungarian: some introductory remarks. *Acta Linguistica Hungarica* **59**(4): 387–426.
- Gyuris Beáta 2008. A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. 4. A szótár szerkezete*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 639–682.
- Han, Chung-hye 2001. Force, Negation and Imperatives. *The Linguistic Review* **12**(4): 289–325.

- Hegedűs Rita 2004. *Magyar nyelvtan – Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Janssen, Theo A. J. M. 2002. Deictic principles of demonstratives, pronominals and tenses. In Frank Brisard (ed.) *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 151–96.
- Juhász Dezső 1991. A módosítószók. In Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 501–13.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. I. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 529–714.
- Kugler Nóra 2000a. Az igeragozás. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 104–126.
- Kugler Nóra 2000b. A partikula. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 275–81.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. In Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) *Általános nyelvészeti Tanulmányok XXII.*, Akadémiai Kiadó, Budapest. 309–47.
- Lejtovics Katalin Eszter 2008. *Formális módszerek a diskurzus-partikulák vizsgálatában*. Szakdolgozat. ELTE.
- Pataki Pál 1984. A francia subjunctif és a magyar kötőmód. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15: 207–18.
- Péteri Attila 2001. Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 125(1): 94–102.
- Rákosi György 2008. Some Remarks on Hungarian Ethical Datives. *When Grammar Minds Language and Literature*, Debrecen, 413–422.
- Simonyi Zsigmond 1895. Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tompa József 1962. *A mai magyar nyelv rendszere. II.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tóth Enikő 2006. *A Semantic Approach to Mood Choice in Complement Clauses with Special Reference to Hungarian*. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Doktori értekezés.
- Traugott, Elizabeth C. 1995. *The Role of the Development of Discourse Markers in a Theory of Grammaticalization*.
<http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>
- Traugott, Elizabeth C. 2003. Constructions in Grammaticalization. In Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (eds.) *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell Handbooks in Linguistics, Malden–Oxford–Melbourne–Berlin, Blackwell, 624–647.

INFORMÁCIÓS ÁLLAPOTOK VÉGES ÁBRÁZOLÁSA DIALÓGUSOKBAN

Dyekiss Emil Gergely

Bevezetés

Célul tűztem ki egy dinamikus szemantikai elmélet megfogalmazását, amely a következő követelményeknek tesz eleget: formálisan definiált; egy dialóguson belül a hallgató rendszeren belüli eszközök segítségével képes ellentmondások felismerésére; lehetséges benne egy állítás visszavonása; ezeket a folyamatokat formális eszközökkel modellezi.

Korábbi tanulmányaimban olyan elméleteket mutattam be, melyek egyik célja az volt, hogy véges struktúrákkal dolgozzon, s így könnyű legyen a számítógépes megvalósítása. Ezt a célt nem sikerült hiánytalanul elérni, mert mindig maradt a modellben olyan rész, ami rejtetten, vagy nyíltan végtelen struktúrákat, vagy végtelen struktúrákkal végzett műveleteket feltételezett¹.

Ebben a cikkben most újabb kísérletet teszek arra, hogy véges struktúrák segítségével teljesítsem az alapvető célkitűzéseket.

Az eredmény elérése érdekében kompromisszumot is kell kötni: szétválasztom a hallgatónak azt a tevékenységét, amellyel a diskurzust követi, és azt, amely pontos igazságfeltéteket vizsgál, logikai következtetéseket von le. Az első tevékenységéhez valóban véges eszközöket használ, viszonylag egyszerű táblázatokat manipulál, amelyek a diskurzus reprezentációját adják és amelyek alapul szolgálnak a logikai következtetések, igazságfeltételek vizsgálatához.

1. Dinamikus szemantikai alapvetés

A dinamikus szemantikai elméletek használatából több előny is származik, például viszonylag természetes módon magyaráznak olyan, dialógusokban megfigyelhető jelenségeket, melyek általában a mondatok közötti összefüggésekkel kapcsolatosak.

A dinamikus szemantikákban a mondatok jelentése egy függvény, ami a mondat információváltató képessége. Megadja, hogy a dialógust hallgató

¹ Erről részletesebben Dyekiss (2012: 55)-ben olvashatunk.

és értelmező partner információs állapota hogyan változik a mondat hatására. A különböző dinamikus szemantikai elméletek különbözőképpen definiálják az információs állapotokat, ami alapvetően befolyásolja magyarázóképeségüket. Általában feltételezik a hagyományos modelleméleti szemantikát, legnagyobb magyarázó erejüket predikátumlogikai keretben fejtik ki a diskurzusreferensek segítségével. Ebben a cikkben kijelentéslogikai alapokon fogok dolgozni, a predikátumlogikai bővítést majd a kijelentéslogikai rendszer tökéletesítése után fogom megkezdni.

A kijelentéslogikai formulákat atomi formulákból (p_i -vel jelölöm őket, ahol i természetes szám), negációval (\neg), konjunkcióval (\wedge) és diszjunkcióval (\vee) lehet összekapcsolni.

Az információs állapotokat táblázatokkal fogom ábrázolni – ennek a részleteit a későbbi fejezetekben fejtem ki. A táblázatokból meghatározott algoritmussal formulákat lehet levezetni. Ezek diszjunktív normálformájúak, segítségével határozom meg a következményrelációt.

2. Visszatekintés

Röviden vázolom az információs állapot ábrázolására tett korábbi kísérleteimet. Első kísérletemben az információs állapotok modellhalmazokból és formulákból álló sorozatok voltak: Dyekiss (2010). A későbbiekben véges állapotú automatákkal próbálkoztam. Dyekiss (2012) a modellekhez modellkódokat rendel, és az automaták ezeket fogadják el vagy utasítják el. Az automaták definiálásához táblázatos formában ábrázoltam a dialógust, melynek cellái az egyes atomi formulákhoz rendelhető értékeket tartalmazzák. Dyekiss (2013) csak finomítja ezt, bevezetve a bizonytalanságot a rendszerbe (a táblázatban megjelenik egy „súly” oszlop, a cellákban pedig a 0 és 1 helyett tört értékek). Mindkét kísérletre igaz, hogy a táblázatos ábrázolás nem cél, hanem csak eszköz az automaták definiálásához – a táblázatokból egyszerű algoritmussal lehetett generálni automatát.

3. Továbbfejlesztett táblázatos ábrázolás

Most az információs állapotok táblázatos ábrázolásának egy továbbfejlesztett változatát mutatom be, amelyet nem automaták generálására fogok használni, vagyis itt a táblázat nem segédeszköz, hanem ő maga az információs állapot reprezentációja.

A táblázatnak van egy fejléce, amelyből tudjuk, hogy a táblázat sorai milyen jellegű adatokat tartalmaznak (a fejléceket nem számoljuk a sorok közé). A táblázatnak három „adminisztratív” oszlopa van. A *Sorszám* oszlopba a sor

sorszámát írjuk, 1-gyel kezdve egyesével növekvő számozást alkalmazunk. Az *Ős* oszlopba annak a sornak a sorszámát írjuk, amelyből közvetlenül származtattuk az aktuális sort. Az első sornál ez 0, mert azt nem származtattuk semmiből. Az *Él?* oszlopba 1-et vagy 0-t írunk attól függően, hogy a táblázat által ábrázolt információs állapotban az igazságfeltételek kiértékelésekor figyelembe kell-e venni a sort vagy sem. Az első sort élőnek jelöljük meg, a többit pedig a hamarosan definiálásra kerülő táblázatépítési szabályoknak megfelelően töltjük ki.

A táblázatnak az adminisztratív oszlopokon kívüli, „tartalmas” oszlopai atomi formulák értékelésével kapcsolatos információkat fognak tartalmazni. Fejlécükben egy atomi formula jelenik meg, a sorok pedig a következő karakterek egyikét tartalmazhatják: '?', '0', '1', '!', nagyjából a következő értelmezésekkel: '?' - értékelése ismeretlen; '0' - hamis; '1' - igaz; '!' - elmentmondásos információink vannak róla.

A részleteket a kiinduló, üres táblázat definiálásával kezdem, majd a különböző formulatípusok hatását mutatom be. A táblázathoz néha hozzáteszek egy utolsó oszlopot, amibe megjegyzést írok, hogy a hosszabb szövegek elemzése érthetőbb legyen.

3.1. A kiinduló üres táblázat

A kiinduló üres táblázat csak az adminisztratív oszlopokat tartalmazza, nincs tartalmas sora, csak fejléce.

Sorszám	Ős	Él?
---------	----	-----

1. ábra: A kiinduló üres táblázat

3.2. Atomi formula (p_i) hatása a táblázatra

Ha a táblázat még üres, akkor új oszlopot veszünk fel az atomi formulának, amit az új oszlop fejlécébe be is írunk. Alá az első sorba 1-et írunk. A táblázat első soráról lévén szó, az adminisztratív oszlopok kitöltését már az előzőekben leírtam.

Sorszám	Ős	Él?	p_5
1	0	1	1

2. ábra: Egy atomi formula (p_5) hatása üres táblázatra

Ha a táblázat már nem üres, akkor több dolgunk van. Az élő sorokat (az a sor „élő”, amelynek az *Él?* oszlopában 1 van) duplikáljuk: fentről lefelé haladva az összeset bemásoljuk a táblázat aljára egy új sorba; azoknak a soroknak az *Él?* oszlopába 0-t írunk, amelyek másolataként új sorok álltak elő (a későbbiekben erre úgy fogok hivatkozni, hogy „nem élőnek jelölöm meg”); az új, másolatként készített sorok *Ős* oszlopába annak a sornak a számát írjuk, amelynek a másolata az új sor; sorszámként pedig az újonnan keletkezett sor feletti sor sorszámánál eggyel nagyobb értéket adunk meg. Így keletkeznek új sorok és így módosítjuk az adminisztratív oszlopokat.

A következő lépésben az új sorok tartalmas oszlopait kell módosítani.

Ha a táblázatnak még nincs olyan oszlopa, melynek a fejlécében ez az atomi formula szerepel, akkor fel kell venni egy új oszlopot, melynek fejlécébe beírjuk az atomi formulát, majd ennek az oszlopnak a celláiba az élő sorokban 1-et írunk. Ezzel be is fejeztük a táblázat átalakítását.

Ha a táblázatnak van már olyan oszlopa, amelynek a fejlécében ez az atomi formula szerepel, akkor az élő soroknak ebben az oszlopban lévő celláit kell módosítani a következőknek megfelelően.

Ha a cella tartalma ?, akkor módosítjuk 1-re. Értelmezés: ha még nem ismertük az atomi formula értékét, akkor a neki megfelelő mondat állítása után igaznak vehetjük – mert alapvetően megbízunk a beszélőben.

Ha a cella tartalma 1, akkor nem kell csinálni vele semmit. Értelmezés: nem kaptunk új információt.

Ha a cella tartalma 0, akkor azt le kell cserélni !-re. Értelmezés: ellentmondásos információink vannak a formula igazságértékéről. Ha minden élő sor ellenmondásos lesz a dialógus egy pontján, akkor ezzel a helyzettel kezdeni kell valamit – de erről majd később lesz részletesen szó.

Ha a cella tartalma !, akkor 1-et kell beírni helyette. Értelmezés: ellentmondásos információ után a beszélő állít valamit, amire úgy tekintünk, hogy felülírja egy korábbi állítását. Ennek következményeit később majd részletesebben elemzem, de már most megállapíthatjuk, hogy nem monoton logikai rendszerről van szó.

Megjegyzem, hogy a cella nem lehet üres, mert üres cellák csak nem élő sorokban keletkeznek, így tehát a cellamódosítás összes lehetséges módját felsoroltuk. Érdeemes megfigyelni, hogy a módosítások a cella értékét állíthatják 0-ra, 1-re és !-re is, de ?-re nem.

3.3. Tagadott atomi formula ($\neg p$) hatása a táblázatra

Nagyon hasonló az atomi formulához, de a fejlécbe nem a tagadott atomi formulát kell beírni, hanem az atomi formulát magát, továbbá a beírt érték nem 1, hanem 0 lesz új cellák esetén.

Sorszám	Ős	Él?	p_5
1	0	1	0

3. ábra: Egy tagadott atomi formula ($\neg p_5$) hatása üres táblázatra

Abban az esetben, ha már volt a megfelelő atomi formulához oszlop a táblázatban, az új sorokban az értékek módosítása az alábbiak szerint alakul.

Ha a cella tartalma ?, akkor módosítjuk 0-ra. Értelmezés: analóg az atomi formula megfelelő esetével.

Ha a cella tartalma 0, akkor nem kell csinálni vele semmit. Értelmezés: nem kaptunk új információt.

Ha a cella tartalma 1, akkor azt le kell cserélni !-re. Értelmezés: hasonló az atomi formula megfelelő 0 helyett ! esetéhez.

Ha a cella tartalma !, akkor 0-t kell beírni helyette. Értelmezés: hasonló az atomi formula megfelelő esetéhez.

Itt is meg lehet figyelni, hogy a módosítások a cella értékét állíthatják 0-ra, 1-re és !-re is, de ?-re nem.

3.4. Tagadott tagadott formula ($\neg\neg A$) hatása a táblázatra

A dupla tagadást elhagyjuk és A hatását vizsgáljuk. A tagadás hatását általános sémával nem tudom megfogalmazni ebben a rendszerben, ezért a tagadott formulák alakja szerint részletezem a tagadást.

3.5. Konjunktív formula ($A \wedge B$) hatása a táblázatra

A konjunktív formuláknál először az első tagot (A), majd a másodikat (B) kell feldolgozni. Tekinthesztük úgy, mintha a konjunkció két tagja a megfelelő sorrendben egymás után, konjunktív összekötő elem nélkül hangzott volna el a dialógusban. A konjunkciónak ez a fajta kezelése bevett gyakorlat más dinamikus szemantikai elméleteknél is (l. Kálmán–Rádai 2001: 65, 89).

Ilyen módon a táblázat bővítésénél nem keletkezik különleges eset, amire ki kellene térni, új táblázatépítő szabályt kellene adni.

Sorszám	Ős	Él?	p_5	p_3	Megjegyzés
1	0	0	0		$\neg p_5$
2	1	1	0	1	$\wedge p_3$

4. ábra: Egy konjunktív formula ($\neg p_5 \wedge p_3$) hatása üres táblázatra

3.6. Diszjunktív formula ($A \vee B$) hatása a táblázatra

Ebben az esetben külön-külön kell megvizsgálni a diszjunktív két tagjának a táblázat jelenlegi állapotára való hatását, majd a kettőt egy táblázattá kell alakítani az alábbiak szerint.

A diszjunktív egyik tagjának feldolgozása: másolatot kell készíteni a táblázat jelenlegi állapotáról, majd a másolaton el kell végezni az átalakítást a feldolgozandó formularészletnek megfelelően.

Dolgozzuk fel a diszjunktív mindkét tagját! Az eredményül kapott két táblázat egyesítése úgy történik, hogy először az eredeti táblázat sorait nem élőként jelöljük meg, majd az A formulához tartozó táblázatmásolat új sorait (azok az új sorok, amelyeknek a sorszáma nagyobb az eredeti táblázat sorainak számainál) bemásoljuk a módosított eredeti táblázatba (észrevehetjük, hogy most tulajdonképpen az A formulához tartozó módosított táblázatmásolattal felülírjuk az eredeti táblázatot). Természetesen előfordulhat, hogy az új táblázat több oszlopot tartalmaz, mint a másolás előtti eredeti.

Ennek a táblázatnak a végére kell bemásolni a B formulához tartozó táblázatmásolat új sorait, majd ezeket a bemásolt sorokat frissíteni kell: a sorszámokat úgy kell módosítani, hogy az egész táblázatban a sorok számozása folyamatos legyen 1-től kezdődően. Ennek megfelelően frissíteni kell az Ős oszlop elemeit is (ha egy sor olyan őst jelölt meg, aminek a sorszámát módosítani kellett, akkor ennek megfelelően kell az Ős oszlop cellájában lévő értéket is módosítani). Megjegyzem, hogy azokban a sorokban, ahol az Ős oszlop eleme az eredeti táblázat egy sorára hivatkozik, nem módosul a másolási algoritmus miatt. A másolást bonyolítja, hogy az A formula táblázata tartalmazhat olyan tartalmos oszlopokat, melyek olyan atomi formuláknak felelnek meg, amelyek nem szerepelnek a B formulához tartozó táblázatban – és ez fordítva is előfordulhat. A táblázatok egyesítésének sorrendje miatt az oszlopokat úgy módosítjuk, hogy először szerepelnek az A formulához tartozó táblázat oszlopai, majd azok a tartalmos oszlopok következnek B táblázatából, melyeknek nincs megfelelője az A -hoz tartozó táblázatban. Ekkor azokba a cellákba, melyek olyan tartalmos oszlopokhoz tartoznak, melyek A tábláza-

tában szerepeltek, B táblázatában viszont nem, ?-et kell írni; hasonlóan kell kitölteni azokat a cellákat is, melyek olyan tartalmas oszlopokhoz tartoznak, amelyek A táblázatában nem szerepelnek, B táblázatában viszont igen (a táblázat adott sorában nincs információnk az oszlophoz tartozó atomi formula értékeléséről).

Sorszám	Ős	Él?	p_5
1	0	1	0

Sorszám	Ős	Él?	p_3
1	0	1	1

Sorszám	Ős	Él?	p_5	p_3
1	0	1	0	?
2	0	1	?	1

5. ábra: Egy diszjunktív formula ($\neg p_5 \vee p_3$) hatása üres táblázatra (a diszjunktív tagok módosított táblázatmásolataival együtt)

Megfigyelhetjük, hogy az atomi formulák, azok tagadásai és a konjunktív formulák csak az üres táblázat élő sorait szaporították, azt is csak eggyel. Ha a táblázat nem volt üres, akkor az élő sorok száma állandó maradt. Ezzel szemben a diszjunktív formulák (a konkrét formulától függően) szaporíthatják az élő sorok számát. Ha majd a táblázatok és értékelések viszonyának definiálásához jutunk, akkor láthatjuk, hogy az atomi formulák, a tagadott atomi formulák és a konjunktív formulák tulajdonképpen pontosítják a már meglévő információinkat, míg a diszjunktív formulák alternatív lehetőségeket vezetnek be.

3.7. Tagadott diszjunktív formula ($\neg(A \vee B)$) hatása a táblázatra

Ennek a formulatípusnak a hatását azért kell külön kiemelni, mert a most vázolt rendszerben a konjunkció és a diszjunkció nem definiálhatóak egymással, ezért ez a negált formulatípus külön vizsgálandó. A klasszikus kijelentéslogikából ismert egyik *De Morgan* azonosságot kölcsönvéve ebben az esetben a $(\neg A \wedge \neg B)$ formula hatását vizsgáljuk. Természetesen megkérdőjelezhető ennek az azonosságnak a használata. Nem állítom, hogy ez az

azonosság ebben a rendszerben is áll (sőt!), de azért döntöttem mégis mellette, mert jól használható eredményt ad, viszonylag jó értelmezéssel, ami egyszerűbb esetekben még egyezik is a klasszikus logikai elemzésekkel.

3.8. Tagadott konjunktív formula ($\neg(A \wedge B)$) hatása a táblázatra

Hasonlóan a tagadott diszjunktív formulákhoz, itt is „kölcsonveszek” egy klasszikus logikában érvényes *De Morgan* azonosságot, és a következő formula hatását vizsgáljuk: ($\neg A \vee \neg B$). A formula érvényességéről, használhatóságáról szóló megjegyzésem ugyanúgy alkalmazható ebben az esetben is, mint a tagadott diszjunktív formula esetében.

4. Táblázatok és igazságfeltételek

Az eddig bemutatott táblázatos ábrázolási mód tulajdonképpen a diskurzus történetének egy reprezentációja. A táblázat kitöltése mutatja, hogy a tartalma nem csak a diskurzus folyamatát követi, hanem közvetlen kapcsolata van igazságértékekkel, igazságfeltételekkel. Ahhoz, hogy a rendszerből egy fajta logikai rendszer legyen, be kell mutatni, hogy az információs állapotoknak mi a kapcsolata a valósággal, mit mondhatunk bizonyos formulák igazságértékéről, definiálni kell a következményrelációt.

4.1. Diszjunktív normálforma

A táblázatból egyszerű módszerrel zárójelek nélküli (összetett) formulát kaphatunk, mégpedig diszjunktív normálformában. A diszjunktív normálformáról bővebben Pásztorné Varga-Várterész (2003: 94–100)-ban olvashatunk.

Fentről lefelé végigmegeyünk a táblázat élő sorain. Ha egy sorban van olyan cella, aminek a tartalma !, akkor ezt a sort átugorjuk. Ha nincs benne !, akkor a következő módon készítünk belőle konjunktív formulát: balról jobbra haladva nézzük a cellák tartalmát. Ha a cellában ? van, akkor nem csinálunk vele semmit. Ha 1 van benne, akkor a cella oszlopának fejlécében lévő atomi formulát konjunkcióval csatoljuk a sor eddigi részének feldolgozásához (ha ez az első elem, akkor természetesen nem írunk konjunkciót). Ha a cella tartalma 0, akkor a cella oszlopának fejlécében lévő atomi formula negáltját csatoljuk a sor eddigi részének feldolgozásához.

A következő sorokból kapott konjunktív formulákat diszjunkcióval csatoljuk az előzőekhez.

Az így kapott összetett formula igazságfeltételeit hagyományos modell elméleti szemantikával vizsgálhatjuk.

Sorszám	Ős	Él?	p_5	p_3	p_7	Megjegyzés
1	0	0	0	?		$(\neg p_5 \vee p_3)$
2	0	0	?	1		
3	1	1	0	?	1	$\wedge p_7$
4	2	1	?	1	1	

$$\neg p_5 \wedge p_7 \vee p_3 \wedge p_7$$

6. ábra: Egy összetett formula $((\neg p_5 \vee p_3) \wedge p_7)$ táblázata és a hozzá tartozó diszjunktív normálforma (zárójelek nélkül)

4.2. A diszjunktív normálforma egyszerűsítése

A következményreláció definícióját alapozhatjuk a diszjunktív normálformára, hagyományos modelleméleti szemantikával, de talán egyszerűbben is megoldhatjuk, ha össze tudjuk hasonlítani az információs állapotokhoz tartozó diszjunktív normálformájú alakokat.

Ehhez össze kell tudnunk hasonlítani a diszjunktív normálformájú alak konjunktív tagformuláit. Mivel a táblázatos ábrázolásban az atomi formulák (tartalmas oszlopok) sorrendje csak a diskurzustól függ, az atomi formulák egymáshoz való formai viszonyától független, érdemes először rendezni a konjunktív tagformulák tagjait. A diskurzusban nem mindegy, hogy egy konjunkció tagjai milyen sorrendben szerepelnek, de amikor csupán kijelentéslogikai formulák igazságfeltételei az érdekesek, mint a táblázathoz tartozó diszjunktív normálforma esetében, a sorrend már nem számít. Ezért rendezhetjük a konjunktív tagok atomi formuláit, mégpedig index szerint növekvő sorrendben. A táblázatkitöltési módszer garantálja, hogy egy-egy konjunktív tagban egy atomi formula csak egyszer szerepel. Ilyen módon a konjunktív tagok formája egyértelmű lesz. A konjunktív tagok rendezéséhez szükséges még, hogy a tagadott és a nem tagadott atomi formulák sorrendjét meghatározzuk. Talán az a természetes sorrend, ha a tagadott atomi formula a nem tagadott után következik a rendezésben².

² A rendezés emberi szem számára talán úgy a legjobb, ha az atomi formulák index szerint növekvő sorrendben vannak, és a negáció csak akkor számít két konjunktív formula esetében, ha az indexek megegyeznek. Így tehát azt szeretném kapni, hogy $p_3 \wedge p_7 < \neg p_3 \wedge p_7$ és $\neg p_3 \wedge p_7 < p_3 \wedge p_8$

Így már rendezhetjük a diszjunktív formula tagjait úgy, hogy a diszjunkcióval összekapcsolt tagok belül már rendezve vannak a konjunktív tagformuláik alapján (a rendezés mindkét esetben növekvő). A rendezés után egymás után kerülnek azok a konjunktív tagok, amelyek esetleg egyformák. Ha van több egyforma tag, akkor azok közül csak az egyiket tartjuk meg.

Ilyen módon a táblázatokhoz egyértelmű módon tudunk rendelni diszjunktív normálformájú formulákat. Ha két táblázathoz ugyanaz az egyszerűsített formula tartozik, akkor ugyanaz az igazságfeltételük.

$$\neg p_5 \wedge p_7 \vee \neg p_3 \wedge p_7 \vee \neg p_3 \wedge p_7 \vee p_8 \wedge p_3$$
$$\neg p_3 \wedge p_7 \vee p_3 \wedge p_8 \vee \neg p_5 \wedge p_7$$

7. ábra: Egy diszjunktív normálformájú formula és egyszerűsített, egyértelműsített változata

5. Központi szemantikai fogalmak

A következőkben megadom a rendszer logikai tulajdonságainak megértéséhez szükséges definíciókat.

5.1. Összeférhetőség

Egy σ információs állapot akkor és csak akkor fér össze az A formulával, ha a formulát σ -ra alkalmazva olyan információs állapotot kapunk, melynek táblázatában van olyan élő sor, melyben nincs olyan cella, melynek tartalma egy ! karakter.

5.2. Összeférhetetlenség

Egy σ információs állapot akkor és csak akkor összeférhetetlen az A formulával, ha a formulát σ -ra alkalmazva olyan információs állapotot kapunk, melynek táblázatában csak olyan élő sorok vannak, melyekben van olyan cella, melynek tartalma egy ! karakter³.

5.3. Alátámasztás

A σ információs állapot akkor és csak akkor támasztja alá az A formulát, ha a σ -hoz tartozó egyszerűsített, egyértelműsített diszjunktív normálformájú

³ Az összeférhetőség ellentétéről van szó.

formula megegyezik azzal az egyszerűsített, egyértelműsített diszjunktív normálformájú formulával, ami ahhoz az információs állapothoz tartozik, melyet úgy kapunk, hogy A -t alkalmazzuk σ -ra⁴.

5.4. Következmény

Az A_1, A_2, \dots, A_n formuláknak akkor és csak akkor következménye a B formula, ha minden σ információs állapotra igaz, hogy ha σ -ra alkalmazzuk A_1 -et, majd ennek eredményére A_2 -t és így tovább A_n -ig sorban, az eredményül kapott információs állapot alátámasztja B -t.

5.5. Eltérések a klasszikus logikához képest

Most, hogy már a következményreláció is ismert, rámutatok a klasszikus logikától való eltérésekre. Egyszerű esetekben is látható a különbség. Például: $\neg p_1 \wedge p_1 \wedge p_1$ klasszikusan ellentmondásos, míg jelen esetben nem. Ennek forrása tulajdonképpen csak az, hogy a cellák tartalmazhatnak ! értéket és ezt felül lehet írni. Az ismétlés a most ismertetett rendszerben fontos szerepet játszik, míg klasszikusan nem számít. Ennek a visszavonás-operátor definíciójánál lehet jelentősége (technikai szempontból érdekes, de az intuíciónknak nem biztos, hogy megfelel).

6. Kérdések

Egy kijelentéslogikai rendszerben eldöntendő kérdéseket tudunk feltenni. Formája ez: $?A$, ahol $?$ a kérdés operátornak felel meg. Ha olyan szavakkal szeretnénk megfogalmazni az eldöntendő kérdést, amelyek már ismert logikai operátoroknak felelnek meg, akkor ezt tehetjük: A vagy *nem* A ? A kérdő tartalmát így formalizálhatjuk a kérdésnek: $A \vee \neg A$.

Vegyünk egy egyszerű példadialógust kérdésre és válaszra.

- (1) a. *Esik az eső?*
- (2) a. *Igen.*
b. *Esik.*
c. *Esik az eső.*

⁴ Az alátámasztás intuitívan azt jelenti, hogy A nem ad új információt σ -hoz, mert az A formula információtartalmát σ már magában hordozza.

- (3) a. *Nem.*
 b. *Nem esik.*
 c. *Nem esik az eső.*

Azt gondolom, viszonylag egyszerűen kezelhetők a rövid válaszok: (2a) és (3a), valamint a hiányosak is, mint (2b) és (3b), valószínűleg átfordíthatók teljes válasszá: (2c) és (3c). Most csak az utóbbiakkal foglalkozom.

A táblázatkitöltési szabályok alapján a következő táblázatot kapjuk egy párbeszédből, melyek szerkezete (1a) (2c), feltéve, hogy a (2c) mondat a p_1 atomi formulának felel meg:

Sorszám	Ős	Él?	p_1	Megjegyzés
1	0	0	0	(1a)
2	0	0	1	
3	1	1	!	(2c)
4	2	1	1	

8. ábra: Az *Esik az eső? Esik az eső.* Párbeszéd táblázata

A táblázat alapján a diszjunktív normálformájú formula csupán a kérdéssel: $p_1 \vee \neg p_1$. A válasszal együtt pedig: p_1 . Ha negatív választ kaptunk volna, akkor sem lenne sokkal bonyolultabb a helyzet, ezt kapnánk: $\neg p_1$. Ez megfelel az intuíciónak.

Ha esetleg a választ megismételnénk, akkor a táblázat változna, de a diszjunktív normálformájú formula az egyszerűsítési szabály miatt ugyanaz maradna.

Sorszám	Ős	Él?	p_1	Megjegyzés
1	0	0	0	$p_1?$
2	0	0	1	
3	1	0	!	p_1
4	2	0	1	
5	3	1	1	p_1
6	4	1	1	

9. ábra: $p_1?$; p_1 ; p_1 táblázatban.

Érdeemes megnézni egy összetettebb formula ismételt hatását és a többszörös kérdést is.

Sorszám	Ős	ÉI?	p_1	p_2	Megjegyzés
1	0	0	0		$p_1?$
2	0	0	1		
3	1	0	0	0	$p_2?$
4	1	0	0	1	
5	2	0	1	0	
6	2	0	1	1	
7	3	0	!	0	
8	4	0	!	1	p_1
9	5	0	1	0	
10	6	0	1	1	
11	7	0	!	!	
12	8	0	!	1	$\wedge p_2$
13	9	0	1	!	
14	10	0	1	1	
15	11	0	1	!	
16	12	0	1	1	p_1
17	13	0	1	!	
18	14	0	1	1	
19	15	1	1	1	
20	16	1	1	1	$\wedge p_2$
21	17	1	1	1	
22	18	1	1	1	

10. ábra: $p_1?$; $p_2?$; $p_1 \wedge p_2$; $p_1 \wedge p_2$ táblázatban.

Az ismétlés növeli a táblázatot, de az igazságfeltételeken nem változtat. A diszjunktív normálformájú formula az egyszerűsítés miatt marad ugyanaz (az ugyanolyan tagok közül csak egyet hagyunk meg).

6.1. Táblázatok és inkvizitív szemantika

Az inkvizitív szemantika (Groenendijk–Roelofsen 2009) megkülönbözteti a mondatok informatív és inkvizitív tartalmát. Az informatív tartalom szűkíti a lehetséges világok halmazát, míg az inkvizitív tartalom alternatíva-halmazokba sorolja őket (melyek akár átfedőek is lehetnek).

Ha közelebbről megnézzük a táblázatos információsállapot-ábrázolást, akkor azt láthatjuk, hogy a diszjunktív formulák ugyanúgy inkvizitív tartalmat hordoznak, mint az inkvizitív szemantikában, és itt szintén megengedettek az átfedő alternatívák.

Ha a formulák értelmezésének formálisabb definícióit nézzük, akkor láthatjuk, hogy a táblázatos ábrázolás nem pontosan ugyanazt az eredményt adja, mint az inkvizitív szemantika. Ez nyilvánvaló a tagadás kezelésénél. Inkvizitív szemantikánál a kettős tagadás megszünteti az inkvizitív tartalmat. Ez a táblázatos ábrázolásra nem igaz (a kettős tagadást egyszerűen elhagyjuk, ezért ugyanaz az inkvizitív tartalom marad meg, mint előtte).

Ugyanakkor megjegyzem, hogy többszörös tagadásra példákat természetesen dialógusokban igen nehéz találni. Van, hogy tagadunk mondatokat. Ezeket gond nélkül megértjük. A kettős tagadás is előfordul: (4a), ami tulajdonképpen (4b)-nek felel meg, de ez általában egy mondat tagadása kívül, majd belül egy idézett tagadó mondat, vagy pedig egy tagadott tulajdonság. Az ennél összetettebb tagadások komoly fejtörést okoznak a hallgatónak – nem is biztos, hogy megérti, mit szeretne mondani a beszélő.

- (4) a. *Nem igaz, hogy nem mentem el!*
b. *Igenis elmentem!*

Azt gondolom, az igazán összetett tagadások nagyon mesterséges nyelvi szerkezetek. Értelmezésük már nem a beszéd normális értelmezésének folyamatában zajlik, hanem átváltunk „logikai rejtvény megfejtése üzemmódba”. Nehéz eldönteni, hogy mi a jó elemzés, de valószínűleg a másfajta gondolkodási mód, a rejtvényfejtés jelleg miatt az igazságfeltételek fontos szerepet játszanak.

7. Visszavonás

A visszavonás tárgyalását fontosnak tartom az ellentmondás kiküszöbölése miatt, de az igazán általános elemzésnek számot kell adnia a visszavonás alkalmazásáról bármikor a dialógusban.

Az általános elemzésnek számot kell tudni adnia a következőkről: biztosan visszavonhatjuk az éppen elhangzott állításunkat, valószínűleg a dialógusban korábban elhangzott állításainkat is, de elképzelhető, hogy bármilyen állítást megpróbálhatunk visszavonni. A művelet sikeressége függhet a dialógus előzményeitől. A pontos feltételekről érdemes lenne nagyobb mennyiségű nyelvi adatot gyűjteni, de ez pillanatnyilag nem áll rendelkezésemre, leginkább az intuíciónra hagyatkozhatok.

Ha a visszavonásnak egy operátort szeretnénk bevezetni a formális elméletben, akkor magyarul a természetes nyelvi megfelelője a 'mégsem' szó lehet. Ha egy korpuszban rákeresünk ennek a szónak az előfordulásaira, akkor nehéz ilyen jellegű használatot találni. Leggyakrabban inkább predikátumokkal kapcsolatban szokták használni az emberek, amikor nem az előzetes elvárásoknak megfelelő volt valami vagy valaki, vagy máshogy történt, mint ahogy számították (pl. 5b vagy 5c). Ezt a dialógusban megelőzheti egy jövőre vonatkozó kijelentés, mint például (5a). Ezekben az esetekben nem egy korábbi állítás visszavonásáról van szó. Előfordulhat még egy ígélet visszavonása is: (5d), ami egészen más jelenség.

- (5) a. *El fog jönni.*
- b. *Mégsem jött el.*
- c. *Mégsem a fekete kabátját vette fel.*
- d. *Mégsem fogom elfogadni.*

Annak a használatnak, amit formalizálni szeretnénk, a (6) példa felel meg.

- (6) a. *Esik az eső.*
- b. *Ó, rosszul láttam, csak locsolnak, attól vizes az ablak. Mégsem esik az eső!*

Általában a visszavonást valamilyen magyarázat kíséri – de ha a beszélő elvárja a visszavonást, akkor nem feltétlenül szükséges magyarázat. Kivéve, ha egy ellentmondás apropóján kell visszavonnunk valamit. Ilyenkor gyakran magyarázzuk, hogy mi okozta azt, hogy ellentmondásosan nyilatkoztunk.

- (7) a. *Ma Dobogókőn havazott. Gödön eső esett. Budapesten havas eső volt. Dobogókőn nem esett a hó.*
 b. *Dobogókőn havazott vagy nem?*
 c. *Nem. Ott tegnap esett. Rosszul mondtam először.*

Azt látjuk a (7) példában, hogy a visszavonáshoz nem hangzik el külön szó, kifejezés a dialógusban. Egyszerűen csak a korábbi állítás tagadása jelenik meg – esetleg mondhatjuk, hogy megfelelő hangsúllyal, de nem vagyok biztos benne, hogy ez tényleg kimutatható.

A táblázatmódosító szabályoknál azt láthattuk, hogy a !-et felül kell írni, ha abba a cellába 0 vagy 1 kerülne. Ennek a működését már láthattuk a kérdésekről szóló fejezetben, most megnézzük a visszavonásnál, amikor egy ellentmondást küszöbölünk ki.

A fenti dialógus táblázatos ábrázolása:

Sorszám	Ős	Él?	p_1	p_2	p_3	p_4	Megjegyzés
1	0	0	1				(7a/1)
2	1	0	1	1			(7a/2)
3	2	0	1	1	1		(7a/3)
4	3	0	!	1	1		(7a/4)
5	4	0	0	1	1		(7b)
6	4	0	1	1	1		
7	5	1	0	1	1	1	(7c)
8	6	1	!	1	1	1	

11. ábra: A (7) dialógus táblázata

A táblázathoz tartozó diszjunktív normálformájú formula: $\neg p_1 \wedge p_2 \wedge p_3 \wedge p_4$.

Ez a formula éppen megfelelőnek tűnik az intuíción alapján. Ám ha következetesen használjuk ezt a módszert, akkor azt látjuk, hogy ha egy állítás, illetve annak tagadása többször elhangzik egy dialógusban, akkor egyszerűen azt fogjuk igaznak tekinteni, ami többször hangzott el (ha a két szám egyforma, akkor van csak ellentmondás). Ez jónak is tűnhet, de furcsa ilyen alapon dönteni. Ha belegondolunk, akkor azt is észrevevesszük, hogy a hasonló, több-

szörös ismétlődések természetes dialógusokban önmagukban is nagyon furcsák, nem életszerűek⁵.

Rövid pillantást vehetünk az összetett formulák visszavonására is. Próbáltam amennyire lehet, természetes környezetbe helyezni: valaki olvas egy levelet. Ahogy olvassa, fennhangon közli velünk a bennünket érintő információkat. Először (7a) hangzik el, majd tovább olvas és egy idő múlva (7b) következik.

- (8) a. *Péter és Mari jönnek a buliba.*
 b. *Mégsem igaz, hogy Péter és Mari jönnek a buliba.*

Ennek a táblázatos ábrázolását is megadom a (12) ábrán.

Sorszám	Ős	Él?	p_1	p_2	Megjegyzés
1	0	0	1	1	(8a)
2	1	1	!	1	(8b)
3	1	1	1	!	

12. ábra: A (8) dialógus táblázata

- (9) a. *Péter és Mari jönnek a buliba.*
 b. *Nem igaz, hogy Péter és Mari jönnek a buliba.*

A táblázatot valójában úgy töltöttem ki, hogy a (8) helyett a (9) dialógust használtam, vagyis a (8b) mondat helyére (9b)-t tettem. Ennek tényleg megfelelő a 12. ábra táblázata, mert ellentmondást tükröz. Ha visszavonni szeretünk volna, akkor inkább a 13. ábrán látható táblázatra, vagy ahhoz hasonlóra lenne szükségünk.

Sorszám	Ős	Él?	p_1	p_2	Megjegyzés
1	0	0	1	1	(8a)
2	1	1	?	?	(8b)

13. ábra: A (8) dialógus elvárt táblázata

⁵ Ha mégis előfordulna, hogy valaki többször egymás után elmondja ugyanazt az állítást és a tagadását is, legvalószínűbb, hogy egyiket sem fogjuk már elhinni.

Nézzünk egy hasonló példát, de most tagadott diszjunktív formulával. A dialógus a (10) példában olvasható, a hozzá tartozó táblázatot pedig a 14. ábrán látjuk.

- (10) a. *Péter vagy Mari jönnek a buliba.*
 b. *Nem igaz, hogy Péter vagy Mari jönnek a buliba.*

Sorszám	Ős	Él?	p_1	p_2	Megjegyzés
1	0	0	1	?	(10a)
2	0	0	?	1	
3	1	0	!	?	(10b/1) <i>Péter nem jön</i>
4	2	0	0	1	
5	3	1	!	0	(10b/2) <i>és Mari nem jön</i>
6	4	1	0	!	

14. ábra: A (10) dialógus táblázata

Ugyanazt tapasztaljuk: nem használtunk kifejezett visszavonást, hanem csak egyszerű tagadást, majd ennek megfelelően ellentmondásba ütköztünk.

Ez az eredmény valójában persze nem meglepő, hiszen más körülmények között használtuk a tagadott formulát (7) dialógusban, mint (8) vagy (9)-ben. Az elsőben ellentmondás következett be, majd egy kérdés után hangzott el a tagadás. A másik kettőben egyszerűen csak egy korábbi állítás tagadása jelent meg, ami önmagában nem minősült visszavonásnak. Ebből az látszik, hogy a visszavonásnak valószínűleg egy külön operátort érdemes bevezetni, aminek a működését át kell gondolni, lehetőleg érdemes megfontolni a *belief revision* irodalmában előforduló megközelítéseket, amelyeket Alchourrón–Gärdenfors–Makinson (1985) ír le.

Összefoglalás

Cikkemben egy olyan, kijelentéslogikára épülő dinamikus szemantikai elmélet ismertetésére tettem kísérletet, amely képes ellentmondásos információs állapotból kérdések és válaszok segítségével ellentmondásmentes információs állapotba juttatni a hallgatót. Mindezt az információs állapotok olyan ábrázolásával, amely csak véges eszközöket alkalmaz. A végesség ára egy kompromisszum, amely szétválasztja a dialógus követésének módját és a konkrét igazságfeltételek ellenőrzését.

Az ellentmondásos információs állapotból való kikerülés egyszerű kérdés és válasz segítségével történik, bár történhetne egy visszavonás-operátor segítségével is, amely nem csak ellentmondásos információs állapot felismerése után, hanem bármikor használható lenne. Ennek definíciójára jelen cikkben nem vállalkoztam, mert körültekintőbb vizsgálatot igényel az operátor definíciója, és céloom főként az információs állapot ábrázolásának bemutatása volt.

Hivatkozások

- Alchourrón, Carlos Eduardo – Peter Gärdenfors – David Makinson 1985. On the logic of theory change: Partial meet contraction and revision functions. *Journal of Symbolic Logic* **50**: 510–530.
- Dyekiss Emil Gergely 2010. Ellentmondások kiküszöbölése a diskurzusból kérdések segítségével. In Gécseg Zsuzsanna (szerk.) *LingDok 9. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged, JATEPress, 9–32. [http://nydi.bibl.u-szeged.hu/SZTE_NYDI/LingDok_kotetek_files/lingdok9.pdf]
- Dyekiss Emil Gergely 2012. Információs állapotok ábrázolása véges állapotú automatákkal. In Gécseg Zsuzsanna (szerk.) *LingDok 11. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged, JATEPress, 9–29. [http://nydi.bibl.u-szeged.hu/SZTE_NYDI/LingDok_kotetek_files/LingDok11.pdf]
- Dyekiss Emil Gergely 2013. Nem teljesen megbízható információkat hordozó dialógusok értelmezése véges állapotú súlyozott automaták segítségével. In Gécseg Zsuzsanna (szerk.) *LingDok 12. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 51–71. [http://nydi.bibl.u-szeged.hu/SZTE_NYDI/LingDok_kotetek_files/LingDok12.pdf]
- Groenendijk, Jeroen – Floris Roelofsen 2009. Inquisitive Semantics and Pragmatics. *Proceedings of the International Workshop on Semantics, Pragmatics and Rhetorics*, Donostia, Spain, May 6-8, 2009. <http://sites.google.com/site/inquisitivesemantics/documents/ISP-Stanford-edition.pdf?attredirects=0>
- Kálmán László – Rádai Gábor 2001. Dinamikus szemantika. Budapest, Osiris Kiadó.
- Pásztoriné Varga Katalin – Várterész Magda 2003. A matematikai logika alkalmazásszemléletű tárgyalása. Budapest, Panem.

A SEGÉDIGÉK DISZTRIBÚCIÓJA A FELSŐ-DÉL-OLASZ DIALEKTUSOKBAN

Ertsey Nikolett

Bevezetés

Kutatásom témája a felső-dél-olasz, ezen belül az abruzzói dialektusok sajátos segédige-választása. A segédigék disztribúcióját számos paraméter szerint vizsgálták már, ám ezeket a paramétereket eddig külön-külön és nem átfogóan alkalmazták. Ezért most a felső-dél-olasz dialektusok modern változataiban az *essere* és az *avere* segédigék lehetséges disztribúciós mintáit a különböző paraméterek kombinációinak függvényében vizsgálom.

Dolgozatom célja a mai abruzzói és néhány vele rokon felső-dél-olasz dialektus sajátos segédige-választására jellemző disztribúciós minták leírása.

Ennek érdekében Apulia, Campania, Basilicata és Abruzzo tartományok dialektusait vizsgáltam, mivel ezek egy dialektális családba tartoznak. A kutatás során egy olasz nyelvű kérdőívet töltöttem ki anyanyelvi beszélőkkel, akik mind falusi származásúak és az idősebb korosztályhoz tartoznak, majd a kapott eredményeket táblázatba foglaltam szempont és terület szerint, végül pedig az így született táblázatokat egy nagyban összegeztem. A szempontok kiválasztásához Cennamo, D'Alessandro és Legendre munkáit használtam fel. Mivel mintákról beszélünk, gyakran ismétlődő eredményeket kaptam, ezért csupán az egymástól eltérő disztribúciós mintákat közlöm a dolgozatban. Megjelölöm a minták származási helyét is, ám jelen kutatás szempontjából a földrajzi disztribúció nem lényeges aspektus.

1. Dialektológia és módszertan

Olaszországban a hivatalos, irodalmi olasz nyelv és a dialektusok kontinuum mentén számtalan nyelvi változatot találunk, amelyeket egymástól társadalmi, földrajzi és kommunikációs aspektusok választanak el. Éppen ezért nem lehetséges egyértelműen meghatározni, hol ér véget a nyelv, és hol kezdődik a dialektus. A mai statisztikai adatok szerint a népesség kb. 50%-a beszéli a nyelvet és valamilyen dialektust, 10%-a csupán dialektust, és kb. 40%-a csak a nyelvet. A *földrajzi kontinuum* azt jelenti, hogy nem léteznek egyértelmű földrajzi demarkációs vonalak, amelyek elválasztanák egymástól a dialektusokat, hanem átmeneti területeket találhatunk. Mivel az egymástól távolabb élő beszélők egyre kevésbé értik egymást, a *dialektusok kontinuum*

máról beszélhetünk. A kontinuum egy másik típusa az úgynevezett *nyelvi készlet, vagy repertoár*, amely a nyelv és a dialektus között fellelhető valamennyi nyelvi változatot magába foglalja. Mivel a „kétnyelvű” beszélő a kommunikációs helyzetből függően választ a nyelvi változatok között, nem *bilingvizmusról*, hanem *diglossziáról* beszélhetünk. Meg kell említeni továbbá a *társadalmi kontinuumot* is, amely tovább bonyolítja a nyelv és a dialektus megkülönböztetését.

1.1 Módszertan

Mindezek ismerete feltétlenül szükséges ahhoz, hogy az alkalmazott kutatási módszereket a megfelelő megközelítéssel szemléljük. A fent ismertetett aspektusok magyarázatot adnak arra, hogy egy dialektológiai kutatás során hogyan lehetséges, hogy a beszélőktől olykor bizonytalan, esetleg hibás adatokat kaphatunk. Jelen kutatás célja az, hogy a vizsgált nyelvi jelenség legjellemzőbben előforduló mintáit mutassa be, így az esetleges kisebb bizonytalanságok, pontatlanságok nem okoznak értelmezési problémákat. Ennek ellenére ahol nem tudtam egyértelműen értelmezni a kapott adatot, ott újabb interjúkat készítettem. Ami a módszertant illeti, dialektológiai kutatások esetében mindig nagyon bonyolult az interjúalanyok és az eszközök kiválasztása is. Esetünkben azonban mivel nem az a cél, hogy pontos diafázikus és diasztrátikus adatokhoz jussunk, eltekinthetünk az alanyok társadalmi státuszától, iskolázottságától, foglalkozásától, életkorától és nemétől. Másik módszertani nehézség a dialektus leírása, amely nehézséget okozhat a beszélőknek, mivel természetesen nem ismerik az átírási módszereket, ám mivel mintákat keresünk, eltekinthetünk ettől az aspektustól is. Egy további sarkalatos kérdés a gyűjtő személye a dialektológiában, hiszen előfordulhat, hogy az alany egy közérthetőbb, a nyelvhez közelebb álló változatot közöl a kutatóval, ha az nem helybeli, főleg, ha külföldi, azzal a céllal, hogy mindenképpen megértsék, így az adat módosulhat, elveszhet. Ezt a csapdát úgy próbáltam kikerülni, hogy olasz nyelvű kérdőívet állítottam össze, és arra kértem az alanyokat, hogy azt a változatot osszák meg velem, amit otthon, családban használnak.

1.2 Dialektológia

Az olasz dialektusokat először Graziadio Isaia Ascoli osztályozta (1882-1885). A közös latin alaphoz az általa legközelebb állónak tartott toszkánhoz viszonyítva 4 csoportra osztotta a dialektusokat:

- a) az Olaszországra „nem jellemző” (akkoriban nagy részben határain kívül eső) újlatin rendszerbe tartozó dialektusok (provanszál, franko-provanszál, ladin és friuli dialektusok);
- b) az „igazi” olasz rendszertől eltérő, de nem másik újlatin rendszerbe tartozó dialektusok (gallo-itáliai – ligúr, piemonti, lombard és emiliai –, valamint szárd dialektusok);
- c) a szigorúan vett olasz vagy toszkán dialektustól távolabb eső dialektusok, amelyek azonban mégis a toszkánal közös újlatin rendszerbe foglalhatók (velencei, korziaki, umbriai, marchei, római, szicíliai, nápolyi);
- d) a toszkán és az irodalmi olasz.

Clemente Merlo a *L'Italia dialettale* című munkájában (1924) a szubsztrátumok latinra gyakorolt hatása alapján osztotta 3 csoportra a dialektusokat:

- a) északi dialektusok (kelta szubsztrátum), köztük a gallo-itáliai és a velencei;
- b) toszkán dialektusok (etruszk szubsztrátum);
- c) közép-dél-olasz dialektusok (itáliai vagy umbro-szannita)

További 3 alterületre osztja a közép-dél-olasz dialektusokat: a marchei-umbriai-római, az abruzzói-észak-apuliai és molisei-campániai-basilicai, valamint a salentói és calabriai-szicíliai alterületekre.

Gerhard Rohls (1937) a nyelvatlaszok segítségével két izoglosszát határozott meg (La Spezia – Rimini, Róma – Ancona), amelyek elválasztják egymástól az északi, a toszkán és a déli dialektusokat.

Giovan Battista Pellegrini (1975) az olasz nyelvhez viszonyítva 5 csoportra osztja a dialektusokat:

- a) északi dialektusok
- b) friuli, vagy ladin – friuli
- c) toszkán vagy közép
- d) közép-dél-olasz dialektusok
- e) szárd

Pellegrini leírja, hogy a közép-dél-olasz dialektusokat a Róma – Ancona izoglosszától Szicíliaig beszélnek, és 3 területre oszthatók fel:

- a) középső terület: Laziótól keletre és a Tiberistől délre, dél-nyugat Umbria, közép-dél Marche, és az észak-abruzzói L'Aquila területe.
- b) déli, vagy felső-dél, vagy közép-dél terület: 3 egész tartomány, Molise, Campania és Basilicata, további 5 kisebb-nagyobb részben: dél-Marche, dél-Lazio, szinte egész Abruzzo, közép-észak Puglia, észak-Calabria
- c) legdélebbi területek: Szicília, Calabria nagy része, Salento

1. ábra: A felső-dél-olasz dialektusok területi felosztása Pellegrini szerint

A dolgozatban vizsgált területek: Andria, Martina Franca és Bitonto a térképen IIIc, Pisticci az Vb, Caserta a IVb, Pescara és Chieti pedig az Ic jelzés alatt találhatók.

2. A segédigék

Az olaszban *segédige* alatt azokat az igéket értjük, amelyeket adott mód és igeidő szerint ragozva a főige befejezett főnévi igenevével (*participio passato*) együtt az analitikus igeidők képzéséhez használunk.

A különböző újlatin nyelvek eltérő segédigéket használnak az analitikus igeidők képzéséhez. A spanyolban csak *haber*, a katalánban *haver*, a portugálban *ter*, a franciában *être* és *avoir*, a románban *a avea* (a közelmúltban), *a fi* (a többi összetett igeidőben), az olaszban pedig *avere* és *essere* használatos. A segédigék nem lexikális igék, nincs saját jelentésük, hanem grammatikai funkciót töltenek be, kifejezik a főige idejét, módját, számát és személyét. Dolgozatomban ezúttal nem térek ki a modális segédigékre (*dovere* 'kell', *potere* 'tud', *volere* 'akar'), amelyek azonban nem keverendők össze a fent említett valódi segédigékkel, hanem összetett igeidőkben azokkal együtt használandók.

2.1. Segédige-választás az irodalmi olaszban

Az irodalmi olaszban és a dialektusokban a segédigék használata nagyban megegyezik, ám bizonyos területeken, bizonyos nyelvi környezetben meglepő jelenségeket tapasztalhatunk. Mindenekelőtt lássunk néhány alapvető példát a modern irodalmi olasz segédige-választására:

- (1) *Mario ha mangiato una mela.*
'Mario evett egy almát.'
- (2) *È arrivato Mario.*
'Megérkezett Mario.'
- (3) *Ha telefonato Mario.*
'Telefonált Mario.'

Az (1) mondatban a *mangiare* 'eszik' főige tranzitív, segédigéje *avere*, a (2) mondatban az *arrivare* 'megérkezik' főige intranszítív, unakkuzatív, segédigéje *essere*, míg a (3) mondatban a *telefonare* 'telefonál' főige intranszítív, unergatív, segédigéje *avere*. Ebben a dolgozatban nem térek ki az unakkuzatív hipotézisre, sem az irodalmi olasz segédige-választásának részleteire, a fenti példák azt a célt szolgálják, hogy egyszerűen, átláthatóan bemutassam a kutatás viszonyítási pontját.

2.2. Segédige-választás a dialektusokban

A segédige-választásnak az irodalmi olasz megoldásain kívül léteznek egyéb, eltérő változatai is. Köztudott, hogy számos dél-olasz változatban a segédige-

választás összetett igeidőkben a főige alanyától, azaz számtól és személytől függ, ekkor az első és második személyben *essere*, harmadik személyben *avere* használatos például Pescarában:

- (4) *Ji so' fatijate.*
'Én dolgoztam.'
- (5) *Tu si fatijate.*
'Te dolgoztál.'
- (6) *Esse a fatijate.*
'Ő dolgozott.'

Ez a minta az említett déli területeken gyakoribb, mint a „klasszikus”, többek között Burzio (1986) által is leírt minta, amely szerint a segédige-választás a főige argumentumszerkezetétől függ.

Ezt a jelenséget Rohlfs (1969) és Tuttle (1986) is leírta hagyományos dialektológiai módszerrel. A generatív nyelvészet terén Cocchi (1995), Kayne (2000), Ledgeway (2000), Legendre (2010), Loporcaro (2010), valamint Manzini és Savoia (2005) is foglalkoztak ezzel a mintával. D'Alessandro és Roberts (2007) a minimalista program keretein belül tanulmányozzák ezt a tipikus mintát (EEAEEA).

D'Alessandro rámutat, hogy számos esetben a segédige-választás egy-zerre függ a személytől és az argumentumszerkezetétől is, ilyenkor az 1–2. személyben *essere*, a 3-ban pedig az ige argumentumszerkezetétől függ, mi a segédige. Erre példa Colledimacine, Torricella Peligna, Borgorose-Spedigno, Amandola, Ortezzano és Tufillo dialektusa.

Manzini és Savoia egy olyan mintát mutatnak, amely esetében a segédige mindig a személytől függ, kivéve az E/1 és E/3 személyt, amikor az argumentumszerkezetétől függ (Vastogirardi).

Ismert továbbá olyan megoldás is, amelyben a segédige E/1 és E/2 személyben *essere*, E/3 személyben az argumentumszerkezetétől függ, míg többes számban mindig *avere* (Agnone, Ruvo Bitetto, Popoli, Montenerodomo, Padula, Castelvecchio Subequo).

Végül pedig léteznek olyan területek, ahol csak *essere* (Roccasicura, Castelpetroso, Poggio Imperiale, Gallo, Sassinoro), illetve csak *avere* használatos minden esetben. A fenti tanulmányokban tehát elsősorban két paramétert vizsgáltak, a szám/személy és az argumentumszerkezet kapcsolatát.

Manzini és Savoia kutatása azon túl, hogy bemutatja ezt a disztribúciós sokszínűséget, azt is megállapítja, hogy ez a személyalapú váltakozás kizárólag a közelmúltban működik, a többi időben dialektustól függően vagy csak *avere* vagy csak *essere* a segédige, továbbá bizonyos esetekben, más időben

más segédigét választ ugyanaz a főige, bizonyítva ezzel, hogy a segédige-választás időtől és módtól független:

- (7) (*Arl.*) *Kijelentő mód, egyszerű múlt – essere:*
so / si / a viste / menute
'láttam/láttad/látta, jöttem/jöttél/jött'
- (8) *Kötőmód, múlt – avere:*
avesse/avisse/avesse viste/menute
láttam/láttad/látta, jöttem/jöttél/jött'

Ledgeway (2007) tanulmányában arra mutat rá, hogy bizonyos dialektusokban (pl. középkori nápolyi) az *avere* az irreális feltételes szerekezetekben átveszi az *essere* helyét. A példában szereplő *fuggire* 'elszökni, elfutni' ige segédigéje olaszban *essere*, itt kötőmód múlt időben (ami most irrális jelentéssel bír) viszont *avere*:

- (9) *ben che avessero puro foyuto per luongo spacio de via:*
'ha messzire futottak volna el'

Léteznek továbbá olyan dialektusok is, amelyekben a személyalapú segédige-váltakozás minden időben és módban ugyanúgy jelenik meg (például San Benedetto).

3. Vizsgálati paraméterek

A kutatás során alkalmazott paraméterek kiválasztásakor mindenekelőtt Legendre (2008) egyik, a témával foglalkozó tanulmányából indultam ki. Ebben felvet egy javaslatot, miszerint érdemes volna megvizsgálni, hogy a kérdéses személyalapú segédige-disztribúció kapcsolatban állhat-e egyéb szintaktikai (például participium–argumentum egyeztetés, D'Alessandro 2010) és/vagy szemantikai jelenségekkel például Sorace szemantikai kontinuitáselmélete az unergativitás-unakkuzativitás vetületében, Cennamo 2008), vagy random módon jelenik meg. Ezért a továbbiakban részletesen bemutatom az általam alkalmazott 3 vizsgálati paramétert, azaz a jelentést, az időt és a módot.

3.1. Sorace unakkuzatív–unergatív kontinuitás elmélete

Sorace az ASH (Auxiliary Selection Hierarchy, Cennamo és Sorace 2007) elmélet megalkotásakor az unakkuzatív hipotézisből indult ki, mely a segédige-választást bizonyos szemantikai és szintaktikai tulajdonságokkal magyarázza. Ez azonban nem ad kielégítő magyarázatot mindenre, például arra sem,

hogy szemantikailag azonos igék két különböző nyelvben gyakran más segédigét választanak. Számos tanulmány rámutatott arra, hogy a segédige-választás különböző aspektuális és tematikus paramétereiktől is függhet (mint például az ige telicitása, az alany kontrolljának mértéke), s e paraméterek alapján határozta meg Sorace a segédigék váltakozásának hierarchikus skáláját. Így tehát a telicitás és az agentivitás mértéke alapján létrehozott egy kontinuumot, amely a „dinamikusan változó, telikus” igéktől indul (segédigéjük *essere*) és több, változó viselkedésű kategórián keresztül éri el az „atelikus, nem mozgást kifejező” igéket.

Saját empirikus kutatásomhoz a Cennamo (2007) által a campaniai dialektusok vizsgálatához meghatározott skálát, kategóriákat alkalmaztam.

1. táblázat: Unakkuzativitási skála

olasz	határozott állapot-változás (a) <i>nascere</i>	határozatlan állapot-változás (b) <i>crescere</i>	meglévő állapot folytatása (c) <i>rimanere</i>	fennálló állapot (d) <i>sembrare</i>	telikus helyváltoztatás (e) <i>partire</i>	atelikus mozgás (f) <i>passeggiare</i>	atelikus, nem mozgást kifejező cselekvés (g) <i>lavorare</i>
	essere	essere	essere	essere	essere	avere	avere

- a) határozott állapotváltozás: *nascere* 'születik'
- b) határozatlan állapotváltozás: *crescere* 'nő'
- c) meglévő állapot folytatása: *rimanere* 'marad'
- d) fennálló állapot: *sembrare* 'tűnik'
- e) telikus helyváltoztatás: *partire* 'elindul'
- f) atelikus mozgás: *passeggiare* 'sétál'
- g) atelikus, nem mozgást kifejező cselekvés: *lavorare* 'dolgozik'

3.2. Szám–személy paraméter

Mint ahogy az 1. részben szemléltettem, az irodalmi olasz nyelvben a segédige-választás a főigétől függ, ám számos dialektus létezik, amelyben egyéb tényezők is szerepet játszhatnak.

A probléma szemléltetése céljából a legelterjedtebb disztribúciós típusra hozok példát (pescarai), amikor 1–2. személyben a várható *avere* helyett *essere* áll, csupán a 3. személy szabályos *avere*:

- (10) *Ji so' fatijate.*
Én dolgoztam.
- (11) *Tu si fatijate.*
Te dolgoztál.
- (12) *Esse a fatijate.*
Ő dolgozott.
- (13) *Nu seme fatijite.*
Mi dolgoztunk.
- (14) *Vu sete fatijite.*
Ti dolgoztatok.
- (15) *Jisse a fatijite.*
Ők dolgoztak.

Ennél a paraméternél arra voltam kíváncsi, hogy van-e összefüggés a szemantikai hierarchia, tehát az unakkuzativitás és az unergativitás mértéke és a szám/személy alapú segédige-váltakozás között, és ha igen, felvázolható-e valamiféle minta, tendencia.

3.3. Idő-mód paraméter

Az időre és a módra, mint lehetséges meghatározó paraméterekre Legendre (2008) alapján figyeltem fel, mivel ahogy feljebb már említettem, más nyelvészek (például Manzini–Savoia 2007) kutatásaikban olyan dialektális adatokra akadtak, amelyek rámutattak arra, hogy a segédige-választás helyenként alternál eltérő igeidőkben és/vagy -módokban. Így két időben és két módban, kijelentő mód közelmúltban (*passato prossimo*) és régmúltban (*trapassato prossimo*), valamint múlt idejű (*congiuntivo passato*) és régmúlt idejű kötőmódban (*congiuntivo trapassato*) is megvizsgáltam a kiválasztott tranzitív, unergatív és unakkuzatív igéket.

- (16) *Io ho lavorato.*
'Dolgoztam.' (közelmúlt)
- (17) *Io avevo lavorato.*
'Dolgoztam.' (régmúlt)
- (18) *Maria pensa che io abbia lavorato.*
'Maria azt gondolja, hogy dolgoztam.' (kötőmód múlt)
- (19) *Maria pensava che io avessi lavorato.*
'Maria azt gondolta, hogy dolgoztam' (kötőmód régmúlt)

4. A kérdőív

Így végül a saját kutatásomhoz az alábbi három paraméter kapcsolatának vizsgálatát választottam:

- a) szám és személy
- b) jelentés: Sorace unergativitás–unakkuzativitás hierarchiája
- c) idő és mód: jelen idő ↔ múlt idő, kijelentő mód ↔ kötőmód

Az eddigiek alapján tehát egy olyan két részes kérdőívet állítottam össze és küldtem szét anyanyelvi beszélőknek, amelyben egyrészt az unergativitás–unakkuzativitás kontinuitás mentén a hierarchia eltérő szintjein elhelyezkedő igéket választottam ki, majd foglaltam mondatba a szám és személy váltakozása szempontjából. A kérdőív második részében pedig egy jellemzően tranzitív, egy unergatív és egy unakkuzatív igét ágyaztam mondatba minden számban és személyben, jelen és múlt időben, kijelentő és kötőmódban.

4.1. A kitöltendő kérdőív

A kérdőív első részében a hét szemantikai csoportba tartozó egy-egy igét minden számban és személyben ragozva kértem fordítani dialektusra. Erre egy példa:

Határozott állapotváltozás

- (20) *Io sono nato.*
'Én születtem.'
- (21) *Tu sei nato.*
'Te születted.'
- (22) *Lui è nato.*
'Ő született.'
- (23) *Noi siamo nati.*
'Mi születünk.'
- (24) *Voi siete nati*
'Ti születtetek.'
- (25) *Loro sono nati*
'Ők születtek.'

A kérdőív második részében a fent említett három igetípus, tranzitív, unakkuzatív és unergatív igéket ragoztam minden számban és személyben, jelen és múlt időben, kijelentő és kötőmódban:

Tranzitív igék

Passato prossimo ('kijelentő mód közelmúlt')

- (26) *Io ho fatto una torta.*
'Én csináltam egy tortát.'
- (27) *Tu hai fatto una torta.*
'Te csináltál egy tortát.'
- (28) *Lui hai fatto una torta.*
'Ő csinált egy tortát.'
- (29) *Noi abbiamo fatto una torta.*
'Mi csináltunk egy tortát.'
- (30) *Voi avete fatto una torta.*
'Ti csináltatok egy tortát.'
- (31) *Loro hanno fatto una torta.*
'Ők csináltak egy tortát.'

4.2. Módszertani nehézségek

Az alkalmazott paraméterek esetében azonban több adatgyűjtési nehézséggel szembesültem. Tekintettel arra, hogy a dialektusokban az irodalmi olaszhoz képest kevesebb igeidőt és –módot használnak, a vizsgált dél-olasz dialektusokban a múlt időben jellemzően inkább a történeti múltat (*passato remoto*) használják, mint a közelmúltat (*passato prossimo*), az „autentikus” dialektális beszélő nem mindig tud a kért nyelvi adattal szolgálni.

Hasonlóképpen, a dialektusokban általában nem létezik kötőmód, néhányan pedig az irodalmi olaszban jól-rosszul használt formát próbálták saját dialektusukra alkalmazni. Mivel nem mindig kapunk értékelhető adatokat, célszerű több beszélőtől gyűjteni, a bizonytalan adatokat figyelmen kívül hagyni.

Számomra nem várt problémaként merült föl, hogy a kapott adat nem mindig egyértelmű, némely igealakot nehéz azonosítani, és eldönteni, hogy az *avere* vagy *essere* segédigéről van-e szó, a leíró nyelvtanokban pedig nincs minden adat dokumentálva. Mivel pedig az anyanyelvi beszélő gyakran nem tudatosan használja a nyelvet, indirekt eszközökkel próbáltam azonosítani az igealakot. A bizonytalan adatok esetében megkértem az interjú alanyokat, hogy fordítsanak le egy-egy további mondatot, amelyekben szerepelnek a segédigék. Az *essere* azonosításra szolgáló két példamondat:

- (32) *Lui è Mario.*
Ő Mario.
- (33) *Quando ero bambino.*
Amikor gyerek voltam.

Az *avere* azonosítása nehezebb, mert ha jelen időben, önmagában áll olaszul (pl. *Ho 30 anni* '30 éves vagyok'), akkor a vizsgált dialektusokban helyette szinte mindig a *tenere* igét használják. Így a legegyszerűbb megoldás az *essere* azonosításával kizárni az *avere*-t.

Először is tehát megvizsgáltam, hogy az idő és mód tekintetében változik-e a segédige, majd összevettem azt a szám és a személy szerinti váltakozással, hogy megállapítsam, van-e a két paraméter között összefüggés.

5. Kérdések és válaszok

Az előző fejezetben felvázolt paraméterek mentén a következő négy konkrét kérdésre kerestem a választ:

- 1) Változik-e a segédige használata különböző számban és személyben, és ha igen, hogyan?
- 2) Ha változik, függ-e a főige jelentésétől, változik-e a jelentés függvényében?
- 3) Ahol nincs szám/személy szerinti váltakozás, ott megjelenik-e más igeidőben és -módban?
- 4) Ahol van szám/személy szerinti váltakozás, ott megszűnik-e más igeidőben és -módban?

A lenti táblázat értelmezéséhez megjegyzem, hogy 'E'-vel jelöltem az *essere*, 'A'-val pedig az *avere* segédigét, továbbá feleleveníttem a 3.1. alfejezetben szereplő ASH-t, azaz a segédige-váltakozás hierarchiáját, az abban meghatározott hét szemantikai csoportot, amit mind a 8 minta esetében egyformán vizsgáltam. Az (a) csoportot a *nascere*, 'születik' ige képviseli, amely „határozott állapotváltozást” fejez ki, a (b) csoportot a *crescere*, 'nő', ami „határozatlan állapotváltozást”, a (c) csoportot a *rimanere*, 'marad', ami „meglévő állapot folytatását” jelöli, a (d) csoportot a *sembrare*, 'tűnik', ami „fennálló állapotot”, az (e) csoportot a *partire*, 'elindul', ami „telikus helyváltoztatást”, az (f) csoportot a *passeggiare*, 'sétál', ami „atelikus mozgást” fejez ki, a (g) csoportot pedig a *lavorare*, 'dolgozik' ige képviseli, ami „atelikus, nem mozgást kifejező cselekvést” jelöl. Pronominális igéket ezúttal nem vizsgáltam.

2. táblázat: A segédigék váltakozása a vizsgált területeken a szám–személy és az unakkuzatívítási skála függvényében

	Caserta	Andria	Bitonto	Martina,	Pisticci	Pescara	Chieti1	Chieti 2
	a-e /f-g	a-g	a-g	a-c / d-g	a-e /f-g	a-e / f-g	a-e/f-g	a-g
E/1	E A	E	E	A A	E A	E A	E E	E
E/2	E A	E	E	E A	E A	E A	E E	E
E/3	E A	A	A	E A	E E	A A	A A	A
T/1	E A	A	E	E A	E A	E A	E A	E
T/2	E A	A	E	E A	E A	E A	E A	E
T/3	E A	A	A	E A	E A	A A	A A	A

5.1. A segédigék disztribúciója a szám és a személy függvényében

Az első kérdésem arra keresi a választ, hogy **változik-e a segédige használata különböző számban és személyben, és ha igen, hogyan.** Ha vetünk egy pillantást a táblázatra, azonnal megállapíthatjuk, hogy igen, szinte mindegyik területen váltakozik a segédige a szám és személy függvényében. Ha jobban megnézzük a táblázatot, azt is megállapíthatjuk, hogy a segédige számban és személyben bizonyos szemantikai csoportokra jellemzően váltakozik, vagy nem. Így nem váltakozik az (f-g) csoportokban Casertában, Pescarában és Martinában (igaz, itt a (d) és az (e) csoportban sem), valamint Casertában és Pisticciben az (a-e) csoportokban sem.

Tovább tanulmányozva a táblázatot a segédige-váltakozásban megállapíthatunk bizonyos ismétlődő mintákat. Ezek a következők:

- a) EEA AAA
- b) EEA EEA
- c) AEE EEE
- d) AAE AAA
- e) AAA AAA
- f) EEE EEE

Az a) mintában egyes szám 1–2. személyben *essere*, a többi személyben pedig *avere* a segédige, ez jelenik meg Andriában (a-g) és az 1. chieti (f-g) adatban.

A b) mintában 1. és 2. személyben, egyes és többes számban is *essere* a segédige, a 3. személyekben pedig *avere*. Ez a klasszikusnak tekintett minta ismétlődik Bitontóban (*a-g*), Pescarában (*a-e*), az 1. chieti-i mintában (*a-e*), valamint a 2. chieti (*a-g*) adatban.

A c) mintában (Martina, *a-e*) meglepő módon míg minden számban és személyben *essere* a segédige, egyes szám első személyben *avere* a kapott eredmény. Tekintettel azonban az *essere* viszonylagos hegemoniájára az egyes szám első két személyben (Caserta *a-e*, Andria *a-g*, Bitonto *a-g*, Pisticci *a-e*, Pescara *a-e*, Chieti 1-2 *a-g*), továbbá arra, hogy ahol egyes szám első/második személyben *avere* a segédige (Caserta *f-g*, Martina *d-g*, Pescara *f-g*), ott minden más személyben is *avere* a segédige, fenntartásokkal kezelném ezt a mintát.

A d) mintában minden személyben *avere* a segédige, kivéve egyes szám 3. személyben, ahol *essere*. Ugyanezt a Pisticciben dokumentált mintát (*f-g*) Pompeiben és Sorrentóban is megtalálhatjuk (pl. Tuttle 1986, Cennamo 2008).

A másik két mintában minden számban és személyben *essere* (Caserta *a-e*, Pisticci *a-e*) vagy *avere* (Caserta *f-g*, Martina *d-g*, Pescara *f-g*) a segédige.

5.2. A szám–személy alapú segédige-váltakozás a szemantika függvényében

A második kérdés arra keresi a választ, hogy ez a szám–személy szerinti váltakozás függ-e a főige jelentésétől.

Első ránézésre is szembeötlő, hogy kirajzolódik egy viszonylag markáns határvonal, amely két részre osztja a hét szemantikai csoportot az *essere* ('E') és az *avere* ('A') segédigék váltakozása alapján. Az egyik csoportba (Andria, Bitonto és Martina, azaz Apulia tartományon belül) *a-e*-ig, a 'határozott állapotváltozást' kifejező igéktől, a különböző állapotokat és változásait kifejező igéken keresztül a 'telikus helyváltoztatást' kifejező igék tartoznak, a másik csoport pedig az 'atelikus cselekvéseket' kifejező igéket foglalja magába.

Az egyes területi adatok alapján egyenként lebontva elmondhatjuk tehát, hogy Casertában nincs szám–személy alapú segédige-váltakozás, csak kizárólag szemantikai alapú (EEE EEE *a-e*, AAA AAA *f-g*), Pisticciben (AAE AAA *f-g*), Martinában (AAE EEE *a-c*) és Pescarában (EEA EEA *a-e*) viszont létezik szám–személy alapú segédige-váltakozás, ám nem minden szemantikai csoportban jelenik meg. Andriában és Bitontóban létezik szám–személy alapú segédige-váltakozás, ám az független a szemantikai csoporttól (EEA AAA, EEA EEA), míg mindkét chieti adat (1. EEA EEA *a-e*, EEA AAA *f-g*,

2. EEA EEA a-f) azt mutatja, hogy létezik olyan variáció, amelyben van szám–személy alapú segédige-váltakozás, és az a szemantikától is függ.

5.3. A szám–személy alapú segédige-váltakozás az idő és a mód függvényében

A harmadik és a negyedik kérdés arra keresi a választ, hogy ahol nincs szám/személy szerinti segédige-váltakozás, ott megjelenik-e más igeidőben és/vagy -módban, ahol pedig van, ott megszűnik-e más igeidőben és -módban. Tovább kérdés az is, hogy mindez a szemantikával milyen összefüggésben van.

A „megjelenik” azt jelenti, hogy ahol nem volt szám/személy szerinti váltakozás, ott másik időben (tehát csak az 'idő' paraméter változásával), vagy másik időben és módban (tehát az 'idő+mód' paraméterek együttes változásával) megjelenik ez a váltakozás. Az 'E' az egyes számot, a 'T' a többes számot, a számok (1–3) a személyt jelölik, amelyek esetében a váltakozás *essere*, illetve *avere*. A „megszűnik” pedig azt jelenti, hogy ahol létezett szám/személy szerinti segédige-váltakozás, ott másik időben (tehát csak az 'idő' paraméter változásával), vagy másik időben és módban (tehát az 'idő+mód' paraméterek együttes változásával) megszűnik ez a váltakozás.

3. táblázat: A szám–személy alapú segédige-váltakozás az idő és a mód függvényében

	TRANZITÍV <i>fare</i> 'csinál'	UNERGATÍV <i>lavorare</i> 'dolgozik'	UNAKKUZATÍV <i>cadere</i> 'leesik'
Caserta Øszám/szem. változás	-	-	-
Martina Øszám/szem. vált.	megjelenik: idő+mód; E1-3: essere, T1-3: avere	megjelenik: idő+mód; E1-3: essere, T1-3: avere	megjelenik: idő+mód; E1-3: essere, T1-3: avere
Andria a-g van szám/szem. vált.	megszűnik: idő, idő+mód	megszűnik: idő, idő+mód	megszűnik: idő
Bitonto van szám/szem. vált.	változatlanul van időtől függetlenül (nincs kij. és kötő- mód múlt)	változatlanul van időtől függetlenül (nincs kij. és kötő- mód múlt)	megszűnik: idő
Pisticci van szám/szem. vált.	megszűnik: idő	megszűnik: idő	megszűnik: idő
Pescara Van szám/szem. vált.	megszűnik: idő, idő+mód	megszűnik: idő, idő+mód	megszűnik: idő, idő+mód
Chieti 1 Van szám/szem. vált.	megszűnik: idő, idő+mód	megszűnik: idő, idő+mód	megszűnik: idő, idő+mód
Chieti 2 Van személy szerinti vált.	megszűnik: idő, idő+mód	megszűnik: idő, idő+mód	megszűnik: idő, idő+mód

Caserta esete a legegyszerűbb, mivel ott a segédige nem változik szám és személy szerint, csupán a szemantikától függ, melyik segédigét használják. Ez a helyzet nem változik az idő és a mód vetületében sem. A tranzitív ige segédigéje az irodalmi olaszhoz képest szabályos, *avere*, az unergatív igéké szintén szabályos, *avere*, az unakkuzatívé *essere*. A vizsgált dialektusban nem létezik múlt idejű kötőmódragozás, helyette a kijelentő mód múlt idejének formáit használják.

Mivel Martina Franca esete, mint ahogy feljebb rámutattam, nem egyértelmű, ezért feltételeztem, hogy a segédige szám és személy szerint valójában sosem változik jelen idő, kijelentő módban. Így tehát az kizárólag a szemantikától függ, mint Casertában. Ebben az esetben azonban azt tapasztaltam,

hogy az idő és a mód paraméterek változására váltakozik a segédige is különböző számban és személyben, egyes szám 1–3. személyben *essere*, többes szám 1–3. személyben pedig *avere*.

Az összes többi esetben létezik szám/személy alapú segédige-váltakozás, de változó, hogy más-más időben és módban hogyan viselkednek a különböző szemantikájú igék.

Andriában a tranzitív és az unergatív igék esetében megszűnik a szám/személy szerinti segédige-váltakozás múlt időben, módtól függetlenül, míg az unakkuzatív esetében csak akkor szűnik meg, ha az idő változik, de a mód (kijelentő) változatlan.

Bitontóban a tranzitív és az unergatív igék esetében nem szűnik meg a szám/személy szerinti segédige-váltakozás (nem használnak kötőmódot a vizsgált dialektusban), az unakkuzatív ige esetében viszont múlt időben megszűnik.

Pisticciben a tranzitív, az unergatív és az unakkuzatív igék esetében is megszűnik múlt időben a személy szám/szerinti segédige-változás.

Pescarában és Chietiben (mindkét chieti adat alapján) mindhárom igitípus esetében megszűnik a szám/személy szerinti segédige-váltakozás múlt időben, módtól függetlenül.

Összegzés

Összegzésképpen meg kell válaszolnom az előző fejezetben feltett kérdéseimet. Mindenekelőtt a kutatásból egyértelműen kiderült, hogy a vizsgált felső-dél-olasz területeken számos dialektusban létezik a szám és személy szerinti segédige-váltakozás. Ennek jelen tanulmányban azonosított típusaiból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy jellemzően vagy az egyes szám első két személy tér el a többi formától (E/1–2: **EEAAAA**, **AEAAAA**), vagy csak a harmadik személy/személyek (**EEAAAA**, **AAEAAA**, **EEAAAA**).

Azt is megállapíthatjuk továbbá, hogy ez a szám/személy alapú segédige-váltakozás függ a főige szemantikájától, és ebben az unakkuzativitás a döntő, az unakkuzativitás csökkenésével a váltakozás meg is szűnhet.

Az igeidők és -módok vetületében pedig arra a következtetésre juthatunk, hogy a segédige-váltakozás elsősorban az idő változásának függvényében változhat, mivel amennyiben a jelenben váltakozik eltérő számban és személyben, akkor a múltban ez a jellegű váltakozás szinte mindig megszűnik, ahol pedig nem váltakozott, ott megjelenhet a váltakozás. Azt gondolom, hogy a továbbiakban érdemes volna még ezzel a változással kapcsolatban egyéb területeket is megvizsgálni.

Ebben a tanulmányban tehát a jelenség leírására, jellemzésére törekedtem. A kapott eredmények új irányokat jelölnek ki. A továbbiakban két területen szeretnék vizsgálgódní. Egyrésztól érdekes volna további adatokat gyűjteni a vizsgált területekről, valamint tovább árnyalni az unergatív kategóriákat a szemantikai hierarchia skáláján.

Másrésztől pedig meg kell nézni, hogy ez a szám/személy alapú segédige-váltakozás a rendelkezésünkre álló írásos nyelvemlékekben hol, mikor és milyen módon jelenik meg. Következtetésem alapján mindenképpen figyelmet kell szentelni az idő és a szemantika paramétereire. Ezt követően össze kell vetni az akkori nyelvi állapotot ugyanazon terület mai nyelvi állapotával, hogy a nyelv fejlődését ily módon nyomon követhessük. Azt gondolom, hogy egy ilyen diakrón kutatás közelebb vihet bennünket a jelenség okainak feltárásához.

Hivatkozások

- Burzio, Luigi 1986. *Italian syntax*. Dordrecht, Kluwer.
- Cennamo, Michela – Antonella Sorace 2007. Auxiliary selection and split intransitivity in Paduan: Variation, and lexical-aspectual constraints. In Aranovich, Raul (ed.) *Split Auxiliary Systems*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 65–99.
- Cennamo, Michela 2008. The rise and development of analytic perfects in Italo-Romance. In Thorhallur Eythórsson (ed) *Grammatical Change and Linguistic Theory: the Rosendal Papers*, Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 115–142.
- Cocchi, Gloria. 1995. *La selezione dell'ausiliare*. Padua, Unipress.
- D'Alessandro, Roberta 2010. *Eccentric agreement, feature hierarchies, and language continua*, handout, Paris, RALFe, 14–16 October.
- D'Alessandro, Roberta – Ian Roberts 2010. Past participle agreement in Abruzzese: split auxiliary selection and the null-subject parameter. In *Natural Language and Linguistic Theory*, 41–72.
- Kayne, Richard. 2000. *Parameters and universals*. Oxford, Oxford University Press.
- Ledgeway, Adam. 2000. *A comparative syntax of the dialects of Southern Italy: a minimalist approach*, Oxford, Blackwell.
- Ledgeway, Adam. 2007. 'Osservatorio Linguistico: La sintassi dei dialetti meridionali' *Storia, struttura, testi* 3:161–70.
- Legendre, Geraldine 2008. A Formal Typology of Person-based Auxiliary Selection in Italo-Romance. In Roberta D'Alessandro – Ian Roberts – Adam Ledgeway (eds.) *The Syntax of Italian Dialects*, Cambridge, University Press.
- Legendre, Geraldine. 2010. The scope of a person-based auxiliary-selection in Romance. In Roberta D'Alessandro – Adam Ledgeway – Ian Roberts (eds.) *Syntactic variation. The dialects of Italy*, Cambridge, Cambridge University Press.

- Loporcaro, Michele. 2010. The logic of Romance past-participle agreement. In Roberta D'Alessandro – Adam Ledgeway – Ian Roberts. (eds.) *Syntactic variation. The dialects of Italy*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Manzini, Maria Rita – Leonardo Maria Savoia. 2005. *I dialetti italiani e romanci. Morfosintassi generativa*. Alessandria, Edizioni dell'Orso.
- Merlo, Clemente, 1924. L'Italia dialettale. In *L'Italia dialettale 1*, 12–26.
- Pellegrini, Giovanni Battista 1975. I cinque sistemi dell'italo-romanzo, in Id., *Saggi di linguistica italiana. Storia, struttura, società*, Torino, Boringhieri, 55–87.
- Pellegrini, Giovanni Battista 1977. *Carta dei dialetti d'Italia*. Pisa, Pacini.
- Rohlf, Gerhard. 1969. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Sintassi e formazione delle parole*. Turin, Einaudi.
- Tuttle, Edward. 1986. *The spread of ESSE as a universal auxiliary in Central Romance*. *Medioevo Romanzo* 11, 229–287.

HOGYAN ÉRTIK A MAGYAR GYEREKEK A SZÁMNEVEKET?

Geröcs Máttyás – Pintér Lilla

Bevezetés

Dolgozatunkban két kísérlet eredményéről szeretnénk beszámolni, melyekben azt vizsgáltuk, hogy az óvodáskorú magyar gyerekek hogyan értelmezik a számneves kifejezéseket az (1a) és (1b) típusú mondatokban:

- (1) a. *Kapjanak cukorkát azok a macik, akiknek három málnája van.*
- b. *Kapjanak cukorkát azok a macik, akiknek van három málnája.*

A standard generatív elemzés eltérő jelentést tulajdonít a fenti mondatoknak, melyet a szerkezetük különbségeiből vezet le. Míg az (1a) mondat csak a „pontosan három” értelmezést engedi meg, az (1b) mondatban a számnév jelentése „legalább három” (amely azonban gyakran kiegészül az „és nem több” implikációjával, melynek következtében elérhetővé válik a „pontosan három” olvasat is). A különbséget az okozza, hogy az (1a) alatti alárendelt tagmondatban a számneves kifejezés fókusz pozícióban szerepel, melynek funkciója, hogy meghatározza az individuumoknak azt a maximális halmazát, amelyre a predikátum igaz, kizárva ezzel az egyéb lehetséges alternatívákat. A számok skálájára alkalmazva ez a művelet azt idézi elő, hogy a számnév „legalább n ” jelentéséből – amelyet ez az elemzés alapértelmezett jelentésnek fogad el – előáll a „pontosan n ” jelentés; vagyis a magyarban a „legalább” és „pontosan” olvasatok közti különbség lényegében grammatikalizálódott. Mindezek fényében első két kutatási kérdésünk az volt, hogy a gyerekek a vizsgált életkorban érzékenyek-e az (1a) és (1b) típusú mondatok jelentésbeli különbségére, valamint hogy a kettő megkülönböztetése valóban az információszerkezet függvényében történik-e, vagy pedig egyéb, a mondat struktúrájától független tényezők állnak ennek hátterében.

Korántsem egyértelmű azonban, hogy a számnevek alapértelmezett jelentése „legalább n ”. Néhányan amellet érvelnek, hogy az elsődleges jelentés valójában „pontosan n ”, és ebből vezethető le a többi olvasat. A gyereknyelvi kísérletek segíthetnek abban, hogy ez a vita nyugvópontra jusson. Számos kísérleti eredmény igazolja, hogy a gyerekek pragmatikai kompetenciája „törekenyebb”, mint a felnőtteké, így feltételezhető, hogy ha valamelyik olvasat könnyebben hozzáférhető számukra, akkor az az alapértelmezett (szó szerin-

ti) jelentés lesz. Harmadik kutatási kérdésünk tehát az volt, hogy a kapott eredmények hogyan járulnak hozzá a számnevek default jelentését érintő szemantikai diszkusszióhoz.

1. A számnevek jelentéséről

A számneveknek a kontextustól függően többféle értelmezésük lehetséges. Ezt illusztrálják az alábbi mondatok:

- (2) a. – *Hány pontot szereztél?*
– *Öt pontot.*
- b. *Ha szerzel öt pontot, átmehetsz a vizsgán.*
- c. *Ha vesztesz öt pontot, még átmehetsz a vizsgán.*

A (2a) mondatban az *öt* számnév legtermészetesebb értelmezése „pontosan öt”, vagyis se több, se kevesebb. A (2b) mondatban azonban az *öt-öt* úgy értjük, hogy „legalább öt”, hiszen nyilván az is átmehet a vizsgán, aki hat, hét vagy több pontot szerez. A (2c) mondatban pedig úgy értjük az *öt* számnevet, hogy „legfeljebb öt”, mivel négy, három vagy kevesebb pont vesztese esetén is sikerülhet a vizsga.

A számnevek jelentésének modellezése során ezekről az interpretációs lehetőségekről is számot kell adni. Egy alternatív megoldás lehet ugyan, hogy az egyes jelentéseket külön szótári tételként kezeljük, ám ez nincs összhangban a gazdaságossági irányelvekkel. Éppen ezért célszerűbb azzal a feltételezéssel élni, hogy van egy alapértelmezett (*default*) jelentés, amelyből – valamilyen úton-módon – levezethető a többi olvasat. Hozzávetőleg ez az egyetlen pont, amelyben a számnevek szemantikájával foglalkozó kurrens elméletek egyetértenek. Arról, hogy melyik jelentés az alapértelmezett, és a többi olvasat levezetése milyen módon történik, – ahogy a következőkben látni fogjuk – egyelőre nincs konszenzus.

1.1. Neo-grice-i megközelítés

Az egyik nagy presztízsű elmélet a számnevek jelentését illetően a grice-i hagyományokat követi. Ebben a megközelítésben a számnevek alapértelmezett jelentése „legalább *n*”, és a „pontosan *n*” olvasat egy skaláris implikatúra (Horn 1972, 1989, Gazdar 1979, Levinson 2000). A skaláris implikatúrák a grice-i osztályozás szerint az általánosított társalgási implikatúrák körébe tartoznak. A skaláris elnevezés onnan ered, hogy ezek az implikatúrák valamilyen skaláris terminus használata során aktiválódnak. A skaláris terminusok olyan természetes nyelvi kifejezések, amelyek szemantikai erősségük

szerint skálákba rendezhetők (Horn 1972) – ezekre tipikus példát (3) alatt láthatunk:

(3) <néhány, sok, legtöbb, összes>; <vagy, és>

Egy adott skálán belül az erősebb (informatívabb) kifejezés igazságából logikailag következik a gyengébb kifejezés igazsága: ha igaz, hogy *János megette az összes pogácsát*, akkor az is igaz, hogy *János megevett néhány pogácsát*. A következtetés azonban csak egyirányú, vagyis a gyengébb terminus igazságából nem következik az erősebb igazsága.

Skaláris implikaturákról akkor beszélünk, ha egy gyengébb terminus használata implikálja, hogy az erősebb terminust tartalmazó állítás nem igaz. Ezt illusztrálja az alábbi példa:

(4) János: *Megsültek a pogácsák?*

Mari: *Néhány megsült.*

Mari válaszát legtermészetesebben úgy értjük, hogy nem igaz, hogy az összes pogácsa megsült – noha Mari állítása igaz lenne abban az esetben is, ha történetesen már az összes pogácsa megsült volna. A grice-i érvelés úgy szól, hogy az Együtműködési Alapelv¹ értelmében feltételezzük, hogy Mari kellőképpen informatív, vagyis betartja a Mennyiség Maximát². Ennek alapján arra a következtetésre jutunk, hogy nem igaz, hogy az összes pogácsa megsült, máskülönben Mari azt mondta volna.

Fontos megjegyezni, hogy skaláris implikaturák (ahogy az implikaturák általában) nem következnek szükségszerűen a szó szerinti jelentésből, amit az is igazol, hogy törölhetők:

(5) *János megevett néhány pogácsát – valójában az összeset megette.*

A neo-grice-i megközelítés szerint a számnevek ugyanúgy viselkednek, mint más skaláris kifejezések. Horn (1972) meglátása szerint a párhuzam alapját az képezi, hogy a számok ugyanúgy skálát alkotnak, és a skála értékei között következményrelációkat lehet felállítani: ha igaz, hogy *János megevett öt pogácsát*, akkor az is igaz, hogy *János megevett négy, három stb. pogácsát*. Más szóval a *János megevett négy pogácsát* állítás akkor is igaz, ha János valójában ötöt evett meg. Ebből tehát az következik, hogy a számnevek szó szerinti jelentése „legalább *n*”.

¹ „Hozzájárulásod a társalgáshoz legyen olyan, amelyet annak elfogadott célja vagy iránya elvár.” (Grice 1975: 45)

² „Légy annyira informatív, amennyire szükséges.” (Grice 1975: 45)

Lássuk, mi történik, ha az (5) alatti példában a *néhány* skaláris terminust egy számnévre cseréljük:

(6) János: *Megsültek a pogácsák?*

Mari: *Megsült három.*

A fenti helyzetben a három legtermészetesebb értelmezése „pontosan három”, nem pedig „legalább három”³. Az érvelés itt is ugyanaz, mint az előző esetben, vagyis feltételezve hogy Mari kellőképpen informatív, arra a következtetésre jutunk, hogy nem igaz, hogy több mint három pogácsa megsült. Mindezt formális eszközökkel kifejezve:

(7) $P(x) \rightarrow \sim (P(x+n))$

Ha egy P állítás igaz egy x elemű halmazra, akkor ugyanaz a P állítás nem igaz az $x+n$ elemű halmazra.

A neo-grice-i iskola képviselői tehát amellet érvelnek, hogy a számnevek alapértelmezett jelentése „legalább n ”, és a „pontosan n ” értelmezés egy inferenciális úton előállt skaláris implikatúra, amely ezáltal törölhető, törlése után pedig visszajutunk a „legalább n ” jelentéshez.

1.2. Alternatív elemzések

A grice-i irányvonalat követő elemzést számos kritika érte, mind elméleti megfontolásokból, mind a tapasztalati tényekre hivatkozva. Az alternatív álláspontot képviselők alapvetően azt vonják kétségbe, hogy a számnevek valóban ugyanúgy viselkednek, mint más skaláris kifejezések. Ennek eldöntésére alkalmas az a teszt, amely monoton csökkenő környezetekben (negáció hatóköre, univerzális kvantor restriktora stb.) vizsgálja a számnevek és a skaláris kifejezések viselkedését. Régi megfigyelés, hogy ezekben a környezetekben az implikatúrák hajlamosak törlődni⁴:

³ Ahogy a 2. fejezetben részletesen szó lesz róla, az általánosan elfogadott elemzés szerint a magyarban a fókusz pozíción kívüli számnevek esetében pragmatikai, illetve kontextuális tényezők felülírhatják a „legalább n ” jelentést.

⁴ Az alábbi példák Huang, Spelke és Snedeker (2013: 108) cikkéből származnak.

- (8) a. *Everyone who ate some of their*
Mindenki aki eszik-MÚLT néhány PART ök.GEN
berries felt fine.
bogyók-PL-ACC érez-MÚLT jól
'Mindenki, aki megette néhány bogyóját, jól volt.'
- b. *Everyone who ate all of their*
Mindenki aki eszik-MÚLT minden PART ök.GEN
berries felt fine
bogyók-PL-ACC érez-MÚLT jól
'Mindenki, aki megette az összes bogyóját, jól volt.'

A (8a) mondatban azt várnánk, hogy a *some* ('néhány') skaláris kifejezés aktiválja az implikaturát, vagyis a *but not all* ('de nem az összes') értelmezést. Ez azonban nem történik meg, amit az bizonyít, hogy (8a)-ból következik (8b) – vagyis annak sem lett semmi baja, aki történetesen az összes bogyóját megette. A számnevek esetében azonban mást tapasztalunk:

- (9) a. *Everyone who ate two of their*
Mindenki aki eszik-MÚLT kettő PART ök.GEN
berries felt fine.
bogyók-PL-ACC érez-MÚLT jól
'Mindenki, aki megette két bogyóját, jól volt.'
- b. *Everyone who ate three of their*
Mindenki aki eszik-MÚLT három PART ök.GEN
berries felt fine.
bogyók-PL-ACC érez-MÚLT jól
'Mindenki, aki megette három bogyóját, jól volt.'

A (9a) mondatban nem törlődik az implikatura, vagyis a *two* ('kettő') számnevet továbbra is úgy értjük, hogy „pontosan kettő”. Ezt bizonyítja, hogy a (9a) mondatból nem következik a (9b) mondat – vagyis aki kettőnél több bogyót evett, az lehet, hogy rosszul lett tőle.

A fenti példák tehát amellett szólnak, hogy nem vonható párhuzam a számnevek és más skaláris kifejezések viselkedése között.⁵ Továbbá a tény, hogy a számnevek esetében a monoton csökkenő környezet nincs hatással az értelmezésre, felveti annak lehetőségét, hogy a számnevek alapértelmezett

⁵ Később maga Horn is erre a következtetésre jut; lásd Horn (1992).

jelentése valójában „pontosan n ”. Geurts (2006) és Breheny (2008) is ez utóbbi feltevés mellett érvelnek.

Geurts mindenekelőtt fontosnak tartja különválasztani a számnevek kvantoros (10a) és predikatív (10b) jelentését⁶:

- (10) a. *Five cows* *mooed.*
öt tehén-PL bög-MÚLT
'Öt tehén bögött.'
 $\exists x$ [# $x = 5$ & cow (x) & moo (x)]
- b. *These are* *five cows.*
ezek COP-PL öt tehén-PL
'Ez öt tehén.'
#these = 5 & cow(these)

Míg a (10a) mondatban a számneves kifejezés argumentumpozícióban szerepel, és ezáltal a propozíciót köti egy egzisztenciális kvantor, addig (10b)-ben egyszerű predikátum szerepet tölt be. A kvantoros és predikatív jelentések típusemelési műveletekkel (Existential Closure, illetve Quantifier Lowering) kölcsönösen átkonvertálhatók egymásba. Ami a „legalább” és „pontosan” olvasatokat illeti, Geurts poliszémiát feltételez, és annak lehetőségétől sem zárkózik el, hogy ezek külön tételként szerepelnek a lexikonban. Alapértelmezettnek a „pontosan n ” kvantoros jelentést gondolja, és az egyes olvasatok közti váltást az előbb említett típusemelési műveletek segítségével képzei el.

Breheny elemzése sok tekintetben hasonlít az előbbihez, fontos különbség azonban, hogy szerinte a típusemelés a pragmatika tartományában történik. Az alapértelmezett jelentés tehát a „pontosan n ”, és ebből oly módon áll elő a „legalább” olvasat, hogy a beszélő inferenciális úton egy egzisztenciális állítást konstruál. Tehát például a *János megevett három pogácsát* mondatot a beszélő úgy értelmezi, hogy „van három pogácsa, amelyre igaz, hogy János megette”. Ez utóbbi tulajdonképpen maga a „legalább” értelmezés, hiszen ez az állítás akkor is igaz, ha János történetesen több mint három pogácsát evett meg.

Olyan elképzelés nincs, amely a „legfeljebb n ” jelentést tekintené alapértelmezettnek, így dolgozatunkban – noha a nyelvelsajátítás szempontjából mindenképp érdekes – ennek vizsgálatával nem foglalkozunk.

⁶ Az alábbi példák és a hozzájuk tartozó formulák Geurts (2006: 5) tanulmányából származnak. A formulákban a '#' az individuumokból képzett csoport jelölésére szolgál.

Összefoglalva tehát a neo-grice-i elmélettel vitatkozó elemzések mellett érvelnek, hogy a számnevek nyelvi viselkedése (legalábbis az interpretációt tekintve) különbözik a „hagyományos” skaláris kifejezésektől, és az alapértelmezett jelentés nem lehet „legalább n ”. Alternatívaként egyre inkább teret nyer az az elképzelés, mely szerint a számnevek alapértelmezett jelentése „pontosan n ”, és ebből vezethető le a többi olvasat.

2. A fókusz pozíció és a számnevek

A magyar nyelv különös figyelmet érdemel a számnevek jelentésének kérdésében, mivel az általánosan elfogadott nézet szerint a magyarban a „legalább” és „legfeljebb” olvasatok közti különbség grammatikalizálódott (É. Kiss 2006, 2010). Ha a számnév fókusz pozícióban szerepel, a jelentése „pontosan n ”, minden más pozícióban „legalább n ”. É. Kiss (2006: 447) a következő példapárral illusztrálja a jelenséget:

- (11) a. *János két doboz cigarettát szívott el naponta.*
b. *János két doboz cigarettát elszívott naponta.*

A (11a) alatti mondatban a *két doboz* jelentése „pontosan két doboz”, vagyis a mondat nem igaz abban az esetben, ha János kettőnél kevesebb vagy több doboz cigarettát szív el naponta. Ezzel szemben a (11b) mondatban a *két doboz* jelentése „legalább két doboz”, vagyis a mondat akkor is igaz lesz, ha János három, vagy akár több dobozzal is elszív naponta. Természetesen a (11b) mondatban is előállhat a „pontosan” olvasat (például egy kérdésre adott válasz esetén), azonban – legalábbis a standard álláspont szerint – ez csak egy implikátúra, mely levezethető Grice társalgási maximáiból (lásd 1.1 pont).

A fenti megállapítások alapvetően két pilléren nyugszanak: az egyik, hogy – Horn (1972) nyomán – egy n skaláris módosító jelentése a természetes nyelvben „legalább n ”, a másik, hogy az ige előtti fókusz kimerítő azonosítást fejez ki. Az első állítás érvényességét alátámasztja, hogy a (12) alatti példa értelmében nyilvánvalóan azok is jogosultak nyugdíjmelésre, akik három vagy több gyereket neveltek fel:

- (12) *Aki felnevelt két gyereket, az 15% nyugdíjmelésre jogosult.*⁷

Meg kell jegyezni azonban, hogy azok az elméletek sem vonják kétségbe, hogy ebben az esetben a kettőnél több gyerekesek is részesülhetnek juttatásban, akik szerint a számnevek alapértelmezett jelentése „pontosan n ”. Ez úgy

⁷ A mondat É. Kiss (2010: 77) példája.

lehetséges, hogy a (12) alatti mondat átalakítható egy egzisztenciális állítássá („ha létezik két gyerek, akikre igaz, hogy y felnevelte őket”), melynek igazsága nem függ attól, hogy „pontosan kettő” vagy „legalább kettő” gyerekről van szó (lásd 1.2 pont).

A második állítás a fókusz kimerítő jegyére vonatkozóan Szabolcsi (1980, 1981) megfigyelésén alapszik. Szabolcsi szerint a fókusz (az időjeles igét közvetlenül megelőző összetevő) szemantikai sajátossága, hogy „kimerítő felsorolást” fejez ki, vagyis kimerítő listáját adja azon referenseknek, melyekre a mondatban kifejezett állítás igaz. A kimerítő értelmezés egyik klasszikus tesztje az alábbi mondatpár, melyben a két mondat ellentmondásban áll egymással:

- (13) a. *PÉTER aludt a padlón.*
b. *PÉTER ÉS PÁL aludt a padlón.*

É. Kiss (2006) elemzése alapján (13b)-ben a fókusz pozícióban lévő mellérendelt NP kimerítően specifikálja a background („aki a padlón aludt”) által jelölt halmaz elemeit – jelen esetben Pétert és Pált –, kizárva ezáltal az egyéb lehetséges alternatívákat. (13a)-ban ugyanez történik, csak ott Péter a halmaz egyetlen eleme. Az ellentmondás abból adódik, hogy az első, illetve második esetben a halmaz elemei nem azonosak. É. Kiss szerint tehát a kimerítő értelmezés az ige előtti összetevő és a predikátumrész közti specifikáló állítmány-alany viszonynak a szemantikai következménye. Más elméletek (például Horváth 2005) a kimerítőség háttérben valamilyen absztrakt szemantikai operátort feltételeznek, melyet kimerítőség vagy maximalitás operátornak is neveznek. Ennek funkciója, hogy azonosítsa a fókusz által bevezetett alternatívák azon maximális részhalmazát, amelyre az állítás igaz. A kimerítő értelmezés tehát ilyenkor is az azonosítás következtében áll elő.

A számnevek esetében egy adott számnév releváns alternatíváit a számskála többi eleme jelenti. Ez az az alternatívahalmaz, amelyből a fókusz azonosítja azt a maximális részhalmazt, amelyre a mondat által kifejezett állítás teljesül. Ennek az azonosító mechanizmusnak a következménye, hogy a számskálán a fókusz által azonosított számnál magasabb értékek kizáródnak, így a számnév „legalább n ” jelentése a „pontosan n ” jelentésre szűkül. Következésképpen a (14a) és (14b) mondatok nem lehetnek egyszerre igazak, mivel a fókusz kizárja a számnév lehetséges alternatíváit, így a skála magasabb értékeit is:

- (14) a. *János TIZENÖT PALACSINTÁT evett meg.*
b. *János TIZENHAT PALACSINTÁT evett meg.*

Ezzel ellentétben a (15a) és (15b) mondatok nem zárják ki egymást, mivel a számnév nincs fókuszban, így megengedett az állítás kiterjesztése a skála magasabb értékeire is:

- (15) a. *János megevett tizenöt palacsintát.*
b. *János megevett tizenhat palacsintát.*

Összefoglalva, a magyarra kidolgozott hagyományos elemzés szerint a mondat információszerkezete dönti el, hogy mi lesz a számnév jelentése. Ha a számnév fókuszban szerepel, mely a magyarban szintaktikailag is jelölt, akkor a jelentés „pontosan n ” lesz, minden más esetben „legalább n ”. A „pontosan” értelmezés a fókusz jelentésének következménye, mely lényegében egy azonosságot fejez ki a fókuszált elem jelölete és a mondat többi része által jelölt halmaz között. Ez az azonosító mechanizmus az, amely a számnevek esetében meggátolja az értékek felfelé való kiterjesztését.

3. A nyelvelsajátítás releváns kérdései

Annak érdekében, hogy az általunk elemzett kérdést a lehető legalaposabban körül tudjuk járni, ejtenünk kell néhány szót a számnevek elsajátításának folyamatáról, illetve a gyerekek pragmatikai kompetenciáját vizsgáló kísérletek eddigi eredményeiről. Ezt követően röviden arra is kitérünk, hogy miként értelmezik az óvodás korú gyermekek az azonosító fókuszot.

3.1. A számnevek elsajátításának folyamata

A számnevek elsajátítási folyamata természetesen nem a „legalább” és a „pontosan” olvasatok szisztematikus megkülönböztetésével kezdődik. A gyerekeknek először azt kell megtanulniuk, hogy az egyes számnevek milyen mennyiségeket jelölnek. Ehhez szükséges, hogy megértsék a számnevek rendszerének logikáját, vagyis azt, hogy az egyes számnevek mind különböző, egyedi mennyiségekre referálnak. Ennek elsajátítása egy hosszabb folyamat, melynek Wynn (1990, 1992) négy fázisát különíti el: két, két és fél éves korokra a gyerekek már képesek megkülönböztetni az *egy*-et és a *sok*-at. Ez azt jelenti, hogy egy olyan feladatban, ahol egy tucat egyforma tárgyból kell a kísérletvezető által kért mennyiséget kiválasztani, a gyerekek pontosan egyet adnak, ha a kísérletvezető egyet kér, és következetesen egynél többet, ha a kísérletvezető kettőt, hármat, vagy többet kér. Háromévesen már a *kettő*, három és fél évesen pedig a *három* jelentését is el tudják különíteni a többi

számnévtől. Négy, négy és fél éves korukra a gyerekek már értik a számolás és a számosság közti összefüggést, vagyis képesek számolással négy, öt, hat stb. elemű halmazokat létrehozni.

Abban nincs teljesen egyetértés a szakirodalomban, hogy a fenti folyamat pontosan hogyan zajlik (lásd Carey 2001), annyi azonban bizonyos, hogy körülbelül öt éves korra – legalábbis a kis számok körében – nagyjából megszilárdul a leképezés a számnevek és az általuk jelölt mennyiségek között, és a gyerekek viszonylag magabiztosan használják a számokat. Ez a megállapítás azért fontos, mert így nem merül fel annak lehetősége, hogy a számnevek „legalább”, illetve „pontosan” jelentéskomponensei azért nem hozzáférhetőek számukra, mert ebben az életkorban még nem ismerik kellőképpen a számokat.

3.2. A skaláris kifejezések értelmezése

Amint arról a bevezető fejezetben már szó volt, a gyermeknyelvi kísérletek eredményei nagyban hozzájárulhatnak a számnevek alapértelmezett jelentését érintő vitás kérdések megoldásához. Többek között ez az oka, hogy az utóbbi évtizedben számos kísérletet végeztek, melyekben a skaláris kifejezések értelmezését vizsgálták gyerekeknél (lásd Noveck 2001, Papafragou–Musolino 2003, Musolino 2004, Huang–Snedeker 2009, Huang–Spelke–Snedeker 2013).

Az említett szerzők közül többen végeztek olyan kísérleteket is, amelyek célja kifejezetten a számnevek és a skaláris kifejezések interpretációjának összehasonlítása volt. A vizsgálatok többsége ugyanazt a tendenciát mutatta ki, ennek illusztrálására Papafragou–Musolino (2003) munkáját emelnénk ki, akik az úgynevezett igazságérték-megítélési tesztet alkalmazták. A résztvevő óvodásoknak, illetve a felnőtt kontollcsoportnak rövid jeleneteket játszottak el, például arról, hogy három ló áll egy kerítés előtt, majd mind a három ló átgrik a kerítésen. Ezt követően a kísérletvezető azt kérdezte, hogy igaznak tartják-e az alábbi kijelentést:

(16) *Some of the horses jumped over the fence.*
Néhány PARTa ló-PL ugrik-MÚLT át a kerítés
'Néhány ló átugrotta a kerítést.'

Míg a felnőttek egyhangúlag (92%) úgy ítélték meg, hogy ez a mondat hamis (hiszen nem csupán néhány ló ugrotta át a kerítést, hanem minden ló), addig az óvodás korú gyermekek döntő többsége (egészen pontosan 88%-a) úgy vélte, hogy ez a kijelentés hű leírását adja a bemutatott jelenetnek. Ez arra utal, hogy a gyermekek esetében a mondat értelmezésekor valóban nem akti-

válódott a *but not all* ('de nem az összes') skaláris implikátúra. Papafragou és Musolino ezt követően úgy módosították a feladatot, hogy a skaláris kifejezést egy számnévre cserélték. Az eljátszott jelenet tehát változatlan maradt, vagyis három ló átugrott egy kerítésen, azonban a tesztmondatban a *some* ('néhány') skaláris kifejezés helyett a *two* ('kettő') számnév szerepelt.

- (17) *Two of the horses jumped over the fence.*
Két PART a ló-PL ugrik-MÚLT át a kerítés
'Két ló átugrotta a kerítést.'

Érdekes módon a számneveket tartalmazó mondatokat a gyermekek hasonló módon ítélték meg, mint a felnőttek: mindössze 35%-uk tartotta igaznak és a többség (65%) hamisnak ítélte, arra hivatkozva, hogy mindhárom ló átugrotta a kerítést. Más szóval, a gyerekek többsége a „pontosan *n*” értelmezését preferálta, amely a neo-grice-i megközelítésben egy skaláris implikátúra. Ha elfogadnánk a neo-grice-i megközelítés képviselőinek álláspontját, akkor a kapott eredmények alapján arra a következtetésre kellene jutnunk, hogy a gyerekek a számnevek esetében ki tudják következtetni az implikált jelentést, más skaláris kifejezések esetében viszont nem. Ez a magyarázat nehezen védhető, így az idézett szerzők és általában a kísérletes irodalom álláspontja egyre inkább az, hogy a számnevek alapértelmezett jelentése „pontosan *n*”.

3.3. Az azonosító fókusz értelmezése

A vizsgált téma szempontjából mindenképpen fontos megemlítenünk, hogy a közelmúltban két olyan kísérletet is végeztek, amely azt vizsgálta, hogy a magyar anyanyelvű gyermekek érzékenyek-e az azonosító fókusz által kifejezett kimerítő azonosításra, amely a számnevek értelmezésében is fontos szerepet kap (lásd 2. fejezet).

Pintér 2011-es kísérletében óvodás, illetve kisiskolás gyermekek fókusz-értelmezését vizsgálta az igazságérték-megítélési teszt segítségével. A résztvevőknek olyan képeket mutattak, amelyeken többen is ugyanazt a tevékenységet végezték, például egy maci és egy nyuszi ültek egy-egy széken. Az egyes képek megjelenésekor hangzott el az a kijelentés, amelynek igazságát a résztvevőknek meg kellett ítélniük. A fenti példa esetében a következő két tesztmondat valamelyike hangzott el:

- (18) a. *A maci felült a székre.*
b. *A MACI ült fel a székre.*

A (18a) alatti mondat nyilvánvalóan igaz a leírt szituációban, ezzel szemben a (18b) mondat hamis, mivel a *maci* fókusz pozícióban szerepel, vagyis kizá-

rólág rá lehet igaz, hogy felült a székre, a nyuszira nem. Míg a felnőtt kontrollcsoport döntő többsége (93%) észlelte a fenti két kijelentés közötti különbséget, és így hamisak ítélte a (18b) alatti mondatot, addig a gyermekek egyáltalán nem érzékelték az azonosító fókusz által okozott szemantikai eltérést, és minden, a fentihez hasonló mondatpár esetében ugyanúgy igaznak ítélték a fókusz tartalmazó kijelentést, mint a fókusz nélkülit.

Kas–Lukács (2013) tanulmánya is ugyanilyen eredményekről számol be: az általuk megkérdezett több mint 40 gyermek mondatértelmezését sem befolyásolta az, hogy az egyes összetevők (az alany vagy a tárgy) fókusz pozícióban szerepeltek-e vagy sem.

Az eddigi kísérletek tehát azt mutatják, hogy a gyermekek óvodás korukban még nem képesek arra, hogy következetesen megkülönböztessék egymástól a fókusz tartalmazó, illetve nem tartalmazó mondatok jelentését, vagyis nem érzékenyek az azonosító fókusz által kifejezett kimerítő azonosításra. (Arról, hogy ez mennyiben befolyásolja a számnevek interpretációját, a későbbiekben részletesen is szó lesz.)

4. A számnevek értelmezését vizsgáló kísérletek

Az általunk végzett kísérletek legfőbb célja az volt, hogy felmérjük, hogyan értelmezik a magyar anyanyelvű óvodások a különböző szerkezeti pozíciókban megjelenő számneves kifejezéseket. Amint láttuk, az eddigi kutatások szerint ez a korosztály nem érzékeny a fókusz pozícióhoz társuló kimerítő-ségre, amely a standard elemzés szerint a „pontosan” olvasat előállításáért felelős, így a kísérletek megkezdése előtt az volt a predikciónk, hogy a gyermekek számára a számnevek „legalább” olvasata lesz könnyebben hozzáférhető.

4.1. Az első kísérlet

Az első kísérletünkben 22 magyar anyanyelvű óvodás vett részt, azonban a készségek felmérését célzó bevezető feladat során két gyermekről is kiderült, hogy ők még számolási nehézségekkel küzdenek, így az általuk adott válaszokat az eredmények összesítésekor nem vettük figyelembe. Valódi résztvevőnek tehát 20 gyermek – 9 lány és 11 fiú – tekinthető, az átlagéletkor pedig 5,6 év volt. A kontrollcsoportot 17 felnőtt anyanyelvi beszélő alkotta.

A bevezető, illetve töltelékfeladatokat nem számítva a kísérlet 16 tesztmondatot tartalmazott. A tesztmondatok két változó alapján négy kondíciót alkottak: az egyik változó a számneves kifejezés mondatbeli pozíciója volt (fókuszált vagy nem fókuszált), a másik a mondatban szereplő ige típusa (bir-

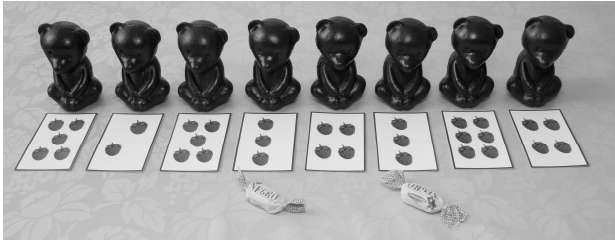
toklást vagy cselekvést kifejező ige). Az egyes kondíciókat mutatja be az alábbi példasor:

- (i) *Kapjanak cukorkát azok a macik, akik szedtek három málnát.*
- (ii) *Kapjanak cukorkát azok a macik, akik HÁROM MÁLNÁT szedtek.*
- (iii) *Kapjanak cukorkát azok a macik, akiknek van három málnája.*
- (iv) *Kapjanak cukorkát azok a macik, akiknek HÁROM MÁLNÁJA van.*

Az ige típusát azért vettük fel külön változónak, hogy megvizsgáljuk, ez milyen hatást gyakorol az értelmezésre. Mivel a magyar a birtoklást egy egzisztenciális konstrukció segítségével fejezi ki, feltételeztük, hogy ily módon – legalábbis amikor a számnév nincs fókuszban – könnyebben hozzáférhető lesz a „legalább” olvasat (lásd 1.2. pont).

Ahhoz, hogy megértsük, miért éppen ezeket a mondatokat használtunk fel, érdemes megismernünk a feladatot is, amelyet a résztvevőknek meg kellett oldaniuk.

A kísérletek lebonyolítását mindig két kísérletvezető végezte, akik közül az egyik egy kesztyűbáb, Süni segítségével kommunikált az óvodásokkal. A másik kísérletvezető történeteket mesélt egy csapat maciról, akiknek a maci-óvodában különféle feladatokat kell végrehajtaniuk, például szedniük kell annyi málnát, amennyit csak tudnak. Az összegyűjtött málnamennyiséget színes kártyákon ábrázoltuk, majd ezeket az egyes macskák elé tettünk – így jelezve, hogy melyik maci mennyi málnával rendelkezik épp. Ezt követően Süni arra kérte a gyerekeket, hogy adjanak cukrot azoknak a macskóknak, akikre igaz az általa mondott állítás, azaz a fenti tesztmondatok egyike. (A rendelkezésre álló cukrok száma mindig nagyobb volt, mint a macskók létszáma.) Tehát azt, hogy a gyermekek miképp értelmezik a számneves kifejezést tartalmazó mondatokat, abból szűrtük le, hogy mely macskókat jutalmazták meg. Azok a résztvevők, akik csupán azoknak adtak cukorkát, akiknek a kártyáján három málna szerepelt, a számnév „pontosan” értelmezését preferálták (lásd 1. ábra); míg azok, akik ezen felül jutalmat ítéltek a háromnál több málnát összegyűjtő bocsoknak is, minden bizonnyal legalább három málnaként interpretálták a számneves kifejezést (lásd 2. ábra).

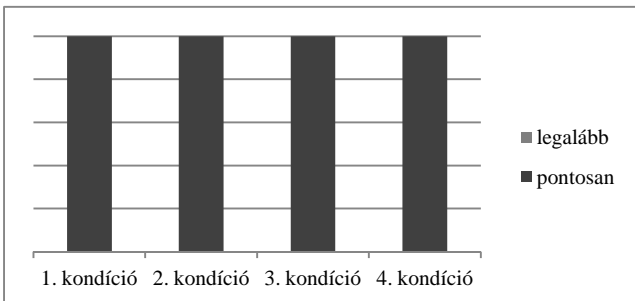
1. ábra: A „pontosan három” értelmezés

2. ábra: A „legalább három” értelmezés

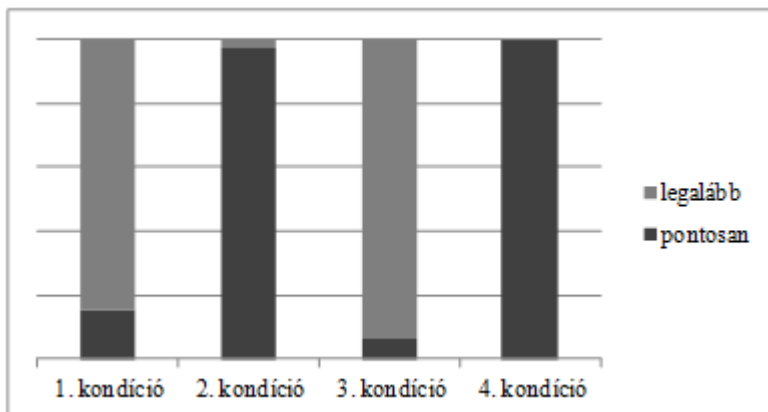
A kísérlet során azt rögzítettük, hogy az egyes tesztmondat-típusok esetében hányszor aktiválódott a „pontosan”, illetve a „legalább” olvasat.

Az eredmények az óvodás korosztály esetében igen meglepőek voltak: a gyerekek ugyanis kivétel nélkül minden egyes kondícióban a számnév „pontosan” értelmezését preferálták, vagyis sem a számnéves kifejezés szerkezeti pozíciója, sem az ige típusa nem befolyásolta az interpretációt.

3. ábra: Az óvodások eredményei

Ezzel szemben a felnőtt kontrollcsoportnál mindkét olvasat aktiválódott a feladat során, még hozzá a vártnak megfelelő eloszlásban (lásd 4. ábra).

4. ábra: A felnőtt kontrollcsoport eredményei

Amint láthatjuk, a „pontosan” értelmezések száma szignifikánsan nagyobb volt azon mondattípusok (2. és 4. kondíció) esetében, amelyekben a számneves kifejezés fókuszálva volt⁸. Ez alapján úgy tűnik, hogy a felnőtt anyanyelvi beszélők interpretációja valóban a mondat információszerkezetétől függ. Fontos megjegyeznünk azonban, hogy az ige típusát illetően nem beszélhetünk hasonlóan jelentős eltérésről.

A kapott eredmények elemzése után felmerült a kérdés, hogy vajon az óvodás korú gyermekek számára elérhető-e egyáltalán a számnevek „legalább” olvasata. Második kísérletünkkel erre kívántunk választ adni.

4.2. A második kísérlet

A második alkalommal is ugyanazt az óvodás csoportot teszteltük, mint az első kísérletben, ám most közülük csak 18 gyermek – 9 lány és 9 fiú – vett részt a feladat megoldásában. A felnőtt kontrollcsoport eredményeit ezúttal nem vizsgáltuk.

A feladat megtervezésekor az volt a legfőbb célunk, hogy egy olyan speciális kontextust teremtsünk, amelyben a lehető leginkább indokolt a számnevek „legalább” olvasatának aktivizálása. Éppen ezért megkíséreltünk létre-

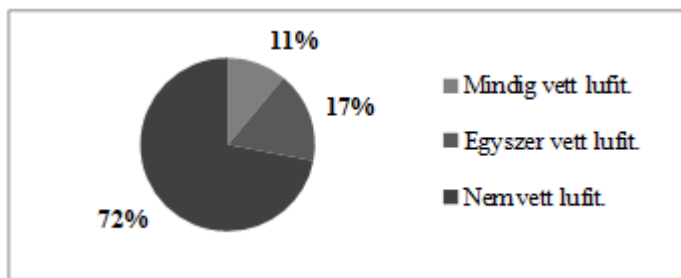
⁸ Az adatokon khí-négyzet próbát végeztünk: $\chi^2 = 99.5$, $df = 3$, $p = .0001$

hozni egyfajta versenyhelyzetet, amelyben ráadásul a gyermekek is személyesen érintetté váltak. Az alapszituáció egy játékos vetélkedő volt, amelyet az óvodások egyenként játszottak a kísérletvezető által életre keltett kesztyűbábbal, Sünival. A cél az volt, hogy az asztal közepére halmozott, különféle motívumokat megjelenítő kártyákból kiválogassanak egy-egy típust, így például a gyermeknek össze kellett gyűjtenie az összes málnát ábrázoló kártyát, Süninek pedig az összes körtét ábrázoló kártyát. Természetesen az egyes kártyatípusok számát előre megterveztük, így pontosan tudtuk, milyen eredménnyel zárul majd a játék. Ekkor, azaz a kártyák szétválogatásának befejezése után esett szó először a jutalomról, ugyanis a másik kísérletvezető az asztalra tett négy lufit, majd megadta ezek elnyerésének elégséges feltételét – valójában ez volt a tesztmondat:

(19) *Elvehet egy lufit az, akinek van öt kártyája.*

Minden egyes gyerek összesen négyszer játszott Sünival, ebből kétszer éppen annyi kártyával rendelkeztek, amennyi a tesztmondatban szerepelt, így ezek pusztán töltelékmondatok voltak. A kísérlet szempontjából azok voltak a fontos körök, amelyekben a gyermeknek több kártyája volt, mint amennyi a tesztmondat szerint szükséges lett volna a lufi elnyeréséhez. Ha ugyanis a gyermeknek hat kártyája van, akkor a fenti mondat elhangzása után csak akkor érezheti magát jogosultnak a jutalomra, ha „legalább” értelemben interpretálja a mondatban található, nem fókuszált számneves kifejezést, azaz az *öt kártyát*, amelynek – a 2. pontban megfogalmazott levezetés szerint – ebben a pozícióban valóban „legalább öt” a jelentése. A kísérlet során így pusztán azt rögzítettük, hogy az ilyen szituációkban a gyermekek hányszor vettek el egy-egy lufit.

Az eredmények ezúttal még megdöbbentőbbek voltak, mint az előző alkalommal: a résztvevőknek mindössze 28%-a, azaz öt gyermek vette el a lufit abban az esetben, ha több kártyával rendelkezett, mint amennyit a kísérletvezető a tesztmondatban említett, sőt közülük is mindössze ketten voltak, akik következetesen (azaz mindkét tesztkörben) magukhoz vettek egy-egy lufit. A résztvevők 72%-a ezekben az esetekben nem vette el a jutalmat, vagyis ők kizárólag „pontosan” értelemben interpretálták a tesztmondatokban található, nem fókuszált számneves kifejezéseket.

5. ábra: A 2. kísérlet eredményei

A gyerekek az alábbi indoklásokkal mondtak le a jutalomról: „Nekem nincs öt.”, „Nekem csak hat van”, illetve volt egy kisfiú, aki a kezével letakarta az egyik kártyáját, majd azt mondta: „Ha ez nem lenne itt, akkor kaphatnék lufit.” Ezek a reakciók tehát egyértelműen azt mutatják, hogy az óvodás korosztály esetében még egy ilyen speciális pragmatikai környezetben sem könnyen hívható elő a számnevek „legalább” olvasata.

5. Diskusszió

Az első kísérletben azt vizsgáltuk, hogy a gyerekek képesek-e differenciálni a számnevek „legalább n ” és „pontosan n ” olvasata között, és ha igen, akkor a kettő megkülönböztetése valóban az információszerkezet függvényében történik-e. Feltételezésünk az volt, hogy ha a számnevek alapértelmezett jelentése valóban „legalább n ”, és a vizsgált életkorban a gyerekek még nem érzékenyek a magyar azonosító fókusszal asszociált kimerítőségre – amely a standard elemzés szerint „pontosan n ” olvasat előállításáért felelős –, akkor számukra a „legalább” olvasat lesz a könnyebben hozzáférhető. A kapott eredmények ellentmondanak ennek a feltevésnek: az első kísérletben a gyerekek szinte kivétel nélkül a „pontosan n ” olvasatot részesítették előnyben, vagyis mind az (1a), mind az (1b) alatti szituációban csak azokat a mackókat jutalmazták meg, akiknek pontosan n darab málnája volt. Ez persze önmagában még nem jelenti azt, hogy számukra egyáltalán nem hozzáférhető a „legalább n ” értelmezés: noha a gyerekek az eltérő szerkezetekhez nem társítottak eltérő jelentést, elképzelhető, hogy egyéb, pragmatikai tényezők hatására előállt volna az értelmezésbeli különbség. Az első kísérletben azonban ilyen jellegű pragmatikai „kényszer” nem volt. Arra a kérdésre tehát, hogy a gyerekek képesek-e differenciálni a számnevek két olvasata között, az első kísérlet eredményei alapján még nem tudunk egyértelmű választ adni. Arra vi-

szont igen, hogy a felszíni szórendben kódolt információszerkezet hatással van-e az értelmezésre: úgy tűnik, nincs. Míg a felnőttek esetében szignifikáns különbség mutatkozott a fókuszban és fókuszon kívül megjelenő számnevek értelmezése között, a gyerekeknél ilyen eltérést nem lehetett kimutatni. Az meglehetősen valószínűtlen, hogy a fókuszált számnevek esetében a kimerítő azonosítás, a nem fókuszált számnevek esetében pedig valamilyen egyéb mechanizmus lévén áll elő a „pontosan n ” olvasat. Ezt alátámasztják azok a kísérleti eredmények is, melyekben kimutatták, hogy a gyerekek nem érzékenyek a kimerítőségre.

Az első kísérletben azt is vizsgáltuk, hogy a *van* birtoklást kifejező létige használata (*akinek van három málnája*) befolyással van-e az értelmezésre. Ebben az esetben explicit módon jelölve van, hogy a számnév egy egzisztenciális kvantor hatókörében van, vagyis a mondat egy n elemű halmaz létezését állítja. Mivel ennek az egzisztenciális állításnak az igazságfeltételeit nem sérti, ha több mint három málnáról van szó, feltételeztük, hogy a nem fókuszált számnevek esetében könnyebben elérhető lesz a „legalább n ” értelmezés⁹. Az eredményekből azonban az derült ki, hogy a gyerekeknél ez semmilyen módon nem befolyásolta az értelmezést, továbbra is a „pontosan” olvasat volt a domináns. A felnőtteknél az ige típusának változtatása valamivel csökkentette ugyan a „pontosan” értelmezések számát, de mivel a fókuszon kívüli számnevek esetében ez amúgy is nagyon alacsony volt, a változás nem lehetett szignifikáns.

A második kísérletben arra voltunk kíváncsiak, hogy a pragmatikai tényezők manipulálásával előcsalogatható-e a gyerekekből a számnevek „legalább n ” értelmezése. Egy olyan kontextust próbáltuk előállítani, amely egyrészt jobban támogatja a „legalább” olvasatot, másrészt pedig jobban motiválja a gyerekeket arra, hogy inferenciális műveleteket hajtsanak végre. Különbség azonban ennek hatására sem mutatkozott: a gyerekek túlnyomó többsége továbbra is a „pontosan n ” olvasatot részesítette előnyben. Mindezek fényében az első kérdésre is választ adhatunk, vagyis a gyerekek számára, úgy tűnik, nem elérhető a számnevek „legalább” olvasata. Meg kell jegyezni azonban, hogy Musolino (2004) beszámol egy kísérletről, melyben egy speciális kontextus segítségével¹⁰ a gyerekek jelentős hányadából sikerült elő-

⁹ Ahogy korábban szó volt róla, Geurts (2006) és Breheny (2008) elemzése szerint minden esetben ilyen egzisztenciális transzformáció útján áll elő a „legalább” olvasat.

¹⁰ Musolino Kadmon (2011) nyomán abból a feltételezésből indul ki, hogy a „legalább n ” értelmezés azokban a situációkban a leginkább magától értetődő, amelyekben valakinek szüksége van egy bizonyos számú dologra, például négy székre, és a beszélgetőtársától azt a

csalogatnia a „legalább” olvasatot. A jövőben mindenképp tervezzük ennek a kísérletnek a megismétlését magyar gyerekekkel, hogy bizonyosságot szerezzünk ebben a kérdésben.

A harmadik, a számnevek alapértelmezett jelentését érintő kérdés megválaszolása némiképp összetettebb. Egyrészt az adatok azt az elképzelést támasztják alá, mely szerint a számnevek jelentése „pontosan n ”. Az előbbieken megállapítást nyert, hogy a gyerekek esetében a fókusznak nincs hatása a számnevek interpretációjára, vagyis a gyerekek a nem fókuszban lévő számneveket is „pontosan n ”-ként értelmezik. Ha tehát a „pontosan” olvasat nem a magyar azonosító fókusz speciális tulajdonságaiból ered, akkor kézenfekvő azt feltételezni, hogy a „pontosan” jelentés valójában nem levezetés útján áll elő, hanem ez az alapértelmezett.

Ugyanakkor több alternatív magyarázat is lehetséges. Elképzelhető, hogy a „pontosan” értelmezések nagy aránya a feladat jellegéből fakadt. A gyermekek esetleg azt hitték, hogy a játék célja a számolási készségeik felmérése, így pusztán arra koncentráltak, hogy melyik mennyiség felel meg az elhangzott számnévnek, arra nem, hogy annak mi a jelentése az adott kontextusban.

Egy másik lehetőség, hogy a vizsgált életkorban a gyerekek talán még nem képesek entitások egy halmazát felosztani kisebb részhalmazokra, amely azonban előfeltétele a „legalább” olvasat megértésének. Ez azt jelenti, hogy például a *három málna* halmazt egy atomi egységként kezelik, és e halmazon belül nem férnek hozzá a halmazt alkotó individuumokhoz. Ez összhangban lenne azzal, amit Pica–Lecomte (2008) az amazóniai Mundurucu törzsnél tapasztaltak alapján állít. Megfigyelték, hogy a mundurucu nyelvben öt fölött nincs egységes módja a mennyiségek kifejezésének és a számolási feladatokban is meglehetősen rosszul teljesítenek. Például nem képesek háromnál több kopogást pontosan leutánozni, vagy az előttük lévő, n darab mogyoróból álló halmazt reprodukálni. Pica és Lecomte azzal magyarázza a mundurukuk számolási nehézségeit, hogy nem képesek a halmazokat részhalmazokra bontani, valamint úgy véli, hogy ez az állapot a numerikus kogníció egy köztes stádiuma. Ha elfogadjuk Pica és Lecomte állítását, akkor feltételezhetjük, hogy az óvodás korú gyermekek – akárcsak a mundurucu beszélők – ebben a stádiumban vannak, és ezért okozott problémát számukra a kísérletünkben szereplő feladat megoldása.

A kísérleti eredmények láttán számos egyéb kérdés is felmerül. Ha a gyerekek számára is elérhető a „legalább” olvasat, akkor nem világos

választ kapja: *Nekem van négy székem*. Ekkor a kérés megfogalmazója nem feltételezi, hogy az illető csupán négy székkal rendelkezik, ám a többi szék az adott kérdés szempontjából irreleváns.

például, hogy viselkedésük miért különbözik a felnőttekétől. Más szóval, mi az a változás, amelynek hatására a számnevek értelmezése az információszerkezettől válik függővé, és a nyelvelsajátítás során mikor következik be ez a változás? További kérdés, hogy ha elfogadjuk, hogy a számnevek alapértelmezett jelentése „pontosan n ”, annak milyen következményei lesznek a magyar azonosító fókusz elméletére nézve. Ebben az esetben ugyanis nem azt kell megmagyarázni, hogy miként áll elő a „pontosan” értelmezés a fókusz pozícióban, hanem azt, hogy hogyan vezethető le a „legalább” értelmezés minden egyéb pozícióban. Ha elfogadjuk az alternatív álláspontot képviselők javaslatát, mely szerint a „pontosan” olvasat valamilyen egzisztenciális transzformáció útján áll elő, felvetődik a kérdés, hogy ez a művelet miért nem hajtható végre, ha a számnév fókusz pozícióban szerepel. Mindezeknek a kérdéseknek a megválaszolása további kutatásokat igényel.

Hivatkozások

- Breheny, Richard 2008. A new look at the semantics and pragmatics of numerically quantified noun phrases. *Journal of Semantics* 25(2): 93–140.
- Carey, Susan 2001. Cognitive foundations of arithmetic: Evolution and ontogenesis. *Mind and Language* 16: 37–55.
- É. Kiss Katalin 2006. Jól megoldottuk? Rosszul oldottuk meg? Az összefoglaló és a kirekesztő kifejezést tartalmazó mondatok szórendjének magyarázata. *Magyar Nyelv* 102: 442–459.
- É. Kiss Katalin 2010. Structural focus and exhaustivity. In Malte Zimmermann – Caroline Féry (szerk.) *Information structure: Theoretical, typological and experimental perspectives*, Oxford, Oxford University Press, 64–88.
- Gadzar, Gerald 1979. *Pragmatics: Implicature, presupposition and logical form*. New York, Academic Press.
- Geurts, Bart 2006. Take 'five'. The meaning and use of a number word. In Liliane Tasmowski – Svetlana Vogeleer (szerk.) *Indefiniteness and plurality*, Amsterdam, John Benjamins, 311–329.
- Grice, Herbert Paul 1975. Logic and conversation. In Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Syntax and semantics* 3, New York, Academic Press, 41–58.
- Horn, Laurence R. 1972. *On the semantic properties of the logical operators in English*. Doktori disszertáció, Bloomington, Indiana University Linguistics Club.
- Horn, Laurence R. 1989. *A natural history of negation*. Chicago, University of Chicago Press.
- Horn, Laurence R. 1992. The said and the unsaid. In Chris Barker – David Dowty (szerk.) *Proceedings from the Second Conference on Semantics and Linguistic Theory*, Columbus, Department of Linguistics, Ohio State University, 163–192.

- Horváth Júlia 2005. Is „focus movement” driven by stress? In Christopher Piñón – Siptár Péter (szerk.) *Approaches to Hungarian 9*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 131–158.
- Huang, Yi Ting – Snedeker, Jesse 2009. Online interpretation of scalar quantifiers: Insight into the semantics-pragmatics interface. *Cognitive Psychology* **58**(3): 376–415.
- Huang, Yi Ting – Spelke, Elizabeth – Snedeker, Jesse 2013. What exactly do numbers mean? *Language Learning and Development* **9**(2): 105–129.
- Kadmon, Nirit 2001. *Formal pragmatics*. Oxford, Blackwell Publishers.
- Kas Bence – Lukács Ágnes 2013. Focus sensitivity in Hungarian adults and children. *Acta Linguistica Hungarica* **60**(2): 217–245.
- Levinson, Stephen 2000. *Presumptive meanings: The theory of generalized conversational implicature*. Cambridge, MIT Press.
- Musolino, Julien 2004. The semantics and acquisition of number words: Integrating linguistic and developmental perspectives. *Cognition* **93**: 1–41.
- Noveck, Ira A. 2001. When children are more logical than adults: Experimental investigations of scalar implicature. *Cognition* **78**: 165–188.
- Papafraçou, Anna – Musolino, Julien 2003. Scalar implicatures: Experiments at the semantics-pragmatics interface. *Cognition* **86**: 253–282.
- Pica, Pierre – Lecomte, Alain 2008. Theoretical implications of the study of numbers and numerals in Mundurucu. *Philosophical Psychology* **21**(4): 507–522.
- Szabolcsi Anna 1980. Az aktuális mondattagolás szemantikájához. *Nyelvtudományi Közlemények* **82**: 59–82.
- Szabolcsi Anna 1981. The Semantics of Topic-Focus Articulation. In Jan Groenendijk – Theo Janssen – Martin Stokhoz (szerk.) *Formal Methods in the Study of Language*, Amsterdam, Matematicisch Centrum, 513–540.
- Wynn, Karen 1990. Children’s understanding of counting. *Cognition* **36**: 155–193.
- Wynn, Karen 1992. Children’s acquisition of number words and the counting system. *Cognitive Psychology* **24**: 220–251.

A MAGÁNHANGZÓK IDŐTARTAMA A BESZÉDRITMUS TÜKRÉBEN

Kohári Anna

Bevezetés

A beszédritmus nehezen megközelíthető jelenség, éppen ezért leírására sokféle elmélet született (lásd Gósy 2004). Az ismert modellek azonban vagy nem tartalmaztak akusztikai módszerekkel ellenőrizhető állításokat, vagy az általuk előre jelzett összefüggéseket nem sikerült mérések útján igazolni. Az elmúlt évtizedben azonban egy már meglévő modellhez sikeresen társítottak mérhető paramétereket, mellyel lehetővé vált a beszédritmus akusztikai vizsgálata.

A kiinduló modell szerint minden élő nyelvben a beszéd egyenlő időtartamú részekre tagolódik. A beszédritmus alapegysége azonban eltérő a különböző nyelveknél, mely alapján elkülöníthető a hangsúly-időzítésű, a szótag-időzítésű és a moraidőzítésű nyelvek csoportja. A modell szerint a szótag-időzítésű nyelvek esetében az egyes szótagok időtartama közel azonos. Ezzel szemben a hangsúly-időzítésű nyelvekben a hangsúlytól hangsúlyig terjedő szakaszok időtartama mondható hasonlóknak. A moraidőzítésű nyelvek esetében az egymást követő morák (azaz a szótag súlyát megadó fonológiai egységek) időtartamáról feltételezték, hogy közel azonosak (Pike 1945, Abercombie 1967, Ladefoged 1975). Szótag-időzítésű nyelvnek gondolták például a franciát, a spanyolt, és hangsúly-időzítésű nyelvnek tartották az angolt, a hollandot, moraidőzítésűnek pedig a japán nyelvet. Az akusztikai vizsgálatok azonban nem támasztották alá, hogy az alapegységek közel azonosak lennének a különböző nyelvekben (Roach 1982, Hoequist 1983).

Az elmúlt évtizedben azonban a már felállított csoportokat sikeresen különítették el egy korábban nem használt alapegység segítségével. A szótagok, hangsúlytól hangsúlyig terjedő szakaszok, illetve a morák vizsgálata helyett egységes beszédritmus-alapegységet hoztak létre. A beszédet magánhangzó- és mássalhangzó-intervallumokra osztották. A közvetlenül egymás mellett lévő magánhangzók alkottak egy magánhangzó-intervallumot, így a fonológiai felépítettségtől függően egy vagy több magánhangzó is alkotott egy intervallumot (V, VV, VVV, VVVV stb.). Az egymás mellett lévő magánhangzók időtartamának összege képezte egy intervallum időtartamát. Ehhez hasonló módon a mássalhangzó-intervallum időtartama a közvetlenül egymás

mellett lévő mássalhangzók időtartamának összegéből tevődött össze. Az ezen intervallumokon alapuló mérőszámok segítségével sikeresen elkülönítették a korábban elméleti úton meghatározott három beszédritmus-csoportot. Tehát a hangsúly-időzítésű, szótag-időzítésű és a moraidőzítésű nyelvek elméleti osztályozásához sikeresen társítottak mérhető akusztikai paramétereiket (Ramus–Nespor–Mehler 1999, Grabe–Low 2002, Mairano–Romano 2007, Arvaniti 2012).

Az elhatárolás alapját a magánhangzó- és mássalhangzó-intervallumokra épülő különböző mérőszámok képezték. Azt találták, hogy a magánhangzó-intervallumok időtartamának szórását (ΔV), illetve variabilitását (nPVI-V) megadó mérőszámok magasak a tipikusan hangsúly-időzítésű nyelvek esetében, és alacsonyabbak a tipikusan szótag-időzítésű nyelvek esetében (Ramus és mtsai 1999, Grabe–Low 2002). Ezt az összefüggést elsősorban a magánhangzó-redukció jelenségének meglétével, illetve hiányával magyarázzák. A magánhangzók időtartama hangsúlytalan helyzetben kisebb, mint hangsúlyos helyzetben, viszont más nyelvek esetében ez a jelenség kevésbé lelhető fel vagy nem meghatározó (Barry–Andreeva 2001). A magánhangzó-intervallumokra épülő mérőszámok nemcsak a magánhangzó-redukció jelenségére érzékenyek, hanem minden, a magánhangzók időtartamára – és ezáltal az intervallumok időtartamára is – szélsőségesen vagy nagymértékben ható tényezőre.

A beszédritmus másik lehetséges mérési módja a mássalhangzó-intervallumokra épülő mérőszámok vizsgálata. Azt találták, hogy a mássalhangzó-intervallumok időtartamának szórása (ΔC), illetve variabilitása (rPVI-C) nagyobb a klasszikusan hangsúly-időzítésűekhez sorolt nyelvekben (angol, holland), mint a szótag-időzítésűekhez sorolt nyelvekben (francia, olasz, spanyol). Ezen összefüggés oka nem tisztázott (lásd Ramus és mtsai 1999, Arvaniti 2012).

A magyar nyelvről feltételezték, hogy alapvetően a szótag-időzítésű nyelvek közé tartozik. Ugyanakkor nem gondolták tisztán ebbe a csoportba sorolhatónak, mivel a szótagok hosszát változónak feltételezték a rövid és hosszú magánhangzók miatt (Varga 2002). A magyarra végzett akusztikai mérések – hasonlóan a nemzetközi eredményekhez – nem támasztották alá a szótagok időtartamának egyenlőségét (Kecskés 1966, Gósy 2000). Az intervallumokra épülő modell alapján végzett vizsgálat eredményei ugyanakkor arra utaltak, hogy a magyar nyelv a tipikusan szótag-időzítésű nyelvekéhez hasonló tulajdonságokkal rendelkezik, akár a magánhangzókra, akár a mássalhangzókra épülő mérőszámokat vesszük alapul. A ΔV és a nPVI-V átlagos értéke alacsonyabb volt a tipikusan hangsúly-időzítésű nyelveknél, és a tipikusan szó-

tag-időzítésű nyelvekre mért értékekhez közelített (Kohári 2012). Ez az eredmény arra utal, hogy a magyar nyelvben nincs olyan tényező, amely a magánhangzók időtartamát rendszeresen, nagymértékben befolyásolná, és így az intervallumok időtartamának nagyarányú szórásához, variabilitásához vezetne. Ez az állítás azonban nem teljesen egyeztethető össze a magyar nyelven végzett időtartam-vizsgálatokkal.

A magánhangzók időtartamára ható egyik lehetséges tényező a hangsúly megléte, illetve annak hiánya lehet. A magyar nyelven végzett kutatási eredmények azonban ellentmondások arra vonatkozóan, hogy ez a tényező hogyan, milyen irányban hat a magánhangzók időtartamára. Magdics (1966) azt találta, hogy a magyar magánhangzók hangsúlyos helyzetben hosszabbak, mint hangsúlytalan helyzetben. Ezt az összefüggést tükrözi a beszéd gépi előállításának magyar nyelvre alkalmazott modelljének időtartam-szabálya is (Olaszy 2006)¹. Más kutatási eredmények viszont azt igazolták, hogy a rövid magánhangzók hangsúlyos helyzetben rövidebbek, mint hangsúlytalan helyzetben (Kovács 2002). Kassai (1979) ezzel szemben az eltérés mértékét nem tartja jelentősnek. Más kutatások szerint pedig a hangsúly hatása sem a rövid, sem pedig a hosszú magánhangzók időtartamára nem mutat szisztematikus eltérést (Mády–Bombien–Reichel 2008). Úgy tűnik, hogy a magánhangzó-redukció jelensége nem érvényesül magyar nyelven, és a hangsúly – vagy legalábbis a szavak első szótagja – nem meghatározó a magánhangzók időtartama szempontjából.

Más tényezők azonban következetes hatást gyakorolnak a magánhangzók időtartamára a magyar nyelvben. A rövid és a hosszú magánhangzók fonológiai oppozícióit alkotnak, mely általában fizikai időtartambeli különbségben is realizálódik. A hosszú magánhangzók átlagosan hosszabbak a fonológiaiilag rövid magánhangzó párjuknál (pl. Kassai 1979). A rövid és hosszú magánhangzók időtartama ugyanakkor átfedéseket is mutat. Ennek oka, hogy a magánhangzók fizikai megvalósulását különböző tényezők együttesen befolyásolják a beszédprodukciónak során, mely a rövid és hosszú magánhangzók időtartamának kiegyenlítődéhez vezethet (pl. Gósy–Beke 2010, Mády 2008).

A magyar nyelvben más tényezők is szisztematikus hatnak a magánhangzók időtartamára. Ilyen tényező például a magánhangzót követő mássalhangzó-torlódás. Kimutatták, hogy a rövid magánhangzók hosszabbak mássalhangzó-torlódások előtt, mint amikor a követő mássalhangzót magánhangzó követi (Kovács 2002, Olaszy 2006). Szinte minden magánhangzó a külön-

¹ Olaszy (2006) modellje azonban a hangsúlyt nem szóhangsúlyként értelmezi, tehát nem minden tartalmas szó első szótagjáról feltételezi, hogy hangsúlyos lenne.

féle mássalhangzó-torlódások előtt hosszabbnak mutatkozott, kivételt csak az *o* hangzó néhány adata képzett (Olaszy 2006). A hosszú magánhangzók viszont rövidebbek mássalhangzó-torlódás előtt, mint egyedül álló mássalhangzó előtt. A rövid magánhangzók hosszú mássalhangzó előtt is hosszabbak, mint amikor csak egy rövid mássalhangzó követné a magánhangzót. A hosszú magánhangzók időtartama azonban nem mutat eltérést a hosszú mássalhangzók előtt (Kassai 1979).

A magánhangzók időtartamát a hangsorban elfoglalt helyük is befolyásolhatja. A magyar nyelvben a magánhangzók hangsor végén hosszabbak, mint a hangsor belsejében. A hangsor végi magánhangzók jelentősen nyúlnak nyílt szótag esetén. Hangsor végi zárt szótagban a magánhangzók szintén hosszabbak, de a nyúlás mértékét jelentéktelennek találták (Hockey–Fagyal 1999). Más kutatási eredmények alapján azonban a zárt szótagokban is jelentős a nyúlás (Kovács 2002, Mády és mtsai 2008). Nemcsak a hangsor végi pozíció, hanem a hangsor eleji pozíció is nyújtó hatással lehet a magánhangzók időtartamára (Kassai 1979, Kovács 2002), bár ezt sem minden kutatás támasztotta alá (Magdics 1966).

A rövid magánhangzók időtartamára a képzési konfigurációjuk is kimutathatóan hatással van. A nyelvemelkedés foka például fordítottan arányos az időtartammal, tehát az alsó nyelvállású magánhangzók hosszabbak, mint a felső nyelvállásúak (Kassai 1979, Kovács 2000, Olaszy 2006). A középső nyelvállásúakra azonban nem feltétlen igaz, hogy rövidebbek az alsó nyelvállásúaknál (Magdics 1966, Olaszy 2006). Az ajakműködés is befolyásolja a magánhangzók időtartamát, ugyanis a labiális magánhangzók hosszabbak, mint az illabiálisok. Szintén meghatározó lehet a nyelv vízszintes mozgása a magánhangzó időtartama szempontjából. A veláris magánhangzók azonban nem minden kutatás esetében hosszabbak, mint a palatális párjuk (Kassai 1979, Olaszy 2006). A magánhangzók képzési konfigurációja és időtartama közötti összefüggések tehát csak tendenciaszerűen érvényesülnek, így ezek alapján alapján nem lehetett felállítani egyértelmű sorrendet a magánhangzók átlagos időtartamára (Magdics 1966, Kassai 1979, Kovács 2002, Olaszy 2006).

Felmerül a kérdés, hogy az eddig vizsgált magánhangzókra ható tényezők más tényezők hatása mellett is képesek-e befolyást gyakorolni a magánhangzók időtartamára. Hiszen a beszédritmus-mérőszámok nem egyes tényezők hatását mutatják, hanem az összes tényező együttes hatásának végeredményét. A magyar nyelvre nem jellemző a magánhangzó-redukció jelensége, amely összhangban van a magánhangzókra épülő beszédritmus-mérőszámok eredményével. Más, magánhangzókra ható jelenségek (fonológiai oppozíció,

mássalhangzó-torlódás előtti nyúlás) viszont arra utalnak, hogy léteznek a magánhangzók időtartamára szisztematikusan ható tényezők is. A látszólagos ellentmondást magyarázhatja, hogy a folyamatos beszédben ezen tényezők hatása kiegyenlíthető a különböző faktorok kölcsönhatása és változatos előfordulása miatt. Szintén lehetséges magyarázat, hogy az artikulációs tempó ingadozásai (a beszédben megjelenő gyorsítások és lassítások) nagyobb mértékűek a különböző tényezők hatásánál, és ez eredményezi az intervallumok időtartamának kisebb variabilitását.

A jelen kutatás arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen tényezők játszhatnak szerepet a magyar nyelv beszédritmusának kialakításában. Hipotézisünk szerint 1. a magánhangzók időtartamára szisztematikusan ható tényezők a folyamatos beszédben is kimutatható hatást gyakorolnak az időtartamokra, 2. ugyanakkor az artikulációs tempó ingadozása elmoshatja a tényezők magánhangzó-időtartamra gyakorolt hatásának különbségeit.

1. Kísérleti személyek, anyag és módszer

Kutatásunkhoz 10 férfi és 10 nő felolvasását elemeztük a BEA adatbázisból (Gósy 2008a). Életkoruk 20 és 60 év között mozgott. A beszélők életkora nemek szerinti megoszlásban is hasonló volt: a férfiak átlagéletkora 37,7 év, a nőké 37,6 év. Az adatközlők ép hallók és ép beszédűek voltak. Beszélőnként összesen 18 db mondatot elemeztünk, amelyeknek szótagszáma 15 és 27 között mozgott, a mondatok átlagos szótagszáma 21,2 volt. (Az eredetileg tervezett 20 felolvasott mondatból kettő kizárásra került, mert ezeket a mondatokat a különböző beszélők többször eltérően valósították meg a fonémák szintjén.) A hanganyagot hangszinten annotáltuk a MAUS automatikus szegmentáló szoftver magyar nyelvre is adaptált változatával (Schiel 1999). Az így kapott hanghatárokat manuálisan ellenőriztük az oscillogram és a spektrogram elemzésével, valamint auditív információk segítségével a Praat 5.1 szoftverben (Boersma–Weenink 2009). A magánhangzók időtartamát az F2 kezdetéhez és végéhez igazítottuk, követve a nemzetközi szakirodalomban szokásos hangelhatárolási kritériumokat (l. Grabe–Low 2002). Ugyanakkor a magyar nyelvben több olyan hang is van, amelyeknek a magánhangzóktól való elkülönítése problémát okozhat. Így a szegmentáláskor tekintettel voltunk a *r*, *v* és *h* hangok többféle lehetséges realizációjára (Gósy 2005, Gósy 2008b, Grácsi 2012). Az *l* és *j* hangok olykor szintén nehezen különíthetők el egyértelműen a formánsszerkezet alapján. Ezért amennyiben a spektrogram és az auditív információk együttesen nem tették lehetővé a hangok egyértelmű szegmentálását, valamint az intenzitás változása sem adott kiindulópontot

az elkülönítéshez, akkor a hangátmenetek felezésével állapítottuk meg a hanghatárokat.

Két magánhangzó találkozáskor nem különítettük el a hiátustöltő funkciójú *j*-realizációkat, hanem a magánhangzó részének tekintettük (hasonlóan a beszédritmusról szóló szakirodalomhoz: Grabe–Low 2002). Ily módon a torlódtott magánhangzók időtartama, hiátustöltéssel együttesen adták az adott magánhangzó-intervallum időtartamát.

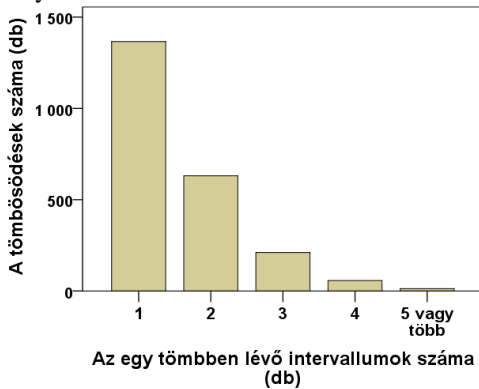
A szegmentumokat egy C++ programnyelven írt script segítségével C és V szegmentumokra kódoltuk, majd összevontuk a közvetlenül egymás mellett lévő V-k időtartamát. Így kaptuk meg a magánhangzó-intervallumok időtartamát. Közvetlenül egymás mellett állónak tekintettük a magánhangzókat, ha szünet vagy szóhatár választotta el őket (hasonlóan: Grabe–Low 2002, White–Mattys 2007). Tehát az intervallumok átívelnek a szóhatáron és a szüneteken is. A szünetek időtartamát nem számoltuk bele az intervallum időtartamába. A felolvasásban előforduló megakadásokat nem vettük figyelembe az elemzéskor.

Az intervallumok időtartamának vizsgálatához nem az abszolút időtartamokat vettük figyelembe, hanem felhasználtuk az egyik beszédritmusmérőszám (PVI) alap gondolatát (Grabe–Low 2002). Az intervallumok időtartamát összehasonlítottuk a közvetlen mellettük lévő intervallumok időtartamával, és különválasztottuk azokat az eseteket, amikor a vizsgált intervallum nagyobbak bizonyult az előtte vagy a mögötte lévő intervallumnál, és azokat, amikor kisebbnek bizonyult. Ily módon mindig csak az adott beszélő adott beszédtempójában felolvasott hangzók időtartamát hasonlítottuk össze, és a csoportosítással más beszélők adataival is összemérhető információt kaptunk. Az összehasonlíthatóság miatt figyelmen kívül hagytuk az olyan intervallumok időtartamadatait, amelyekben a beszélők nem ugyanazt a fonémát vagy fonémákat ejtették. A statisztikai elemzéseket az SPSS 20.0 program segítségével végeztük.

2. Eredmények

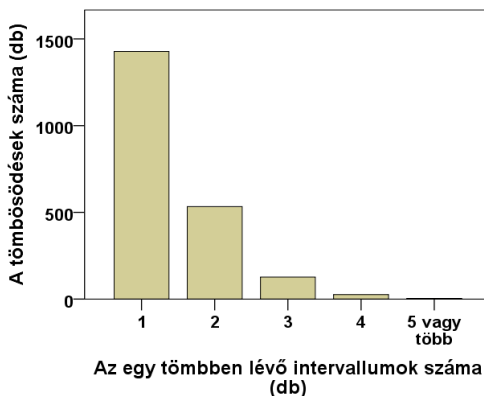
Első megközelítésben az artikulációs tempó ingadozásának lehetséges hatását vizsgáltuk. Amennyiben a növekvő vagy éppen a csökkenő artikulációs tempó nagyobb hatást gyakorol a különböző magánhangzók időtartamára ható tényezőknél, akkor a közvetlenül egymás mellett lévő intervallumok mindegyike rövidebb a soron következő intervallumnál. Amennyiben az artikulációs tempó nagymértékben csökken, akkor az intervallumok időtartama sorra hosszabb a követő intervallumokénál. Megvizsgáltuk, hogy az egymást követő intervallumok időtartama egymás után hányszor rövidebb a követő inter-

vallumokénál. 3554 olyan intervallumot találtunk, amely rövidebb az utána követő intervallumoknál. Egybeolvasztottuk azokat az eseteket, amelyeknél az intervallumok megszakítás nélkül rövidebbek az utána követő intervallumnál. Az intervallumok 2278 egységbe rendeződtek, melynek eloszlása a benne lévő intervallumok száma szerint az 1. ábrán látható. Az intervallumok az esetek 60,0%-ában egyedül állnak, azaz nincs a környezetükben olyan intervallum, amely szintén rövidebb a követő intervallumnál. 27,7%-ban kettes csoportokba, 9,3%-ban hármas csoportokba, 2,5%-ban négyes csoportokba rendeződnek. Öt vagy annál több intervallum egy tömbben csak az esetek 0,6%-ában fordult elő. Tehát nem jellemző, hogy az intervallumok időtartama egymás után folyamatosan növekedne.

1. ábra: Az intervallumok tömbösödése aszerint, hogy az egymást követő intervallumok hány egymást követő esetben rövidebbek a követő intervallumnál

Elemeztük azt is, hogy vajon az egymást követő intervallumok időtartama folyamatosan csökken-e. Összesen 2999 olyan intervallumot találtunk, amely hosszabb az öt követő intervallumoknál. Az intervallumok 2118 olyan egységbe rendeződtek, amelyeknél az intervallumok megszakítás nélkül hosszabbak az őket követő intervallumnál. Az intervallumok eloszlása a bennük lévő intervallumok száma szerint a 2. ábrán látható. Az intervallumok az esetek 67,4%-ában egyedül állnak. 25,2%-ban kettes csoportokba, 6,0%-ban hármas csoportokba, 1,2%-ban négyes csoportokba rendeződnek. A maradék 0,2%-ban az intervallumok ötös csoportot alkottak. Az sem jellemző tehát, hogy az intervallumok időtartama egymás után folyamatosan csökkenne.

2. ábra: Az intervallumok tömbösödése aszerint, hogy az egymást követő intervallumok hány egymást követő esetben hosszabbak a követő intervallumnál

Megvizsgáltuk, hogy a hosszabb egységek vajon véletlenszerűek, vagy a beszélők inkább a mondatok azonos helyén valószínűsítik meg a tömbösödéseket. Mindössze 10 db három egymást követő intervallumot találtunk (az esetek 4,7%-a), amelyek a felolvasott mondatokban azonos helyen szerepeltek, és a beszélők legalább fele sorra hosszabban valószínűsította meg őket. Olyan hármas intervallum egységet nem találtunk, amelyeknek mindegyikét a beszélők legalább fele rövidebben valószínűsített volna meg a követő intervallumnál. A négyes vagy ötös egységek a mondatok különböző pontjain voltak fellelhetők.

Az artikulációs tempó ingadozásai tehát nem hatnak szisztematikusan nagymértékben az intervallumok időtartamára. Felmerül a kérdés, hogy akkor milyen más tényezők határozzák meg az intervallumok időtartamát. A beszédritmus szempontjából egyik lehetséges meghatározó tényező a hangsúly megléte avagy hiánya. Megvizsgáltuk a szavak első szótagjának magánhangzó-időtartamát, hosszabb-e a közvetlenül mellette lévő magánhangzó-intervallumok idejénél. Csak a több szótagú szavakat vettük figyelembe, mind a követő, mind a megelőző intervallum vizsgálatakor. Tehát nem fordulhatott elő, hogy a vizsgált intervallumot követő vagy megelőző intervallum önmaga is szókezdet legyen. Minden vizsgált esetben a megelőző intervallum valamely több magánhangzó-intervallumból álló szó utolsó magánhangzó-intervallumát alkotta, a követő intervallum pedig a vizsgált magánhangzó-intervallumot követte ugyanazon szón belül. A szavak első szótagjának időtartama nem mutatott szisztematikus eltérést a közvetlen mellette lévő

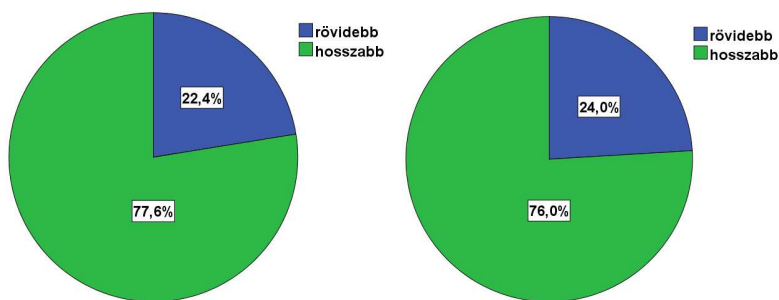
intervallumok időtartamától. A beszélők 50,4%-ban valósították meg hosszabban az első szótagot a követő intervallumnál (73 különböző fonológiai felépítésű eset², esetenként 20 beszélő ejtésében), a megelőző intervallumnál ez az arány 50,7% volt (67 eset). Amennyiben csak a rövid magánhangzókat vesszük figyelembe mind az első szótag, mind a környező intervallumok esetében, az arány hasonlóan alakul. A rövid magánhangzó 51,4%-ban hosszabb a követő rövid magánhangzóknál (46 eset), és 54,1%-ban hosszabb a megelőző rövid magánhangzóknál (45 eset). Kiválogattuk azokat az adatokat, amelyek valamely tartalmas szó (főnév, melléknév, igeikető nélküli ige) első szótagját képezik. Az első szótagi magánhangzó időtartama azonban ezekben az esetekben sem bizonyult lényegesen hosszabbnak a környező intervallumok időtartamánál: követő intervallumnál 54,4%-ban (59 eset), megelőző intervallumnál pedig 56,0%-ban volt hosszabb (56 eset).

A magyar nyelvben a magánhangzók időtartamát meghatározó egyik lehetséges tényező, hogy fonológiailag rövid vagy hosszú magánhangzóról van szó, ezért feltehetően a beszédritmus kialakításában is meghatározó szerepük van. A vizsgált intervallumok 73,1%-a volt rövid, 20,6%-a volt hosszú és 6,0% több magánhangzóból állt. Megvizsgáltuk, hogy a több magánhangzóból álló intervallumok (21 eset) hosszabbak-e a közvetlenül mellettük lévő, egy magánhangzóból álló intervallum időtartamánál. A beszélők 93,3%-ban hosszabban valósították meg a több magánhangzóból álló intervallumot a követő egy magánhangzós intervallumnál. A több magánhangzóból álló intervallumok a legtöbbször (93,4%) hosszabbak voltak a megelőző, egy magánhangzóból álló intervallumoknál is.

Megvizsgáltuk, hogy a fonológiailag hosszú magánhangzók hosszabban valósulnak-e meg a közvetlenül mellettük lévő fonológiailag rövid magánhangzóból álló intervallumoknál. A hosszú magánhangzók 77,6%-ban hosszabbak a követő rövid magánhangzónál, és 76,0%-ban hosszabbak a megelőző rövid magánhangzónál (3. ábra). Azokat az eseteket, amelyekben a hosszú magánhangzó, illetve a környező intervallumok után csak egy rövid mássalhangzó áll, kiválasztottuk azoktól az esetektől, amelyeket mássalhangzó-torlódás követ. Független csoportként kezeltük a hosszú mássalhangzókat, melynek a környezetében lévő magánhangzók időtartamára gyakorolt hatása eltérő lehet mindkét csoporttól. Ugyanakkor ritka előfordulási arányuk

² A továbbiakban mindig zárójelben eset megnevezéssel jelezzük, hogy a vizsgált jelenség hány különböző megvalósulása volt jelen a véletlenszerűen kiválasztott felolvasott mondatokban. A különböző eseteket 20-20 beszélő ejtésében vizsgáltuk, így a vizsgált adatok száma – eltekintve a hiányzó adatoktól – mindig az esetek hússzal szorzott száma adja.

nem tette lehetővé alaposabb vizsgálatukat. Amennyiben csak az egy mássalhangzót megelőző rövid és hosszú magánhangzókat vettük figyelembe, akkor az arány 82,9% volt a követő intervallumokhoz viszonyítva (13 különböző eset), és 87,7% volt a megelőző intervallumhoz viszonyítva (23 különböző eset). Amennyiben csak a mássalhangzó-torlódás előtt megvalósuló rövid és hosszú magánhangzókat vettük figyelembe, akkor a hosszú magánhangzó csak 69,4%-ban volt hosszabb a követő rövid magánhangzónál (8 különböző eset), 46,7%-ban pedig hosszabbak a megelőző rövid magánhangzónál (9 különböző eset).

3. ábra: A fonológiai hosszú magánhangzók időtartamviszonya a követő (bal oldalt) és a megelőző (jobb oldalt) rövid magánhangzóból álló intervallumhoz képest

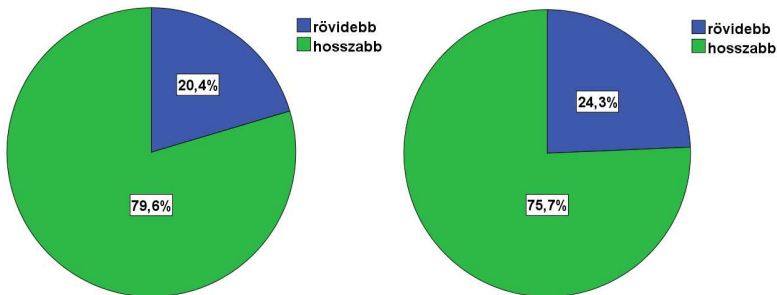
A vizsgált anyagban a hosszú magánhangzók viszonylag ritkán fordulnak elő, így megvizsgáltuk, hogy a gyakoribb rövid magánhangzókból álló intervallumokra milyen tényezők hathatnak. Mivel a magánhangzók képzési konfigurációja is hatással lehet a magánhangzók időtartamára, megvizsgáltuk, hogy a különböző képzésű rövid magánhangzók időtartama szisztematikusan eltér-e a környező rövid magánhangzóból álló intervallumokétól. Az alsó nyelvéllású rövid magánhangzók arányaikban nem mutatkoztak jelentősen hosszabbnak a követő intervallumban lévő más nyelvéllású rövid magánhangzónál. Mindössze 54,7%-ban voltak hosszabbak a követő intervallumoknál (39 eset), és 58,6%-ban a megelőző intervallumoknál (27 eset). Ha azonban csak a felső nyelvéllású rövid magánhangzókhoz viszonyított időtartamukat vizsgáltuk, akkor a követő intervallumnál 63,4%-ban (26 eset), a megelőzőnél pedig 67,8%-ban voltak hosszabbak (16 eset). A középső nyelvéllásúak nem mutatkoztak hosszabbnak a felső nyelvéllású rövid magánhangzónál, sem lényegesen rövidebbnek az alsó nyelvéllásúaknál. Mindössze 56,3%-ban vol-

tak hosszabbak a követő felső nyelvállású, rövid magánhangzóknál (7 eset), 48,7%-ban pedig a megelőzőeknél (8 eset). A középső nyelvállású, rövid magánhangzók 61,7%-ban hosszabbak a megelőző intervallumban lévő alsó nyelvállású, rövid magánhangzóknál (14 eset) 49,7%-ban pedig a követőnél (9 eset). Mivel kevés olyan középső nyelvállású rövid magánhangzó fordult elő, amelynek környezetében más nyelvállású magánhangzó szerepelt, ezért ezek az eredmények csak irányadónak tekinthetők. Megvizsgáltuk, hogy vajon a magánhangzó nyelvállásfokától és a nyelv vízszintes mozgásától függetlenül is érvényesül a labiális és az illabiális magánhangzók időtartama közötti különbség. A labiális, rövid magánhangzók 61,5%-ban rövidebbek voltak a követő intervallumokban lévő illabiális, rövid magánhangzóknál (42 eset), 61,1%-ban pedig a megelőző intervallumokban lévő magánhangzóknál (35 eset). Tehát más tényezők hatására nem érvényesül az a tendencia, hogy a labiális magánhangzók hosszabbak az illabiális magánhangzóknál. Megvizsgáltuk azt is, hogy az elől és a hátul képzett magánhangzók időtartama közötti különbség a magánhangzó nyelvállásfokától és képzésmódjától függetlenül is érvényesül-e. A veláris, rövid magánhangzók 60,2%-ban rövidebbek voltak a követő intervallumokban lévő palatális, rövid magánhangzóknál (29 eset), 61,1%-ban pedig a megelőző intervallumokban lévő magánhangzóknál (35 eset). Az eltérés nem mutatkozik markánsan. A rövid magánhangzókból álló intervallumok időtartama tehát nehezen modellezhető a képzési konfiguráció alapján.

A magánhangzók időtartamára azonban nemcsak a magánhangzó minősége és hosszúsága van hatással, hanem a követő mássalhangzó-torlódások is. Ezért megvizsgáltuk, hogy mennyiben határozzák meg az intervallumok időtartamát más tényezők egyidejű hatása mellett. Az intervallumok 34,1%-a mássalhangzó-torlódások előtt valósult meg, 58,7%-ukat viszont csak egy rövid mássalhangzó követett. Az intervallumok után hosszú mássalhangzó csak az esetek 7,2%-ában jelent meg (25 eset). Megvizsgáltuk a mássalhangzó-torlódások előtt megvalósuló intervallumok időtartamát, hogy valóban hosszabban valósulnak-e meg a közvetlen mellettük lévő intervallumoknál, amelyeket csak egy rövid mássalhangzó követ. A mássalhangzó-torlódások előtt megvalósuló intervallumok 70,6%-ban hosszabbak a követő intervallumnál (68 eset), és 75,2%-ban hosszabbak a megelőzőnél (66 eset).

Azokat az eseteket, amelyekben a vizsgált intervallumok, illetve a követő és a megelőző intervallum fonológiailag rövid, különválasztottuk a fonológiailag hosszú esetektől. Amennyiben csak a rövid magánhangzókat vettük figyelembe (4. ábra), akkor az arány 79,6% volt a követő intervallumokhoz viszonyítva (30 eset), és 75,7% volt a megelőző intervallumhoz viszonyítva

(47 eset). A hosszú magánhangzók szerinti vizsgálatról eltekintettünk az alacsony esetszám miatt. Az intervallumok időtartamára tehát kimutathatóan hatást gyakorol a követő mássalhangzó-torlódás, függetlenül a magánhangzó-intervallumok fonológiai felépítettségétől. Megvizsgáltuk a hosszú mássalhangzók előtt megvalósuló intervallumok időtartamát is, hogy hosszabban valósulnak-e meg a közvetlen mellettük lévő intervallumoknál, amelyeket csak egy rövid mássalhangzó követ. A hosszú mássalhangzók előtt megvalósuló intervallumok 68,1%-ban hosszabbak a követő intervallumnál (12 eset), és 68,2%-ban hosszabbak a megelőzőnél (15 eset). Tehát a mássalhangzó-intervallumok is hatással vannak az intervallumok időtartamára, hatásuk azonban kevésbé jelentős a mássalhangzó-torlódásokénál.

4. ábra: A $CV_{\text{rövid}}CC$ szerkezetben lévő magánhangzó-intervallumok időtartamviszonya a követő (bal oldalt), és a megelőző (jobb oldalt) $CV_{\text{rövid}}C_{\text{rövid}}$ intervallumhoz képest

A magánhangzók időtartamát a közlésben elfoglalt helyük is befolyásolhatja. A közlés eleji és végi pozíciók szisztematikusan hatnak a magánhangzók időtartamára, ám a mondatok felolvasása során nem túl gyakori jelenségek. Az anyagban az intervallumok 10,3%-a került valamelyik pozícióba. A közlés első intervalluma a szakirodalomnak látszólag ellentmondóan az esetek 70,9%-ában rövidebbnek mutatkozott a követő intervallumnál. A 18 esetből azonban tizenegyszer határozott névelővel kezdődtek a mondatok (17 esetben az *a* és 1 esetben az *az* névelő). A névelővel kezdődő mondatok első magánhangzó-intervalluma 85,4%-ban rövidebb volt a követő intervallumnál. Amennyiben csak az *a* névelőt vettük figyelembe, ez az arány 85,9% volt. A határozott névelők időtartama nemcsak közléskezdeten, hanem közlés közben is hasonlóképpen rövidebbnek mutatkozott a környezeténél. Közlés közben 82,0%-ban rövidebb volt a követő intervallumnál (11 eset), és 77%-ban rövidebb a megelőző intervallumnál (13 eset). A két határozott névelő hasonlóan

viselkedik közlés közben, az *a* névelő 83,9%-ban (6 eset) az *az* névelő 79,8%-ban (5 eset) rövidebb a követő intervallumnál. Az *a* alakváltozat 84,1%-ban (7 eset) rövidebb a megelőző intervallumnál, az *az* alakváltozat pedig 68,9%-ban (6 eset). A határozott névelő azonban definíciószerűen mindig rövid magánhangzó és nyílt szótagban szerepel. Így felmerülhet, hogy csak ezen tulajdonságai okozzák a környező intervallumokhoz képest mutatott rövidebb időtartamát. Ha a környező intervallumokból csak a rövid, nyílt szótagban szereplő magánhangzókat vesszük figyelembe, a közlés közben szereplő névelő magánhangzója 77,0%-ban rövidebb a követő intervallumnál, viszont csak 64,5%-ban a megelőző intervallumnál. Ezek az adatok azonban csak tájékoztató jellegűek, mivel alacsony a fonológiailag különböző esetek száma (mind a megelőző, mind a követő intervallumok esetében: 7 db). A nem névelővel kezdődő mondatoknál az első magánhangzó-intervallum 47,5%-ban bizonyult rövidebbnek a mögötte lévő magánhangzó-intervallumnál. Itt sem valósul meg tehát egyértelműen, hogy a közléskezdet nagyobb számban hosszabb lenne a követő intervallumnál. A magánhangzók időtartamára nemcsak a közlés kezdő pozíciója lehet hatással, hanem a közlés vége is kitüntetett pozíciónak tekinthető. A magánhangzók közlés végén 72,3%-ban voltak hosszabbak a megelőző magánhangzó időtartamánál.

3. Következtetések

A jelen vizsgálatban a magyar nyelv beszédritmusának egyik alapegységét, a magánhangzó-intervallumok időtartamát elemeztük. Olyan tényezőket kerestünk, amelyek más tényezők hatása mellett is meghatározóak a beszédritmus szempontjából.

Adataink szerint a folyamatos beszédben lévő gyorsítások, illetve lassítások (artikulációs tempóbeli ingadozások) nem eredményeznek folyamatos növekedést vagy csökkenést az egymást követő intervallumok időtartamában. A rövidebb intervallumokat jellemzően hosszabb követi, a hosszabbakat pedig rövidebb. Csak ritkán fordulnak elő folyamatosan növekvő vagy csökkenő intervallumok egymás után, amelyek azonban nem köthetők beszélőhöz vagy nyelvhez.

A rövidebb-hosszabb intervallumok váltakozását egyrészt a magánhangzókat követő mássalhangzók száma határozza meg. Minden harmadik magánhangzó után mássalhangzó-torlódás következik. A mássalhangzó-torlódást megelőző magánhangzó-intervallumok pedig általában hosszabbak a környezetükben lévő intervallumoknál, melyeket csak egy rövid mássalhangzó követ.

Másrésről a rövidebb-hosszabb intervallumok váltakozását az intervallumokat felépítő szegmentumok száma és a szegmentum fonológiai hosszúsága határozza meg. A több magánhangzóból felépülő intervallumok általában hosszabbak a környező intervallumoknál, azonban előfordulási arányuk elég alacsony. Valamivel gyakoribbak a hosszú magánhangzók, amelyek általában hosszabbak a rövid magánhangzóból álló környező intervallumoknál. A mássalhangzó-torlódások figyelmen kívül hagyásával a hosszú magánhangzók nagyobb számban voltak hosszabbak a környező intervallumokat alkotó rövid magánhangzókénál. A csak mássalhangzó-torlódások előtt előforduló hosszú magánhangzók viszont nem mutatkoztak hosszabbnak a szintén mássalhangzó-torlódások előtt megvalósuló rövid magánhangzókénál. Tehát a rövid magánhangzó után megjelenő mássalhangzó-torlódás eredményezheti, hogy a környező intervallumot alkotó hosszú magánhangzónál hosszabban realizálódjon. Ez összhangban van azzal a szakirodalomban található eredménnyel, hogy a hosszú magánhangzók rövidebbek mássalhangzó-torlódások előtt.

A közléshelyzetben elfoglalt pozíció is befolyásolhatja néhány magánhangzó-intervallumnak az időtartamát. A közlés végén tendenciaszerűen megjelenik a magánhangzó-intervallumok nyújtása. A közlés eleji pozícióban – a korábbi kutatási eredmények egy részével ellentétben – nem tapasztaltunk hasonló jelenséget. Ennek feltételezhető oka, hogy több mondat határozott névelővel kezdődik, melyek jellegzetesen mondaton belül is rövidebb intervallumként valósulnak meg a környező intervallumokhoz képest. A határozott névelő mondatkezdetenkénti megvalósulásának gyakorisága további vizsgálatokat igényel. Ugyanakkor további megválaszolandó kérdés, hogy a névelő vagy névelők miért valósulnak meg rövidebben környezetükben.

Több vizsgált tényező azonban nem mutatott összefüggést a magánhangzó-intervallumok időtartamával. A hangsúlyos helyzetű, pontosabban a szavak első szótagját alkotó magánhangzó-intervallum nem emelkedik ki a környező intervallumok közül időtartamát tekintve. Ez lényegében összhangban van a magyar nyelvre mért korábbi eredményekkel, valamint a beszédritmus eredményekből leszűrt következtetésekkel, mely alapján a magyarban a magánhangzó-redukció jelensége nem lehet jellemző. Szintén nem találtunk összefüggést a rövid magánhangzóból álló intervallumok időtartama és a magánhangzó képzési jegyei között. A felső nyelvállású rövid magánhangzók valamelyest kiemelkednek időtartamukat tekintve a környező intervallumok közül, de az eltérés nem volt jelentős. Egyrészt együttes hatásuk, másrészt további tényezők, mint például a magánhangzót követő mássalhangzó-torlódások megléte vagy hiánya tompíthatja a képzési konfigurációból fakadó

időtartam-különbségeket. Így ezek a tényezők nem, vagy csak minimálisan magyarázhatják az egymás utáni intervallumok időtartamának ingadozását.

Összességében elmondható, hogy találtunk olyan tényezőket, melyek hatására az intervallumok időtartama kimutathatóan nagyobb a környező intervallumoknál. Ezek a faktorok tehát – függetlenül más tényezők egyidejű hatásától – nagymértékben hozzájárulnak az intervallumok időtartamának kialakításában, és ezáltal meghatározó tényezői a beszédritmusnak. A több tényező együttes jelenléte, illetve a beszélők változatos megvalósítása miatt csak tendenciaszerű összefüggéseket sikerült kimutatni. A beszédritmus további vizsgálatához és komplexebb megértéséhez azonban elengedhetetlennek tűnik az egyes alesetekhez tartozó nagyobb elemszámú anyag elemzése, mely azonban csak célzott kutatásokkal valósítható meg.

Hivatkozások

- Abercombie, David 1967. *Elements of general phonetics*. Chicago, Aldine.
- Arvaniti, Amalia 2012. The usefulness of metrics in the quantification of speech rhythm. *Journal of Phonetics* **40**: 351–373.
- Barry, William – Andreeva, Bistra 2001. Cross-language similarities and differences in spontaneous speech patterns. *Journal of the International Phonetic Association* **31**(1): 51–66.
- Boersma, Paul – Weenink, David 2009. *Praat: doing phonetics by computer*. <http://www.praat.org/>
- Gósy Mária 2000. A beszédritmus elemzésének egy lehetséges megközelítése. *Magyar Nyelvőr* **124**: 273–287.
- Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Gósy Mária 2005. A /h/ zöngésedése két magánhangzó között. In Gósy Mária (szerk.) *Beszédkutatás 2005*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 5–20.
- Gósy Mária 2008a. Magyar spontánbeszéd-adatbázis – BEA. In Gósy Mária (szerk.) *Beszédkutatás 2008*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 194–207.
- Gósy Mária 2008b. „R” hangok: kiejtés, hangzás, funkció. *Magyar nyelvőr* **132**: 1–17.
- Gósy Mária – Beke András 2010. Magánhangzó-időtartamok a spontán beszédben. *Magyar Nyelvőr* **134**: 140–165.
- Grácsi Tekla 2012. Obstruenskapcsolatok a spontán beszédben a zöngességi oppozíció függvényében. In Gósy Mária (szerk.) *Beszédkutatás 2012*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 30–42.
- Grabe, Esther – Low, Ee Ling 2002. Durational variability in speech and the rhythm class hypothesis. *Papers in Laboratory Phonology* **7**: 515–546.
Letölthető: <http://email.eva.mpg.de/~grawunde/files/LondonRhWS08poster.pdf>.
- Hockey, Beth Ann – Fagyal, Zsuzsanna 1999. Phonemic Length and Pre-Boundary Lengthening: An experimental investigation on the use of durational cues in

- Hungarian. In *Proceedings of International Congress of Phonetic Sciences*, San Francisco, 313–316.
- Hoequist, Charles 1983. Durational correlates of linguistic rhythm categories. *Phonetica* **40**: 19–31.
- Kassai Ilona 1979. Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések* 112. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kecskés András 1966. A komplex ritmuselemzés elvi kérdései. *Irodalomtörténeti Közlemények* **1–2**: 106–140.
- Kohári Anna 2012. A magyar nyelv beszédritmusa. Előadás a 8. Félúton Konferencián. Budapest 2012. 10.12.
- Kovács Magdolna 2002. *Tendenciák és szabályszerűségek a magánhangzó-időtartamok produkciójában és percepciójában*. Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.
- Ladefoged, Peter 1975. *A Course in Phonetics*. New York, Harcourt Brace Jovanovich.
- Mády Katalin 2008. Magyar magánhangzók vizsgálata elektromágneses artikulográffal gyors és lassú beszédben, In Gósy Mária (szerk.) *Beszédkutatás 2008*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 52–66.
- Mády, Katalin – Bombien, Lasse – Reichel, D. Uwe 2008. Is Hungarian Losing the Vowel Quantity Distinction? In *Proceedings of the 8th International Seminar on Speech Production*, Strasbourg, 449–452.
- Magdics Klára 1966. A magyar beszédhangok időtartama. *Nyelvtudományi Közlemények* **68**. 125–139.
- Mairano, Paolo – Romano, Antonio 2007. A. Inter-subject agreement in rhythm evaluation for four languages (English, French, German, Italian) In Trouvain, Jürgen – Barry, J. William (eds.) *Proceedings of the 16th International Congress of Phonetic Sciences. Saarbrücken*. 1149–1152.
- Olaszy Gábor 2006. *Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Pike, Kenneth 1945. *The intonation of American English*. Ann-Arbor, University of Michigan Press.
- Ramus, Franck – Nespor, Marina – Mehler, Jacques 1999. Correlates of linguistic rhythm in the speech signal. *Cognition* **72**: 1–28.
- Roach, Peter 1982. On the distinction between 'stress-timed' and 'syllable-timed' languages. In Crystal, David (ed.) *Linguistic Controversies*. London, Edward Arnold. 73–79.
- Schiel, Florian 1999. Automatic Phonetic Transcription of Non-Prompted Speech. In: Ohala, John J. – Hasegawa, Yoko – Ohala Manjari – Granville, Daniel – Bailey, Ashlee C. (eds.) *Proceedings of the 14th International Congress of Phonetic Sciences*. San Francisco, University of California. 607–610.
- Varga, László 2002. *Intonation and stress: evidence from Hungarian*. New York, Palgrave Macmillan.
- White, Laurence – Mattys, Sven L. 2007. Calibrating rhythm: First and second language studies. *Journal of Phonetics* **35**: 501–522.

TAGADÁS A KONVERBIUMI MELLÉKMONDATOT TARTALMAZÓ KAZAK MONDATOKBAN

Ótott-Kovács Eszter

Bevezetés

A kazak a török nyelvek kipcsak ágába tartozó nyelv, amelyet Közép-Ázsiában, főként Kazahsztánban beszélnek. A kazakban – a török nyelvekhez hasonlóan – a „típusos” alárendelői mellékmondatok predikátuma egy nonfinit ige. Az alábbi dolgozatban az alárendelői mondatok egy csoportjával, a határozói igeneves (vagy az újabb turkológiai szakirodalomban konverbiuminak¹ nevezett) mellékmondatokkal kívánok foglalkozni, ezen belül is az *-(I)p* morfémával alkotott szerkezetekkel. Arra teszek kísérletet, hogy megmagyarázzam, egyes esetekben a főmondat funkcionális kategóriáinak hatóköre miért terjed ki az *-(I)p* konverbiumi morfémás mellékmondatokra, míg más esetekben ez miért nem történik meg.

Jelen dolgozat kazak korpuszát főként Biacsi–Mukuseva (2011) munkájából általam gyűjtött mondatok alkotják, de felhasználtam más kazak nyelvű szövegeket, valamint Tanç (2002) és Tekin (2007) példaanyagát is – utóbbi kettőből csak a példák egy töredéke került be a szövegbe. Az összegyűjtött mondatokon végrehajtott nyelvi tesztekben Mukuseva Rausangül volt segítségemre, akinek ezúton is köszönöm a segítségét.

A kazak cirill betűs írást a dolgozatban latin betűs turkológiai átírásban közlöm. Az aláhúzott hangkapcsolatok azt jelölik, amikor egy betű jelez több hangot (például az *и* betű esetében *iy*.)

¹ A régebbi turkológiai szakirodalomban használatos volt a latinról szóló nyelvészeti munkákból vett *gerundium* kifejezés is ugyanezen szerkezetek megjelölésére (például Yüce 1999). Azonban a *gerundium* terminus többértelműségére hivatkozva Ramstedt (1903: 44–57) bevezeti a *konverbium* szakkifejezést, amit először a mongol nyelvek esetében használ. A mongolisztikai szakirodalomból terjedt el a turkológiai, tunguzisztikai, majd később más nyelvek nyelvészeti terminológiájában, ahol a mongolhoz hasonlóan, egy speciális nonfinit predikátumú mellékmondat megjelölésére szolgál (Haspelmath 1995: 46). Jelen dolgozatban a *konverbium* terminust fogom használni.

1. A konverbiúmokról és az *-(I)p* morfémas szerkezetekről általában

A turkológiai szakirodalomban a konverbiumi mellékmondatok leggyakrabban használt definíciója a következő: a konverbiumi mellékmondatok olyan alárendelői szerkezetek, amelyek predikátuma egy nonfinit ige, és amelyek sohasem állnak argumentumpozícióban a mátrix mondatban (Aydemir 2009: 22, Johanson 1995: 316, Turan 2000: 32). Vagyis ezen definíció szerint konverbiumi mellékmondat az (1) példában a szögletes zárójelbe tett rész, amelynek a predikátuma a *ketip bara žatqanda* nonfinit igei szerkezet, ahol a *žat-* 'fekszik; *segédige*' az ige-tő, amihez a *-GAndA*² konverbiumi morféma csatlakozik. Ahogy látható, a konverbiumi mellékmondatok predikátumai kifejezhetnek aspektusviszonyokat is: a *žat-* segédigével alkotott szerkezetek a progresszív aspektust fejezik ki. Megfigyelhető továbbá, hogy a konverbiumi mellékmondat nem argumentumpozícióban van a főmondatban, hanem adjunktum (az (1) példában időbeli viszonyt ('amikor') ad meg). Minden konverbiumi mellékmondat időértelmezését (*Tense*) a főmondati predikátum időjele határozza meg.

- (1) *Qiz [ket-ip bar-a žat-qanda], žol-da üš uri*
 lány megy-cv AUX-cv AUX-cv út-LOC három tolvaj
usta-p al-a-dī.
 fog-CV vesz-PRS-SG/PL.3
 'A lányt amikor épp ment, az úton három tolvaj elfogta.'

1.1. Az összetett konverbiumi morfé mák

A kazakban igen sok különféle konverbiumi morféma van. Ezeket többnyire morfológiai szempontból szokás csoportosítani. Az előbb említett *-GAndA* az „összetett morfé mák” közé tartozik. A szakirodalom az alábbi „összetett konverbiumi morfé mákat” említi:

-GAndA, *-GAnğA*, *-GAnnAn*, *-GAndIqtAn*, *-GAnšA*, *-GAndAy*, *-GAn sayin*,
-GAn soj, *-GAnmen*, *-GAn boyı*, *-GAn bette*, *-GAn siyaqti*, *-GAn tärizdi*,

² A kazakban minden konverbiumi morféma szuffixum. A továbbiakban a szuffixumokban az alábbi jelöléseket alkalmazom: az „A” magánhangzó realizációi a tő hangrendjétől függően [a] vagy [e] hangok lehetnek. A „G” pedig a szó utolsó hangjától függően /g vagy ğ/ és /k vagy q/ lehet. A zöngés mássalhangzóra és magánhangzóra végződő tövekhez /g vagy ğ/ kapcsolódik, a zöngétlen mássalhangzóra végződő tövekhez /k vagy q/. A g és ğ, valamint a k és q hangok között nincs fonematikus eltérés: a palatális hangrendű szavakban k és g, a veláris hangrendű szavakban q és ğ lehet. (Az eltérést azért érdemes jelölni, mert az ortográfia is tükrözi.)

Tagadás a konverbiumi mellékmondatot tartalmazó kazak mondatokban

-GAnAn *beri*, -GAnAn *keyin*, -GAnGA *šeyin*, -GAn *šaqtA*, -GAn *mezgilde*,
-GAn *tusta*, -GAn *kez(de)*, -GAn *waqıttA*, -GAn *orayda*, -GAnGA *deyin*
-y/AtInDA, -y/AtInDIqtAn, -y/AtInDAy, -y/AtIn *sıyaqtı*, -y/AtIn *kezde*
-ArDA, -ArGA, -Ar *aldında*, -Ar *kezde*, -Ar *šaqtA*, -Ar *mezgilde*
-MAstAn, -MAsqA, -MAstAy, -MAst *üčün*
-wmen, -w *üşin*, -w *sebebtı*
-MAq *üşin*
-IsImen

(Tanç 2002; Tekin 2006; Kirchner 1998: 327–329)

Ezekben közös az, hogy mind egyfajta „határozói jelentést” (például idő, ok, cél) ad meg, például -MAq *üşin*, vagy -w *üşin* ’azért, mert’, -GAn *sayın* ’minden alkalommal, amikor’, -GAn *soj* ’azután, hogy’ stb. Az „összetett” megnevezést pedig az indokolja, hogy morfológiailag ezek vagy egy participiumi (melléknévi igenév) (-GAn, -AtIn, -Ar/-MAst), vagy egy infinitívuszi (főnévi igenév) (-w, -MAq, -Is) toldalékból és vagy datívuszi (+GA), lokatívuszi (+DA), ablatívuszi (+DAn), insztrumentáliszi (+Men), ekvatívuszi (+DAy), +ša morfémából, vagy egy névutóból (és a névutó által kiosztott esetből) állnak össze. Tehát például a -GAn *soj* esetében a -GAn egy participiumi szuffixum, a *soj* ’után’ pedig egy névutó; az -w *üşin* esetében az -w egy infinitívuszi morféma, az *üşin* ’miatt’ pedig névutó.

1.2. Az egyszerű konverbiumi morfémák

A konverbiumi morfémák másik csoportja a (morfológiailag) egyszerű morfémák köre. Ezek felépítésüket tekintve szinkrón szinten nem transzparenssek. A kazakban található egyszerű konverbiumi morfémák a következők: -(I)p, -A/y, -GAll, -MAy, -sA (Tanç 2002; Tekin 2006; Kirchner 1998: 327–329). Az -A/y többnyire módot ad meg, a -GAll célhatározói, illetve ’azóta, hogy’, a -MAy ’anélkül, hogy; nem csinálva’, a -sA ’amikor; ha’ jelentést fejez ki.

1.3. Az -(I)p morfémáról általában

Az -(I)p morféma realizációja magánhangzókra végződő igék esetén -p (pl. *de-p* ’mond-CV’), palatális hangrendű, mássalhangzókra végződő igék esetén -ip (pl. *žiber-ip* ’küld-CV’), veláris hangrendű, mássalhangzókra végződő igék esetén pedig -ıp (pl. *al-ıp* ’vesz-CV’).

Az -(I)p jelentését tekintve (is) meglehetősen alulspecifikált, az általa hordozott jelentést többnyire egyszerű kapcsolatos viszonyként szokták jelmezni; ’és, majd, akkor, azután’ jelentésű lehet. A legtöbb esetben az -(I)p morfémás mellékmondat alanya megegyezik a főmondat alanyával, de lehet

különböző alanyuk is (ahogy az például látható alább az (5) mondatban). Továbbá az *-(I)p* morfémával jelölt igen nem lehet olyan toldalék, ami mutatná az egyeztetést a mellékmondat alanyával. Az *-(I)p* morfémával jelölt mellékmondatokat lehet a főmondatról függetlenül jelölni módra vagy aspektusra. Utóbbira példa a (2) mondat, ahol az *aralap žürip* segédigés szerkezetben a már említett *žür-* a segédige, ami a progresszív aspektust fejezi ki.

- (2) [*El-di arala-p žür-ip*], *šal-diň esig-i-niň*
 ország-ACC jár-cv AUX- CV öregapó-GEN ajtó-POSS.SG.3-GEN
aldi-nan öt-e ber-di.
 előtt.POSS.SG.3-ABL elhalad-cv AUX-PAST.SG.3
 'Amikor az országot járta, elhaladt az öregapó ajtaja előtt.'

2. Miért kétarcú az *-(I)p*?

2.1. Egyéb konverbiumi morfémák és a főmondat funkcionális kategóriái

Az igeidőt kivéve egyik konverbiumi morfémával alkotható mellékmondatra sem terjedhetnek ki a főmondat funkcionális kategóriái (eltekintve az alább tárgyalandó *-(I)p* morfémától). Így például az alábbi *-GAndA* morfémával jelölt konverbiumi mellékmondatot tartalmazó (3) példában a főmondati tagadás³ hatóköre csak a mátrix mondatra terjed ki, a szögletes zárójelbe tett konverbiumi mellékmondatra nem. Ez egyes *-(I)p* morfémával jelölt mellékmondatokat kivéve minden konverbiumi mellékmondat esetén így van.

- (3) *Patša [saray-lar-di arala-p žür-gende],*
 padisah palota-PL-ACC bejár-cv AUX-CV
ešbir adam kezik-pe-di.
 semmilyen ember találkozik-NEG-PAST.SG.3
 'Miközben a padisah körüljárta a palotákat, senkivel sem találkozott.'

Továbbá nem csak a tagadás, de egyéb funkcionális kategóriák (például mód, aspektus) sem terjedhetnek ki a konverbiumi mellékmondatokra (ismét egyes *-(I)p* -pel jelölt mellékmondatoktól eltekintve).

³ A kazakban az igéi predikátumok esetén a *-MA*- tagadósuffixummal történik a tagadás. A *-MA*- közvetlenül az igező (vagy az esetleges igenemi szuffixumok, például passzív) után csatlakozik. A magánhangzókra, illetve az */-l/, /-r/, /-y/, /-w/* hangokra végződő tövek után *-mA-* (*žiber-me-* 'küld-NEG-'), az */-m/, /-n/, /-ŋ/, /-z/, /-ž/* hangokra végződő tövek esetén *-bA-* (*min-be-* 'felszáll-NEG-'), a zöngétlen mássalhangzókra végződő tövekhez pedig *-pA-* (*qayt-pa-* 'visszatér-NEG-') allomorf csatlakozik.

2.2. Az *-(I)p* kétarcú viselkedése

A (4)-(7) példák esetében az *-(I)p* morfémával jelölt mellékmondatok is a fenti konverbiumi mellékmondatokhoz hasonlóan viselkednek: a főmondatbeli tagadás nem terjed ki a konverbiumi mellékmondatra. Tehát például az (5) esetében a mondatot nem lehet úgy értelmezni, hogy a 'Gazdag ember **nem** távozott el erről a világról, és (így) a fia a végrendeletét nem teljesítette.'

- (4) *Bala [art-ın-a qara-p tur-ıp] bayqa-may*
gyerek hát-POSS.SG.3-DAT néz-cv AUX-CV figyel-NEG.cv
qal-ıp e-di.
AUX-PERF COP-PAST.SG.3
'Mikor a gyerek a háta mögé nézett, nem figyelt oda.'

(Tanç 2002)

- (5) *[Bay düniye-den öt-ıp] ul-ı*
gazdag világ-ABL elmegy-CV fiú-POSS.SG.3
ata-si-niñ öciyet-i-n orında-ma-y-dı.
apa-POSS.SG.3-GEN végrendelet-POSS.SG.3.ACC teljesít-NEG-PRS-SG.3
'A gazdag ember erről a világról eltávozván, a fia az apja végrendeletét nem teljesítette.'

- (6) *Bala-lar [bul žer-den ket-ıp], sol žer-ge*
gyerek-PL ez hely-ABL megy-CV az hely-DAT
bar-ma-y-dı.
megy-NEG-PRS-SG/PL.3

'A gyerekek erről a helyről elmenve, arra a helyre nem mentek.'

- (7) *Awıl adam-dar-ı [olay söyles-ıp, bilay söyles-ıp]*
falú ember-PL-POSS.SG.3 így tanácskozik-CV úgy tanácskozik-CV
qunğa Šiñkildek-ke sol qız-dıñ öz-i-n
végül Š.-DAT az lány-GEN maga-POSS.SG.3.ACC
ber-me-y-di, basqa qız ber-e-di.
ad-NEG-PRS-SG.3 másik lány-ACC ad-PRS-SG.3

'A falú népe így tanácskozva, úgy tanácskozva végül nem ezt (hanem azt) a lányt adták oda Singkildeknek.'

Ugyanakkor vannak olyan mondatok, ahol a főmondat funkcionális kategóriáinak hatóköre – ellentétben az összes többi konverbiumi mellékmondat viselkedésével – kiterjedhet az *-(I)p* morfémával jelölt mellékmondatokra. A (8)-(13) mondatokban arra láthatóak példák, hogy ugyan a konverbiumi mellékmondati részben nincsen tagadás, mégis tagadóan kell értelmezni az adott tagmondatot. Például a (13) esetében csak a főmondat predikátumán (*ber-*

'ad') található tagadószuffixum, a tagadás hatóköre mégis kiterjed az *aldına barıp* 'elébe menve' konverbiumi mellékmondatra is, és így az egész mondat jelentése az lesz, hogy 'Nem ment elébe, és nem köszönt'.

- (8) [Üy-den alıs-qa ŧġ-ıp] kör-me-gen kiŧkentay
 ház-ABL messzi-DAT kimegy-CV lát-NEG-PART kicsi
Däwletke qubılıs-tıġ bär-i žumbaq e-di.
 Deulet esemény-GEN összes-POSS.SG.3 rejtély COP-PAST.SG.3
 'A házból messzire ki **nem** menő, (semmit) sem ismerő kicsi Deulet számára minden esemény rejtély volt.'
- (9) *Wäzır ötken-degi-dey [mırs et-ıp] kül-me-di.*
 vezır múlt-ADJ-[mint] vigyorg-CV mosolyog-NEG-PAST.SG.3
 'A vezır **nem** vigyorgott és mosolygott a múltkorihoz hasonlóan.'
- (10) *Bala-nı [quŧaqt-a-p] cüy-me-di.*
 gyerek-ACC ölel-CV puszil-NEG-PAST.SG.3
 'A gyereket **nem** ölelte és nem puszilta.'
- (11) *Ötken-degi-dey bala-nı [oyat-ıp] quŧaqt-a-ma-di.*
 múlt-ADJ-[mint] gyerek-ACC felemel-CV megölel-NEG-PAST.SG.3
 '**Nem** emelte fel és nem csókolta meg a gyereket a múltkorihoz hasonlóan.'
- (12) *Hanŧa [tamaq-tı pisir-ıp],*
 (kán lánya) étel-ACC főz-CV
han-ġa al-ıp kel-ıp ber-me-p-ti.
 kán-DAT vesz-cv jön-cv AUX-NEG-PERF-PAST.SG.3
 'A kán lánya az ételt **nem** főzte meg és nem szolgálta fel a kánnak.'
- (13) [*Aldın-a bar-ıp*], *cälem ber-me-di.*
 előtt.POSS.SG.3-DAT megy-CV üdvözet ad-NEG-PAST.SG.3
 '**Nem** ment elébe és nem köszönt.'

Igen sok megszorítás vonatkozik ezekre a szerkezetekre: a főmondati tagadás csak akkor vonatkozhat az *-(I)p* -es mellékmondatra, ha mindkét tagmondat alanya ugyanaz. Másrészt a (10) és (11) példákban láthatóhoz hasonló módon a két predikátum közös tárgya nem szokott a konverbiumi mellékmondat predikátuma és a főmondat predikátuma közé kerülni, hasonló megszorítás áll fenn például a (9) mondatban a közös alanyra vonatkozóan. Vagyis úgy tűnik, hogy ezek a típusú mondatok nem engedik, hogy az azonos (és azonos grammatikai szerepű) elemeket mindkét tagmondatba kitegyük, továbbá ennek az azonos elemnek mindkét esetben meg kell előznie a konverbiumi predikátumot.

Nem csak a tagadás, hanem más funkcionális kategóriák hatóköre is kiterjedhet az *-(I)p* -es mellékmondatokra, így például a (14) esetében a felszólítás kategóriája nem csak a főmondatra, hanem az *-(I)p* morfémmal jelölt mellékmondatra is vonatkozik. Így annak ellenére, hogy az *-(I)p* -es mellékmondat nincs külön jelölve módra, mégis a jelentése felszólítói lesz, mivel a főmondati imperatívusz hatóköre kiterjed erre a tagmondatra is. Ezekkel jelen dolgozat nem fog részletesebben foglalkozni, de az alább javasolt elemzés keretébe ezek is beilleszthetők lesznek.

- (14) [*Žuma sayin qiz al-ip*], *qala sayin üy sal*.
péntek minden lány vesz-CV város minden ház épít.IMP.SG.2
'Minden pénteken vegyél el egy lányt, és minden városban építs házat.'

Jelen dolgozat kérdésselvetése tehát az, hogy mivel magyarázható, hogy a főmondat funkcionális hatókörének tekintetében az *-(I)p* egyes esetekben úgy viselkedik, mint az összes többi konverbiumi morféma, másszor azonban különbözőképp.

3. Alárendelői és mellérendelői szerkezetek elkülönítése

A következőkben amellet érvelek, hogy az *-(I)p* – a konverbiumi mellékmondatok definíciójával ellentétben – nem csak alárendelői, hanem mellérendelői szerkezeteket is létrehozhat. Továbbá a tagadás hatóköre csak akkor terjed ki a konverbiumi tagra is, ha a konverbiumi mellékmondat vP kategóriájú, és ha a mátrix IP-vel áll mellérendelői viszonyban; tehát csak vP-IP mellérendeléskor.

A 1. pontban megfogalmazott definíció szerint a konverbiumi mellékmondatok alárendelői viszonyban állnak a főmondatukkal. Ez a megállapítás a konverbiumi mellékmondatok minden típusára igaz, és részben igaz az *-(I)p* morfémmas mellékmondatokra is – de nem minden esetben: olykor (és ezek közé tartozik az, amikor kiterjed rájuk a főmondati tagadás hatóköre) az *-(I)p* mellékmondatok mellérendelői viszonyban is állhatnak a mátrix taggal. Hogyan érvelhetnénk tehát amellet, hogy a szakirodalom állításával⁴ ellentétben az *-(I)p* morfémmas mellékmondatok mellérendelőiek is lehetnek?

⁴ Igaz, nem mindenki van azon az állásponton, hogy az *-(I)p* alárendelői mellékmondatokat hoz létre. Kornfilt (2001) azt fogadja el, hogy a törökországi törökben az *-(I)p* morfémmas mellékmondatok mellérendelő viszonyban állnak a főmondatall. (Arról nem ejt szót, hogy az *-(I)p* létrehozhatna alárendelői mellékmondatokat is. Lehetséges azonban, hogy a törökországi törökben ez nem is fordulhat elő.)

3.1. Kötéskeresztek alkalmazhatósága

Egy lehetséges módszer lehetne különböző kötéskeresztek alkalmazása: ha például az első tagmondat alánya egyes szám harmadik személyű személyes névmás⁵, akkor ez a mellérendelői mondatok esetén nem lehet koreferens a második tagmondat (a főmondat) alanyával. Az alárendelői mondatok esetében ugyanakkor ez lehetséges, ami azt mutatja, hogy a mellékmondat be van ágyazva a főmondatba. Így a (15)-ben található *-GAn soŋ* összetett morfémával jelölt konverbiumi mellékmondatot tartalmazó szerkezet esetén alkalmazható ez a teszt annak alátámasztására, hogy a konverbiumi mellékmondat nem mellérendelői, hiszen látható, hogy az első tagmondat alánya a második tagmondat alanyától kapja a referenciáját.

- (15) [pro_i *Üy-in-e* *kel-gen soŋ*]
 ház-POSS.SG.3-DAT jön-CV
Ayša_i tamaq pisir-w-ge kiris-ti.
 Ajsa étel főz-INF-DAT kezd-PAST.SG.3
 'Miután hazaért (Ajsa), Ajsa elkezdett ételt főzni.'

Ez nem lehetséges a mellérendelői mondatok esetében, ahogy a (16) példában látható, itt ugyanis a testes névmás nélküli változat nem grammatikus, a (17) példa szerint pedig a testes *ol 'ö'* névmás nem lehet koreferens a második tagmondat alanyával. Ezek közül a (16) példa a bizonyító erejű, mert az *ol* nem lehetne koreferens alárendelői mondatok esetében sem – az *ol* „kivételes” tulajdonságai miatt.

- (16) *[*Üy-in-e* *ket-ti*],
 ház-POSS.SG.3-DAT jön-PAST.SG.3
al Ayša tamaq pisir-w-ge kiris-ti.
 és Ajsa étel főz-INF-DAT kezd-PAST.SG.3
 szándékolt: 'Hazaért (Ajsa), és Ajsa elkezdett ételt főzni.'
- (17) [OI_{*i/j} *üy-in-e* *ket-ti*],
 ő ház-POSS.SG.3-DAT jön-PAST.SG.3
al Ayša_i tamaq pisir-w-ge kiris-ti.
 és Ajsa étel főz-INF-DAT kezd-PAST.SG.3
 'Ő (nem Ajsa) hazaért, és Ajsa elkezdett ételt főzni.'

⁵ Ez a kazakban (ahogy egyébként a törökországi törökben is) csak testetlen névmás (pro) lehet. A kazak *ol 'ö'* (illetve a törökországi török *o 'ö'*) viselkedése eltér például a magyarban tapasztalhatótól. Erre lásd Erguvanlı–Taylan (1986)-ot.

Csakhogy a kötéstesztek nem alkalmazhatóak a szóban forgó *-(I)p* morféomás mondatok esetében, mert a vizsgálandó szerkezetek (tehát azok, amelyek esetében a tagadás hatóköre kiterjed a mellékmondatra) kötelezően azonos alanyúak, ami csak egyszer szerepelhet a szerkezetben.

3.2. *Coordinate Structure Constraint*

A mellérendelői szerkezetek kapcsán az egyik leggyakrabban említett kritérium az úgynevezett *Coordinate Structure Constraint* (CSC), amely szerint nem lehet kimozgatni egy mellérendelői szerkezetből az egyik tagot, illetve valamelyik tag egyik elemét (Postal 1998: 50–55).⁶ Ez az elv arra mutat rá, hogy az olyan nyelvekben, mit például az angol, orosz, vagy akár a magyar is, ahol van *wh*-mozgatás, a mellérendelői mondatokban nem lehet csak az egyik tagmondatban kérdést feltenni.⁷ A (18) mellérendelői mondatot tehát nem alakíthatjuk a (19) és a (20)-hoz hasonló módon kérdővé. Hasonló mondatok az angolban sem lehetségesek, ahogy az a (21) példában látható.

(18) *Ágnes a Bűn és bűnhődést olvasta, Márton pedig levest főzött.*

(19) **Mit olvasott Ágnes, Márton pedig levest főzött?*

(20) **Mit olvasott Ágnes és Márton levest főzött?*

(21) **Which trombone₁ did [the nurse polish t₁], and the [plumber computed my tax]?*

**'Melyik harsonát fényesítette ki a nővér, és a vízvezetékszerelő kiszámolta az adómat?'*

Postal (1998: 50–55)

Ugyanakkor alárendelői mondatok esetén lehetséges csak az egyik tagmondatban kérdést feltenni, így az alábbi (22) és (23) mondatok grammatikusak a magyarban és az angolban.

⁶ Az elvet John Robert Ross fogalmazta meg *Constraints on variables in syntax* című 1967-es doktori disszertációjában. Mivel ez a munka nem volt elérhető számomra, így Postal munkájából idézem az elvet. Postal hivatkozása: Ross 1967: 98–99.

⁷ A CSC alól kivétel az *across-the-board* típusú mozgatás (ATB), amikor mindkét mellérendelői tagból ugyanazt a grammatikai szerepű elemet mozgatjuk ki. (Postal hivatkozása: Ross 1967: 107) Erre példa a következő mondat, ahol a tárgy szerepű elemre kérdezzünk rá, majd a második tagmondatban lévő *mit* elliptálódik:

(i) *Mit főzött meg Ágnes és evett meg a család?*

- (22) *Mit olvasott Ágnes, amikor Márton levest főzött?*
 (23) *Which trombone did the nurse polish when the plumber computed my tax?*
 'Melyik harsonát fényesítette a nővér, amikor a szerelő az adómat számolta ki?'

A Ross-féle magyarázat szerint tehát a mellérendelői mondatok azért nem grammatikusak, mert nem lehet csak az egyik tagmondatból kimozgatni annak egyik elemét (márpedig a *wh*-mozgatás ezt teszi). Ez az elv egyébként nem csak kérdés esetén alkalmazható, hanem minden olyan művelet esetében, ami mozgatást igényel (például ilyen lehet a fókusz vagy a topik előre-mozgatása a mondatban).

A törökországi török és a kazak esetében azért tűnhet ez az elv használhatatlannak, mert a kérdés és a fokalizáció *in situ* történik, tehát nincsen ilyenkor mozgatás. Ugyanakkor az alábbi (24)-es törökországi török mellérendelői mondatban mégsem grammatikus a kérdés, ahogy az a (25) példában látszik. Valamint ahogy a (26) példából kitűnik, az alárendelői mondat esetében lehetséges csak az egyik tagmondatban kérdést föltenni.

- (24) [*AyşeSuç ve Ceza*'-yı oku-du],
 Ajse Bün és bünhődés-ACC olvas-PAST.SG.3
Mehmet ise çorba yap-ti.
 Mehmet pedig leves csinál-PAST.SG.3
 'Ajse a Bün és bünhődést olvasta, Mehmet pedig levest főzött.'
- (25) * [*Ayşe ne oku-du*], *Mehmet ise çorba yap-ti?*
 Ajse mi(Q) olvas-PAST.SG.3 Mehmet pedig leves csinál-PAST.SG.3
 'Ajse mit olvasott, Mehmet pedig levest főzött?'
- (26) [*Mehmet çorba yap-tğında*] *Ayşe ne oku-du?*
 Mehmet leves csinál-CV Ajse mi(Q) olvas-PAST.SG.3
 'Mikor Mehmet levest főzött, akkor Ajse mit olvasott?'

Ebből arra következtethetünk, hogy talán az alárendelői és a mellérendelői mondatok közötti különbség nem a mozgatásban rejlik, hanem abban, hogy a mellérendelői tagmondatoknak „párhuzamos szerkezetűnek” kell lennie: tehát nem lehet az egyik tagmondatban kérdés vagy topik, amikor a másik nem tartalmazza ezeket. A CSC részletes felülvizsgálata nem lehet jelen dolgozat tárgya, elég annyi, hogy láthatóan a „kérdéseszt” alkalmazható arra, hogy elválasszuk egymástól az alárendelői és a mellérendelői szerkezeteket a törökországi törökben, és a kazakban is – ahogy az hamarosan látható lesz.

4. Kazak alárendelői és mellérendelői -(I)p mellékmondatok

A „kérdéseteszt” alkalmazható a kazak esetében is: a (27) mellérendelői mondat nem alakítható úgy kérdő mondatná, hogy csak az egyik tagmondatban teszünk fel kérdést, ahogy az látható a (28) mondat esetében. Ugyanakkor ez lehetséges az alárendelői konverbiumi -GAndA morfémával jelölt mellékmondatot tartalmazó (29) példában⁸.

- (27) [*Molda iyek qaq-ti da*],
molla jel üt-PAST.SG.3 is/meg
bala dala-ğa šiğ-ip ket-ti.
gyerek kint-DAT kimegy-cv AUX-PAST.SG.3
'A molla jelet adott, és a gyerekek kiment.'
- (28) * [*Molda iyek qaq-ti da*],
molla jel üt-PAST.SG.3 is/meg
kim dala-ğa šiğ-ip ket-ti?
ki(Q) kint-DAT kimegy-cv AUX-PAST.SG.3
'A molla jelet adott, és ki ment ki?'
- (29) [*Molda iyek qaq-qanda*] *kim dala-ğa šiğ-ip ket-ti?*
molla jel üt-CV ki(Q) kint-DAT kimegy-cv AUX-PAST.SG.3
'Amikor a molla jelet adott, akkor ki ment ki?'

Nem csak a konverbiumi mellékmondatot tartalmazó alárendelői mondatokban lehet kérdést feltenni, lehetséges ez a függő beszédet tartalmazó „kanonikus” alárendelői mondatok esetében is; a (30) és a (31) szolgáltatt erre példát.

- (30) [*Emtihan tapsir-a al-ma-ğan-in*]
vizsga terhel-cv AUX-NEG-PART-POSS.SG.3.ACC
kim ayt-ti?
ki(Q) mond-PAST.SG.3
'Ki mondta, hogy nem sikerült neki a vizsga?'
- (31) *Ajša [kim-din emtihan tapsir-a*
Ajša ki(Q)-GEN vizsga terhel-cv
al-ma-ğan-in] ayt-ti?
AUX-NEG-PART-POSS.SG.3.ACC mond-PAST.SG.3
'Ajša kit mondott, hogy nem sikerült neki a vizsga?'

⁸ A -GAndA morfémával alkotott mellékmondatokról a (15)-(17) példák alapján már kiderült, hogy alárendelőiek.

A tagadás hatóköri különbségei kapcsán hozott példák (4)–(13) figyelemre-méltó megoszlást mutatnak a „kérdéstezt” során: azokban az esetekben, ahol nem vonatkozik a főmondati tagadás az *-(I)p* morfémmával jelölt mellékmondatra, ott lehetséges kérdést feltenni a főmondatban. A (32)–(34) mondatok tehát úgy viselkednek a „kérdéstezt” során, mint az alárendelői mondatok⁹.

- (32) [*Bala-lar bul žer-den ket-ip*],
gyerek-PL ez hely-ABL megy-CV
qay žer-ge bar-dī?
mely(Q) hely-DAT megy-PAST.SG/PL.3
'A gyerekek erről a helyről elmenve hova mentek?'
- (33) [*Žumirtqa-ni apar-ip*] **qay žer-ge qoy-dī-ŋ?**
tojás-ACC hoz-CV mely(Q) hely-DAT rak-PAST-SG.2
'A tojást elhozva hova raktad?'
- (34) *Awil adam-dar-i [olay sōyles-ip, bīlay*
falú ember-PL-POSS.SG.3 így tanácskozik-CV úgy
sōyles-ip] qunğa Šiŋkildek-ke kim-di ber-e-dī?
tanácskozik-CV végül Š-DAT ki(Q)-ACC ad-PRS-SG.3
'A falu népe így tanácskozza, úgy tanácskozva végül kit adott oda Singkildeknek?'

Nem lehetséges azonban a főmondatban kérdést feltenni a fentiekhez hasonló módon azon példák esetén, ahol a főmondati tagadás hatóköre kiterjedt az *-(I)p* morfémmás mellékmondatra is (tehát a fenti (8)–(13) példánál). A példák esetén a zárójelbe tett tagadósuffixum azt jelzi, hogy a mondatok vele együtt és nélküle is ugyanúgy agrammatikusak.

- (35) **Wüzir [qušaqt-a-p] kim-di ciy-(me)-dī?*
vezír ölel-CV ki(Q)-ACC puszil-NEG-PAST.SG.3
- (36) **Ötken-degi-dey [oyat-ip] kim-di qušaqt-a-(ma)-dī?*
múlt-ADJ-[mint] felel-CV ki(Q)-ACC megölel-NEG-PAST.SG.3

⁹ A kérdésekben nem használtam tagadó alakú főmondati predikátumot, hogy ne zavarja meg a mondat helyességének megítélését.

- (37) **Hanša [tamaq-ti pisir-ip]*
 [kán lánya] étel-ACC főz-CV
kim-ge al-ip kel-ip ber-(me)-pti?
 ki(Q)-DAT vesz-cv jön-cv AUX-NEG-EVID-SG.3
- (38) **[Aldin-a bar-ip] kim sälem ber-me-di?*
 előtt.POSS.SG.3-DAT megy-CV ki(Q) üdvözlét ad-NEG-PAST.SG.3

A (35–38) példák csak abban az esetben lehetnek helyesek, ha a kérdőszó mindkét tag ugyanolyan grammatikai szerepű elemére kérdez rá, és megelőzi mindkét tagot. Tehát a (39) mondatban a *kimdi* 'kit' kérdőszó a *qušaқта*- 'ölel' és a *süy*- 'puszil, csókol' tárgyára kérdez rá.

- (39) *Wäzir kim-di [qušaқта-p] cüy-di?*
 vezír ki(Q)-ACC ölel-CV puszil-PAST.SG.3
 'Kit ölelt és puszilta meg a vezír?'

Különösen beszédes a (37) példa, amelynek kijelentő megfelelőjében látszik (vö. 12), hogy konverbiumi és a főmondati predikátum közé ékelődhet más elem is (*hanğa* 'kánnak'), tehát az agrammatikusságot nem az okozza, hogy nem kerülhet a két predikátum közé semmilyen elem. Rákérdezni azonban nem lehet erre az elemre a (40) példában látható módon, csak úgy, hogy a kérdőszó mindkét tagot megelőzi, és mindkét tagmondatra vonatkozik:

- (40) *Hanša tamaq-ti kim-ge*
 [kán lánya] étel-ACC ki(Q)-DAT
[pisir-ip] äkel-ip ber-ipti?
 főz-CV hoz-cv AUX-EVID.SG.3
 'A kán lánya az ételt kinek főzte meg és szolgálta fel?'

A „kérdésteszt” tehát arra mutat rá, hogy azok az esetek, amelyekben a főmondati tagadás nem vonatkozik az *-(I)p* -es mellékmondatra, azok alárendelőiek (32–34), mivel lehetséges csak az egyik tagmondatban – függetlenül a másik tagmondattól – kérdést feltenni bennük. Azok a mondatok viszont, ahol az *-(I)p* morfémával jelölt mellékmondatok beletartoznak a főmondati tagadás hatókörébe, mellérendelői viszonyban állnak a főmondattal (35–38), mivel nem lehet csupán az egyik tagmondatban kérdést feltenni.

5. vP-IP mellérendelés

A főmondati tagadás hatóköre tehát egyrészt akkor terjedhet ki az *-(I)p* -es mellékmondatra, ha a főmondat és a mellékmondat mellérendelői viszonyban vannak. Ez azonban még nem elégséges feltétel: a tagadás szköpusza ugyanis

csak akkor vonatkozhat a konverbiumi mellékmondatra, ha a konverbiumi mellékmondat vP kategóriájú és a főmondatban az IP-hez kapcsolódik.¹⁰

Arra, hogy az *-(I)p* -es mellékmondatnak vP-nek kell lennie, a legfontosabb bizonyítékot az szolgáltatja, hogy a konverbiumi mellékmondat predikátumát ilyen esetekben nem lehetséges aspektusra vagy módra jelölni. Így a (41) példában a progresszív aspektus jelölése agrammatikus mondatot eredményez. A mondat tagadással, illetve anélkül is helytelen¹¹.

- (41) **[Aldin-a bar-a žür-üp], sälem ber-(me)-di.*
 előtt.POSS.SG.3-DAT megy-cv AUX-CV üdvözlés ad-NEG-PAST.SG.3

Azt, hogy ilyenkor a konverbiumi mellékmondatnak a főmondati IP-hez kell kapcsolódnia, nem pedig CP-hez, alátámasztja, hogy a konverbiumi mellékmondat és a főmondat között nem lehet topik (a topikelemzés nem *in situ* a kazakban), továbbá, hogy a két tagmondat alánya nem lehet a két tagmondat között. Utóbbi agrammatikusságát mutatja a (42) mondat¹².

- (42) **Ötken-degi-dey [oyat-íp] han qušaqtā-(ma)-dī.*
 múlt-ADJ-[mint] felel-cv kán megölel-NEG-PAST.SG.3

¹⁰ A kazak igei csoportok funkcionális projekcióinak sorrendjét a morféimák sorrendje tükrözi: a vP után állhat a tagadó szuffixum (bár a tagadás következhet a ModP vagy AspP után is), majd a modalitás (ezek többnyire segédigés szerkezetek a kazakban), ezután az aspektus (szintén többnyire segédigés szerkezetekről van szó), ezt pedig a (finit) időjelek (*Tense*) követik, majd az alannal való egyeztetés (*AgrP*). Az alábbi (i) példában a *söyles-* a vP (magában foglalva a kooperatívuszi *-(I)s-* képzőt: *söyle-* 'mond', *söyles-* 'beszélget'), amit a NegP követ, majd a TenseP és AgrP.

(i) *eškim-men söyles-pe-y-dī*
 senki-INST beszél-NEG-PRS-SG.3
 'senkivel se beszélget'

A (ii) példában az *otür-güz-* a vP (*otür-* 'ül, leül' a *-güz-* pedig a műveltetőképző), a konverbiumi morféimával létrehozott segédigés szerkezet a befejezettséget fejezi ki (*AspP*), majd a jelen idő (*TenseP*) és az ArgP következik.

(ii) *Kelinšek kempir-dī otürgüz-íp qoy-a-dī.*
 [friss menyasszony] öregasszony-ACC ültet-cv AUX-PRS-SG.3
 'A friss menyasszony leültette az öregasszonyt.'

A konverbiumi morféimák többnyire a TenseP pozíciójában vannak, de a mellérendelői *-(I)p* rögtön a vP-t követi. (Mellesleg az *-A/y* módjellegű jelentést megadó konverbiumi morféma is csak a vP-hez csatlakozhat, ModP-hez vagy AspP-hez nem.)

¹¹ A (41) mondat grammatikus párja, illetve a hozzá tartozó fordítás a (13)-ban olvasható.

¹² A (42) mondat grammatikus párja, illetve a hozzá tartozó fordítás a (11)-ben olvasható.

6. Az *-(I)p* morféma elemzése

A fentiekben leírtak szerint tehát az *-(I)p* jelölhet alárendelői mellékmondatokat (vö. 35–38 példák). A (35–38) mondatokban azonban az *-(I)p* morfémat úgy kell elemezni, mint egy kapcsolatos kötőelemet, ami csak igei csoportok esetében használható. Ez nem teljesen szokatlan a világ nyelveiben: sok nyelvben a mellérendelt tagok típusa (például szófaja) meghatározza, hogy milyen kötőszó kötheti őket össze¹³ (Haspelmath 2000: 17–20.) Például a kazakban a *Men* – insztrumentáliszként is használatos szócska – mellérendelői kötőelemként csak névszókat kapcsolhat össze (de például igei csoportokat vagy mellékmondatokat nem). Az alábbi (43) példában a *šiqis* 'kelet(i)' és a *batīs* 'nyugat(i)' névszókat köti össze.

- (43) *šiqis pen batīs ükimet-ter-i ara-sin-da-gi*
kelet és nyugat birodalom-PL-POSS.SG.3 köz-POSS.SG.3-LOC-ADJ
baylanīs
közlekedés
'keleti és nyugati birodalmak közötti közlekedés'

Így nem lehet szokatlan az sem, hogy vannak olyan kötőelemek, amelyek csak igei csoportokat tudnak összekapcsolni egymással, tehát mint a kazak *-(I)p*.

7. Kitekintés

7.1 Hasonló hatóköri jelenségek

Nem egyedi jelenség, hogy egy nyelvben egy (esetleg két) bizonyos típusú konverbiumi morfémaival létrehozott mellékmondatok beletartozhatnak a főmondat funkcionális kategóriáinak hatókörébe, és így például vonatkozhat rájuk a főmondati tagadás. Ilyenek többek között a burusaszki (egy szigetnyelv a Nyugat-Karakorumban), a dravida és a halha nyelvek (Tikkanen 1995: 510–513).

De nem csak nonfinit konverbiumi mellékmondatok esetében találkozhatunk ilyen jelenséggel. A (44) magyar az IP-IP és a (45) angol vP-vP mellérendelt tagokra együttesen vonatkozik a tagadás hatóköre.

¹³ Például a koreában a *-(k)wa* szuffixum csak főnévi csoportokat kapcsol össze, a *-ko* szuffixum pedig csak „eseményeket” (mellékmondatokat) (Haspelmath 2000: 18). A *yoruba* (niger-kongói nyelvcsalád) nyelvben az *àti* főnévi csoportokat, a *tí* vonatkozó mellékmondatokat, a *sì* pedig főmondatokat kapcsolhat össze (Haspelmath 2000: 19).

(44) *Ágnes nem fogta meg és ette meg a kukoricát.*

(45) *I didn't bake and eat cookies yesterday.*

'Nem sütöttem és ettem tegnap sütit.'

7.2 Kétarcú morfémák

Úgy tűnik továbbá, hogy az sem szokatlan, hogy egy nyelvben ugyanazon morféma egyszerre alárendelői és mellérendelői szerkezetek létrehozására is alkalmas – de sosem egyidejűleg. Ilyen nyelv az északi pajut (azték-tano nyelvcsalád), ahol a *-si* toldalék alárendelői és mellérendelői mellékmondatokat is jelölhet. A kétféle típus a kötéstesztek és az ATB-mozgatás tekintetében is elkülönül egymástól, továbbá a köztük lévő strukturális különbséget jól jelzi, hogy a mellérendelői típusú mellékmondat alanya nominatívuszban van, míg az alárendelői mondaté akkuzatívuszban¹⁴ (Toosarvandani 2013).

8. Összegzés

A fentiekben amellet érveltem, hogy a kazak *-(I)p* morféma – a többi konverbiumi morfémától eltérően – nem csak alárendelői, hanem mellérendelői mellékmondatokat is jelölhet. E kettősség legfontosabb bizonyítékát a „kérdéstesz” szolgáltatta, amely alapján elkülöníthetővé vált a két típus. De az *-(I)p* kétarcúságára bizonyíték a főmondati funkcionális kategóriák eltérő hatóköri viselkedése is – amely pontosan egybeesett a „kérdéstesz” eredményeivel. Ez pedig egybevág más nyelvek egyes konverbiumi szerkezetei esetén tett megfigyelésekkel, miszerint ezek a mellékmondatok „kettős” viselkedést mutatnak.

Ezzel az eredménnyel egyrészt megoldhatjuk az *-(I)p* -es mondatok szokatlan viselkedése körüli, eddig megmagyarázatlan „rejtélyeket” (ilyen például a tagadás kérdése), másrészt rávilágíthatunk a török (nyelvcsaládbeli) konverbiumi mellékmondatok definíciójának hiányosságaira is.

¹⁴ A vonatkozó példák a következők (az (i) a nominatívuszos alannal a mellérendelői típusú, a (ii) az akkuzatívuszi alannal az alárendelői):

(i) *Yaisi ĩ pisa hani-hu-si, yaisi o=mabina.*

PTC 2SG.NOM good do-PUNC-SEQ PTC 3SG.ACC=cover

'Azután jól vigyázol rá, és aztán betakarod.'

(ii) *Saa'a yaisi uka sawabi kado'o mane-si, tiip'i o-kuba-tu wokwati-kwi.*

later PTC that.ACC sagebrush nothing become-SEQ earth 3SG-LOC-LOC dump-IRR

'És azután, mikor a zsájacserje már nincs ott, földet dobsz rá.'

(Toosarvandani 2013: 2)

Rövidítések jegyzéke

ABL = ablatívusz; távolító eset

ACC = tárgy eset

ADJ = jelzót kialakító toldalék

AUX = segédige

COP = kopula

CV = a konverbiumi mellékmondatot jelölő morféma

cv = a segédigés szerkezetekben a tartalmas ige jelölő konverbiumi morféma

DAT = datívusz; közelítő eset

EVID = evidencialitást jelölő szuffixum

GEN = birtokos eset

IMP = felszólító mód

INF = főnévi igenév

IRR = irrealis

LOC = lokatívusz

NEG = tagadószuffixum

PART = melléknévi igenév

PAST = múlt idő

PERF = perfekt

PL = többes szám

POSS = birtokos személyjel

PRS = jelen idő

PTC = diskurzusjelölő

Q = kérdőszó

SEC = igei mellérendelés jelölője („sequential marker”)

SG = egyes szám

Hivatkozások

Aydemir, İbrahim Ahmet 2009. *Konverbien im Tuwinischen. Eine Untersuchung unter Berücksichtigung des Altai-Dialekts*. Wiesbaden.

Biacsi, Mónika – Mukuseva, Rausangül (vál., ford.) 2011. *A kán és a vezír. Kazak népmesék*. Szeged.

Erguvanlı-Taylan, Eser 1986. Pronominal versus Zero Representation of Anaphora in Turkish. In: Slobin, D.I. – Zimmer, K. (eds.) *Studies in Turkish linguistics*. Amsterdam–Philadelphia. 209–232.

Haspelmath, Martin 1995. The converb as a cross-linguistically valid category. In: Haspelmath, M., König, E. (eds) *Converbs in Cross-Linguistic Perspective*.

- Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms – Adverbial Participles, Gerunds*. Berlin – New York. 1–56.
- Haspelmath, Martin 2000. Coordination. In. Shopen, Timothy (ed.) *Language typology and linguistic description*. 2nd ed. Cambridge.
(Elektronikus formában: <http://email.eva.mpg.de/~haspelmt/coord.pdf>)
- Johanson, Lars 1995. On Turkic converb clauses. In. Haspelmath, M., König, E. (eds) *Converbs in Cross-Linguistic Perspective. Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms – Adverbial Participles, Gerunds*. Berlin–New York. 313–348.
- Kirchner, Mark 1998. Kazakh and Karakalpak. In. Johanson, L. – Csató, É. Á. (eds.) *The Turkic languages*. London – New York. 318–332.
- Kornfilt, Jaklin 2001. On the syntax and morphology of clausal complements and adjuncts in the Turkic languages. In. Bisang, W. (ed.) *Aspects of Typology and Universals*. Berlin. 63–82.
- Postal, Paul Martin 1998. *Three Investigations of Extraction*. Cambridge–London.
- Ramstedt, Gustaf John 1903. *Über die Konjugation des Khalkha-Mongolischen*. Helsingfors.
- Tanç, Mustafa (2002): *Kazak Türkçesinde Zarf-Fiiller -Muhtar Evezov'un Tandamalı Engimeler Adlı Eseri Üzerinde Bir Çalışma- (Şekil-Anlam-İşlev ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları)*. Doktori disszertáció. Kézirat.
- Tekin, Ayşe 2006. *Kazak Türkçesinde Sifat-Fiil ve Zarf-Fiil Ekleri*. Szakdolgozat. Kézirat.
(Elektronikus formában: <http://www.belgeler.com/blg/13tu/kazak-trkesinde-sifat-fiil-ve-zarf-fiil-ekleri-anlam-ve-ilev-zellikleri-meaning-and-function-properties-of-additive-of-adjective-verb-and-adverb-verb-in-kazakh-turkish>)
- Tikkanen, Bertil 1995. Burushaski converbs in their South and Central Asian areal context. In. Haspelmath, M., König, E. (eds) *Converbs in Cross-Linguistic Perspective. Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms – Adverbial Participles, Gerunds*. Berlin – New York. 487–528.
- Turan, Fikret 2000. *Adverbs and adverbial constructions in Old Anatolian*. Wiesbaden.
- Toosarvandani, Maziar 2013. *Coordination and subordination in Northern Paiute clause changing*. Előadás 87th Annual Meeting of the Linguistic Society of America, Boston, January 4, 2013.
(Elektronikus formában: <http://toosarva.scripts.mit.edu/cv.html>)
- Yüce, Nuri 1999. *Gerundien im Türkischen*. Eine morphologische und syntaktische Untersuchung. Ankara.

A KÉRDŐSZAVAS FELKIÁLTÓ MONDATOK SZERKEZETE AZ ANGOLBAN ÉS AZ OLASZBAN

Sotkóné Grosz Anikó

Bevezetés*

E dolgozat célja az angol és az olasz kérdőszavas felkiáltó mondatok szerkezetének kontrasztív szempontú vizsgálata és modellezése. Az alábbiakban egy olyan, minimalista keretbe illeszkedő elemzést javaslok, amely az úgynevezett fordított (alany-segédige inverzióval járó) szórend és az ehhez kapcsolódó szintaktikai jelenségek Pesetsky–Torrego (2001) és (2007)-ben vázolt modelljére támaszkodik.

A releváns nyelvi adatok bemutatása után a cikk második fejezetében röviden áttekintem a tárgyalt jelenségekre vonatkozó korábbi elemzéseket, kiemelve azokat a kérdéseket, amelyek e korábbi modellekben nyitva maradtak. Ezután ismertetem a javasolt elemzést, amely, bár szintén további kérdéseket vet fel, több adatot magyaráz meg és kevesebb stipulációra szorul, mint a korábbi modellek. A konklúzióban az eredmények összegzése mellett kitérek arra is, hogyan adhat számot a javasolt elemzés más nyelvekben felfedezhető, hasonló jelenségekről.

1. A vizsgált jelenségek

Az angol és olasz kérdőszavas felkiáltó mondatok szerkezetét összehasonlítva három szembetűnő szintaktikai különbséget veszünk észre. Az első az összetevők sorrendjére vonatkozik. Az angolban általában egyenes szórendet

* Hálásan köszönöm Dr. Surányi Balázs és Olsvay Csaba szakmai segítségét, a névtelen bíráló építő kritikáját és értékes felvetéseit, valamint a lektor alapos munkáját.

találunk, az alany megelőzi az állítmányt (Quirk–Greenbaum–Leech–Svartvik 1995: 833)¹, mint ahogy azt a következő mondatok is illusztrálják:

- (1) a. *What mysteries Mr. Poirot has solved!* (SV szórend)
mi rejtélyek Mr. Poirot AUX megoldott-PART
'Micsoda rejtélyeket oldott meg Mr. Poirot!
b. **What mysteries has Mr. Poirot solved!*² (*VS szórend)
mi rejtélyek AUX Mr. Poirot megoldott-PART
'Micsoda rejtélyeket oldott meg Mr. Poirot!

Az olaszban ezzel ellentétben az alany általában posztverbális. Benincà–Salvi (1991: 129) a preverbális alanyt tartalmazó felkiáltó mondatokat sokkal rozszabbnak ítéli, mint a fordított szórendűeket.³ Az alábbiakban az (1a) és (1b) mondatok fordításait láthatjuk:

- (2) a. **Che misteri Mr. Poirot ha risolto!* (SV sorrend)
mi rejtélyek Mr. Poirot AUX megoldott-PART
'Micsoda rejtélyeket oldott meg Mr. Poirot!
b. *Che misteri ha risolto Mr. Poirot!*⁴ (VS sorr.)
mi rejtély AUX megoldott-PART Mr. Poirot
'Micsoda rejtélyeket oldott meg Mr. Poirot!

Az általam megkérdezett anyanyelvi beszélők a (2a) típusú mondatokat kifejezetten agrammatikusnak ítélték.

¹ Quirk és mtsai (1995: 834) rámutatnak arra, hogy bizonyos esetekben előfordulhat fordított szórend felkiáltó mondatokban is:

- i) *What magnificent characters does she present*
mi nagyszerű jellemelek AUX ő bemutat
in her latest novel!
PREP PRON legutolsó regény

'Micsoda nagyszerű jellemekeket mutat be a legfrissebb regényében!

Mivel azonban ez a szerkezet meglehetősen ritka és stilisztikailag jelölt, az (i) típusú mondatokat idiomatikusként kezeltem, a jelen dolgozatban eltekintve tőlük.

² (1b) kérdésként grammatikus. Mint ahogy azt később látni fogjuk, ennek nagy jelentősége lesz a bemutatandó elemzésben.

³ Az olaszban nem beszélhetünk ugyanolyan értelemben fordított szórendről, mint például az angolban. Az alany ugyanis nem állhat a segédige és a particípium között: vagy a ragozott ige elé, vagy a főige mögé kerül. E részletkérdéstől a dolgozatban eltekintek. A mi témánk szempontjából az a lényeges, hogy az alany az olasz felkiáltó mondatokban tipikusan az állítmány után helyezkedik el.

⁴ (2b) a megfelelő intonációval ejtve kérdésként is értelmezhető.

A másik alapvető szintaktikai különbség az angol és az olasz felkiáltó mondatok között a mondatbevezető disztribúciójával kapcsolatos. Az angolban a *that* 'hogymint' kötőszó soha nem állhat a *wh*-kifejezés után. Az olaszban azonban a kötőszó sokszor opcionális, bizonyos helyzetekben pedig kötelező. Az olasz mondatbevezető előfordulásának részletes bemutatása nem célja a dolgozatnak. Jelen elemzés szempontjából azt fontos kiemelni, hogy a kötőszó tipikusan opcionális az olaszban (Radford 1982: 186):

- (3) *What mysteries (*that) Mr. Poirot has solved!*
mi rejtélyek hogy Mr. Poirot AUX megoldott-PART
'Micsoda rejtélyeket oldott meg Mr. Poirot!
- (4) *Che misteri (che) ha risolto Mr. Poirot!*¹⁵
mi rejtély hogy AUX megoldott-PART Mr. Poirot
'Micsoda rejtélyeket oldott meg Mr. Poirot!

A harmadik szembevetendő különbség az alanyi kérdőszavas felkiáltó mondatok grammatikalitására vonatkozik. Az ilyen típusú mondatokat az angolban Pesetsky–Torrego agrammatikusnak ítéli:

- (5) **What a silly person just called me*
mi egy lökött személy épp most hívott engem
on the phone!
PREP a telefon
'Micsoda lökött alak hívott fel az előbb telefonon!
(Pesetsky–Torrego 2001: 16)

Az (5) mondat olasz megfelelője azonban teljesen grammatikus:

- (6) *Che persona stolta mi ha chiamato*
mi személy lökött engem AUX hívott
al telefono!
PREP+ART telefon
'Micsoda lökött alak hívott fel telefonon!

2. Korábbi elemzések és nyitott kérdések

Ebben a fejezetben a legjelentősebb elemzéseket szeretném bemutatni, amelyek, noha hatékonyan modelleztek egy-egy jelenséget a fentebb leírtak közül, bizonyos kérdéseket megválaszolatlanul hagytak, és nem törekedtek arra,

⁵ (2b) megfelelő intonációval ejtve kérdésként is értelmezhető.

hogy a három vizsgált jelenségekört (a szórend, a mondatbevezető disztribúciója, az alanyi felkiáltó mondatok grammatikalitása) összefüggésbe hozzák egymással.

Elsőként lássuk tehát az egyenes és az inverz szórendre vonatkozó elemzéseket. A probléma klasszikus minimalista megközelítése szerint az inverziót a segédige C fejbe való mozgatása okozza, amelyet a C fej úgynevezett EPP tulajdonsága váltja ki (lásd Chomsky 1998, hivatkozva Pesetsky–Torrego 2001: 35, 6-os számú lábjegyzetében). Egyenes szórendű mondatokban (mint például az angol kérdőszavas felkiáltó mondatok) nem történik ilyen mozgatás. Ezek alapján azt kell tehát feltételeznünk, hogy míg bizonyos nyelvekben (például az angolban) a C fej nem rendelkezik a szóban forgó tulajdonsággal, más nyelvekben (mint az olaszban) igen (lásd a (2a) mondatot, ahol a segédige megelőzi az alanyt). Továbbá fel kell tennünk azt is, hogy a C fej egyazon nyelven belül hol eltérő, hol ugyanolyan tulajdonságokkal rendelkezik a különböző konstrukciókban. Az angol nyelv esetében különböző a C fej a kérdő és a felkiáltó mondatokban, hiszen az előbbiek inverziót, az utóbbiak egyenes szórendet kívánnak meg. Az olaszban viszont, úgy tűnik, ugyanolyan a C fej mind a kérdő, mind a felkiáltó szerkezetekben (megkívánva a fordított szórendet mindkét esetben, lásd az 5-ös számú lábjegyzetet). A klasszikus elemzést követve tehát olyan feltételezésekbe kell bocsátkoznunk, amelyek a modellt bonyolulttá és következtelenné teszik.

E problémára megoldást jelenthet a Pesetsky–Torrego (2001), illetve (2007)-ben vázolt elemzés. A szerzők, szakítva a fentebb leírt megközelítéssel, egy olyan modell mellett érvelnek, amelyben a C fej ugyanolyan tulajdonságokkal rendelkezik az angol kérdő és felkiáltó mondatokban egyaránt. Elméletüknek egy másik előnye, hogy néhány, független érvekkel is motiválható feltételezéssel élve elegánsan tudnak számot adni az angol adatokról. A következőkben ismertetem az ő elemzésüket, majd később megvizsgálom, miként alkalmazhatjuk azt az olasz adatokra.

Más minimalista elméletekhez hasonlóan a fent említett cikkek szerzői feltételezik, hogy a mondatban az összetevők jegyeket hordoznak, amelyeket kétféle szempontból jellemezhetünk. Egyrészt a jegyek lehetnek a szemantikai komponens számára *értelmezhetőek*, illetve *értelmezhetetlenek*. Másrészt beszélhetünk *értékkel rendelkező* és *értékkel nem rendelkező* jegyekről. Egy konvergens derivációban minden értelmezhetetlen és/vagy⁶ nem kiértékelt

⁶ Más minimalista elméletektől eltérően az itt bemutatott modellben nem áll az a tétel, miszerint egy jegy akkor és csak akkor értelmezhetetlen, ha nem rendelkezik értékkel: az értelmezhetőség

jegy értelmezhetővé kell, hogy váljon. Az értelmezhetőségnek pedig előfeltétele az, hogy a jegy értéket kapjon. Ez az értelmezési kívánalom a következőképpen teljesül. A jegyek kiértékeléséhez először is az szükséges, hogy ugyanaz a jegy két különböző összetevőn szerepeljen. Ezek az összetevők aztán egy jól meghatározott szintaktikai viszonyba kell kerüljenek egymással az úgynevezett *Egyeztetés* reláció révén. Pesetsky–Torrego (2007: 4) a következő definíciót adja erre a szintaktikai viszonyra:

(7) *Egyeztetés* (Pesetsky–Torrego, 2004?:4 szerint):

- (i) Egy jegyértékkel nem rendelkező F jegy (egy úgynevezett *szonda*) egy H fejen egy adott F_α szintaktikai pozícióban „végigpásztázza” az általa k-vezérelt szintaktikai tartományt, hogy találjon egy másik F jegyet (egy úgynevezett *célt*) egy adott β pozícióban (F_β), amellyel az *Egyeztetés* relációba léphet.
- (ii) Helyettesítsd F_α -át F_β -val, hogy ugyanazon jegy szerepeljen mindkét pozícióban.

Miután az *Egyeztetés* reláció létrejött, már nem két különböző F jeggyel van dolgunk, hanem ugyanazon jegynek két különböző *előfordulásával*. A deriváció konvergenciája szempontjából az a lényeges, hogy minden egyes jegynek legyen legalább egy értelmezhető és egy jegyértékkel rendelkező előfordulása. Ha ez a kívánalom teljesül, a jegyek értelmezhetetlen előfordulásai törlődnek (Pesetsky–Torrego 2007: 8).

A bemutatandó elemzés egy másik sarkalatos pontja az [EPP] tulajdonság fogalma. Ez a tulajdonság a jegyek egyes előfordulásaihoz társulhat⁷. Ha egy jegyértékkel nem rendelkező F jegy rendelkezik ezzel a tulajdonsággal egy szondán, az *Egyeztetés* reláció létrejöttét egy másik szintaktikai műveletnek kell követnie: a cél egy másolata felmozog a szonda közvetlen közelébe. Ez az összetett művelet (*Egyeztetés* + másolás/mozgatás) az úgynevezett *Mozgatás* (Pesetsky–Torrego 2001: 3).

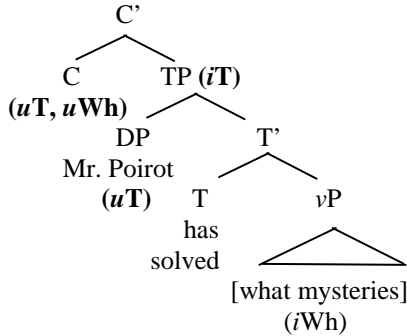
Nézzük tehát az elemzést részletesen. A szerzők mellett érvelnek, hogy a C fej mind a kérdő, mind a felkiáltó mondatokban hordoz egy olyan értelmezhetetlen idő-jegyet (*uT*), illetve értelmezhetetlen *wh*-jegyet (*uWh*)⁸, ame-

és az értékeltség itt egymástól független tulajdonságok. Beszélhetünk tehát *értelmezhetetlen*, de *értékkel rendelkező*, illetve *értelmezhető*, de *értékkel nem rendelkező* jegyekről.

⁷ Nem pedig fejekhez, mint más, korábbi elemzésekben.

⁸ Az elmélet egy későbbi változatában (Pesetsky–Torrego 2007) a szerzők nem tételeznek fel *wh*-jegyet C-n. A korábbi elméleti keretben, ahol az értelmezhetetlen jegyek szükségszerűen

lyeknek van [EPP] tulajdonsága. A szerzők továbbá azt állítják, hogy az alanyeset nem egy különálló (értékkel rendelkező) jegy, hanem egy nem értelmezhető időjegy a D fejen. A C fej beolvasztása után a következő szerkezetet kapjuk tehát:

1. ágrajz: A (nem alanyi) felkiáltó mondatok szerkezete az angolban a C fej beillesztése után⁹

Az értelmezhetetlen (és értékkel nem rendelkező) időjegy a C fejen végigpásztázza az általa k-vezérelt tartományt, és két olyan összetevőt talál, amellyel egyezhet: az alanyi DP-t (amely az esete miatt hordoz egy *uT*-jegyet) és a TP-t¹⁰. A közelség Pesetsky és Torrego által alkalmazott definíciója alapján

érték nélküliek voltak, elengedhetetlen volt egy – csupán formális – *wh*-jegy feltételezése is, amely kiváltotta a *wh*-mozgatást, és amely törlődött a deriváció végén. Ezen felül fel kellett tételeznünk, hogy C fej hordoz egy másik, értelmezhető (tehát nem törlődő) jegyet is, amely a mondat interpretációjáért felelős, és amelyet a szemantikai komponensnek látnia kell. Ha viszont azt állítjuk, hogy az értelmezhetetlen (de értékkel nem rendelkező) jegyek is lehetnek szondák, nem szükségszerű a pusztán formális *wh*-jegy jelenléte. Mivel azonban Pesetsky–Torrego (2007) nem tárgyalják a felkiáltó vs. kérdő mondatok interpretációjának mechanizmusát, e kérdésben egyelőre a korábbi elemzésüket követem.

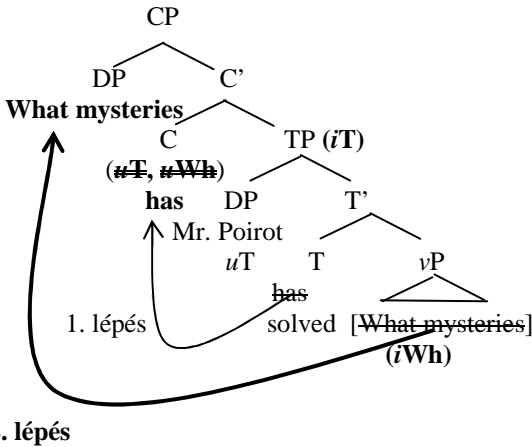
⁹ Jelmagyarázat:

uT/iT = értelmezhetetlen/ értelmezhető időjegy

uWh/ iWh = értelmezhetetlen/ értelmezhető *wh*-jegy

¹⁰ Az egyszerűség kedvéért most eltekintünk attól a kérdéstől, hogy az alanyon, illetve a T fejen lévő időjegy pontosan hogyan kap értéket. A folyamat részletesebb leírását lásd Pesetsky–Torrego (2007)-ben.

mindkét összetevő egyenlő távolságra van C-től¹¹. Ez azért fontos, mert gazdaságossági okokból mindig a legközelebbi összetevőt mozgatjuk. Jelen esetben azonban két egyformán gazdaságos opcióról beszélhetünk: mind az alany, mind a T fej mozgatása által¹² kielégíthető az *uT* [EPP] tulajdonsága. Pesetsky–Torrego (2001) szerint pontosan ez az opcionális az, amely meghatározza a mondat értelmezését. A T fej mozgatása kérdő interpretációhoz vezet, és inverziót okoz (a kétszeres áthúzás azt jelöli, hogy az adott jegy törölhető a deriváció végén):

2. ágrajz: A kérdő mondatok szerkezete az angolban

¹¹ Ez a definíció a k-vezérlés fogalmára támaszkodik:

(ii) *Közelség*

Y közelebb van K-hoz mint X, ha K k-vezérli Y-t és Y k-vezérli X-et.

(Pesetsky–Torrego 2001: 5)

¹² Az úgynevezett Fejmozgatás Általánosítás miatt jelen esetben nem TP, hanem csak a T fej fog felmozogni.

(iii) *Fejmozgatás Általánosítás*

Amennyiben egy H fej egy XP összetevőn található jeggyel egyeztetési

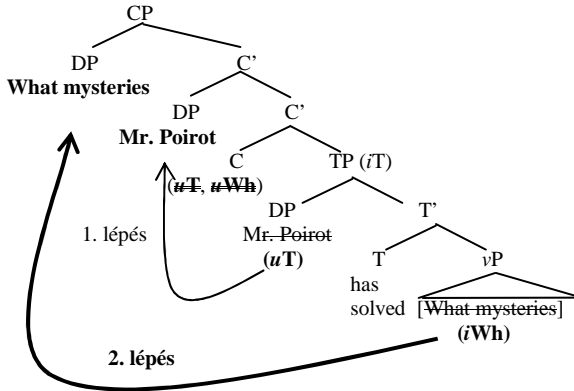
viszonyba lép egy mozgatással járó művelet során, akkor:

(a) az XP projekció fejét másold a H fej közvetlen közelébe, ha XP a H fej komplementuma,

(b) XP-t másold a H fej közvetlen közelébe minden más esetben.

(Pesetsky–Torrego 2001: 6)

Ha viszont az alanyi DP mozog, felkiáltó értelmezést kapunk:

3. ágrajz: A nem alanyi kérdőszavas felkiáltó mondatok szerkezete az angolban

Ezek alapján a szerzők a következő értelmezési elvet fogalmazzák meg:

(8) *Főmondati kérdőszavas CP-k értelmezési elve*

Főmondati, *uWh* jeggyel rendelkező CP

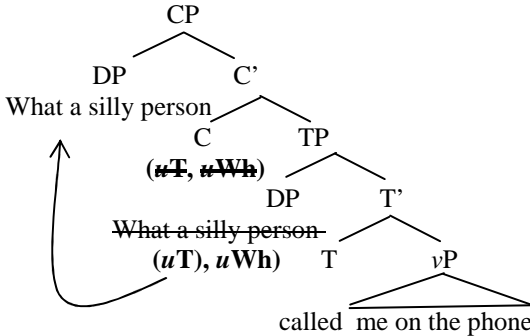
(a) *felkiáltó értelmezést* kap, ha egy **nem kérdőszavas** kifejezés van az egyik specifikálójában

(b) *kérdésként értelmezendő* minden más esetben.

(Pesetsky–Torrego 2001: 16)

Bár a (8)-ban megfogalmazott értelmezési elv stipulatív, úgy tűnik, helyesen írja le az angol adatokat. Az angol alanyi felkiáltó mondat agrammatikalitása szintén mellette szól. Az (5) agrammatikus mondatban (amelyet alább (9)-es számmal megismétlünk), az alanyi DP (*What a silly person*) az *uT* jegyen kívül egy értelmezhetetlen *wh*-jegyet is hordoz:

- (5) = (9) **What a silly person just called me*
 mi egy lökött személy épp most hívott engem
on the phone!
 PREP a telefon
 'Micsoda lökött alak hívott fel az előbb telefonon!

4. ágrajz: Az angol agrammatikus alanyi felkiáltó mondatok szerkezete

Ebben a szerkezetben nincs opcionáltság: mivel a C fejhez legközelebb lévő összetevők közül az egyik – [Spec, TP] – egyszerre hordozza mindkét értelmezhetetlen jegyet, gazdaságossági okokból csak ez az összetevő mozoghat. Azonban, mint ahogy az a fenti ábrán is látható, ez esetben nincs olyan nem *wh*-elem, amely [Spec, CP]-be mozogna. A (8) alapján tehát a (9)-es mondat csak kérdő interpretációt kaphat. Ez az értelmezés viszont nem érhető el, hiszen a [*What a* + főnév] típusú szerkezetek az angolban csak felkiáltó mondatokban állhatnak (Pesetsky–Torrego 2001: 16). A deriváció tehát valamiféle szemantikai összeegyeztethetlenség folytán nem lesz konvergens.

A (8)-ban leírt értelmezési elv tehát helyesen jósolja meg a (9) típusú mondatok agrammatikalitását, valamint a felkiáltó értelmezés feltételeként működik: a mondat akkor és csak akkor lehet felkiáltó, ha egy nem *wh*-elem mozgott a C fej egyik specifikálójába. A (8)-ban megfogalmazott megszorítás tehát kétoldalú. Elméleti szempontból további előnye, hogy segítségével megragadhatjuk a kérdő és a felkiáltó mondatok közötti szoros szintaktikai és

szemantikai viszonyt¹³, mondván, hogy a kétféle szerkezetben a C fej ugyanolyan jegyekkel bír.

A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, alkalmazható-e a fenti elemzés az olasz adatokra. Mielőtt azonban ezt megtennénk, szükséges egy rövid elméleti kitérőt tennünk. Mint ahogy arra a cikk névtelen bírálója felhívta a figyelmemet, a többszörös specifikáló feltételezése (8) kapcsán már önmagában problematikusnak tekinthető, és felmerül a kérdés, vajon egy szétszakított CP-re épülő modell nem lenne-e nagyobb magyarázó erejű. Úgy tűnik, a válasz nemleges: Rizzi (1997)-es, a szétszakított CP-elemzést bemutató alapművében vázolt modell¹⁴ (vagy ennek későbbi változatai) ugyanis nem egyeztethető össze a Pesetsky–Torrego-féle elemzéssel anélkül, hogy az elemzés alapvető pozitívumait feladnánk. A Pesetsky–Torrego-modell egyik előnye ugyanis az, hogy nem teszi szükségessé, hogy jegybeli különbséget tételezzünk fel a kérdő, illetve a felkiáltó mondatokban jelen lévő C fej között. Mivel a Rizzi-féle modellben a kérdő és a felkiáltó mondatok *wh*-kifejezése feltehetőleg nem ugyanabban a CP-rétegben található¹⁵, nem tartható fenn egy olyan elképzelés, amelyben a mozgatóst kiváltó fejek megegyeznek. A Rizzi-féle modellben az egyenes *vs.* inverz szórend különbségét sem tudjuk megmagyarázni néhány fontos alapfeltevés feladása nélkül. Mivel a szétszakított CP modelljébe nem illik bele, hogy egy adott fej egyszerűen két XP kategóriájú összetevő mozgatóst kívánja meg (hiszen csak egy specifikáló pozíció áll rendelkezésre), az alanyi DP CP-mezőbe való mozgatósa és a *wh*-mozgatósa nem tud egy deriváción belül megvalósulni, mint ahogy azt Pesetsky és Torrego a felkiáltó mondatok esetében feltételezik. Így vagy azt a tételt kellene feladnunk, hogy az alanyi DP tartalmaz *uT*-jegyet (amely mellett a szerzőpáros több érvet is felhoz), vagy pedig valamiféle jegybeli eltérést kellene feltételeznünk a kérdő és a felkiáltó mondatokban a mozgatóso-kért felelős C fejek között (például azt kellene mondanunk, hogy a kérdő

¹³ A kérdő és a kérdőszavas felkiáltó mondatok közötti hasonlóságot több szerző is hangsúlyozza. Sokuk álláspontja szerint egyáltalán nem kellene különbséget tennünk közöttük sem szemantikai, sem szintaktikai szempontból (lásd például D' Avis 2002).

¹⁴ Rizzi (1997) a következő projekciókat különbözteti meg a bal periférián (a strukturálisan legmagasabtból kezdve): ForceP- Top(ic)P- Foc(us)P- Top(ic)P- Fin(iteness)P. Ezek közül csak a két szélső projekció aktiválódik minden esetben, a Focus-Topic-mező csak szükség esetén (Rizzi 1997: 114–131).

¹⁵ Rizzi (1997: 130) szerint a kérdő mondatok *wh*-kifejezése FocP specifikálójában jelenik meg, a felső TopP projekciótól jobbra. A szerző érvelését a felkiáltó mondatokra alkalmazva arra jutunk, hogy e szerkezetekben a *wh*-kifejezés egy strukturálisan magasabb pozícióban, ForceP-ben van, hiszen a fókusz- és topikkiefejezések tőle jobbra találhatók (Radford 2004: 258).

mondatokban az adott fejek – Fin, illetve Foc – tartalmazzák az *uT* jegyet, míg a felkiáltó mondatokban nem). Úgy tűnik tehát, hogy a Pesetsky–Torrego-féle elmélet nem ültethető át egy szétszakított CP-t tartalmazó modellbe anélkül, hogy az elemzés lényegét és eleganciáját elvesztenénk.

A kérdés ezek után az, hogy van-e létjogosultsága egy olyan modellnek, amely csak egy C fejet feltételez, és megenged többszörös specifikálót. Egy ilyen elmélet egyrészt szembemegy a bal periféria széles körben elfogadott, kartografikus modelljével, másrészt „túl megengedőnek” tűnik a sztenderd megközelítéshez képest, miszerint egy fejhez csak egy specifikáló tartozhat¹⁶. Lahne (2006) alapján azonban azt állíthatjuk, hogy igenis védhető az ilyen típusú modell: a szerző a fáziselmélet, a C-szelekció, valamint bizonyos lokálitási effektusok kapcsán több elméleti érvet hoz amellet, hogy a bal periférián mindössze egy C fej és többszörös specifikálók találhatók (Lahne 2006: 3–8). Lahne érveinek ismertetése nem fér jelen dolgozat keretei közé, mindenesetre azt megállapíthatjuk, hogy az általunk javasolt modell elméletileg megalapozott. A fent idézett szerzőt követve azt feltételezem, hogy többszörös specifikáló csak a CP-mezőben lehetséges, a specifikálók sorrendjét pedig a C fejen található jegyek hierarchiája határozza meg: a hierarchiában magasabbban elhelyezkedő jegyek előbb váltanak ki mozgatót (Lahne 2006: 9–10).

Az elméleti kérdések vizsgálata után most nézzük meg azt, hogy a modell vajon alkalmas-e az olasz adatok magyarázatára. Mint láttuk, az olaszban fordított szórendet találunk mind a kérdő, mind a felkiáltó mondatokban. Az alábbiakban (10)-es számmal megismételjük az ide vonatkozó példamondatot (amely megfelelő intonációval kérdésként is értelmezhető, lásd a 4-es számú lábjegyzetet):

(2b) = (10) *Che misteri ha risolto Mr. Poirot!*
mi rejtély AUX megoldott-PART Mr. Poirot
'Micsoda rejtélyeket oldott meg Mr. Poirot!'

Ez alapján a (8)-ban leírt értelmezési elv, úgy tűnik, nem alkalmazható az olaszhoz hasonló nyelvek esetében. A későbbiekben kitérünk rá, hogyan lehetséges mégis összeegyeztetni az olasz adatokat a Pesetsky–Torrego-féle elemzéssel.

Előtte azonban tekintsük át, hogyan adtak számot a korábbi elemzések a mondatbevezető disztribúciójáról. Elsőként a *that* kötőszó angolban való

¹⁶ Ez a megszorítás a Kayne (1994)-ben megfogalmazott *Lineáris Megfelelési Axióma* következménye (Lopez 2009: 239).

agrammatikalitását vizsgáljuk meg. Noha Pesetsky–Torrego (2001), illetve (2007) nem foglalkoznak a kérdéssel, elméletükből logikusan következik egy lehetséges magyarázat. A szerzők a mondatbevezetőt nem egy önálló, a Lexikonból kiemelt egységként értelmezik, hanem a T-ből C-be való mozgató „eredményének” tekintik: a *that* az ő értelmezésük szerint a C-be mozgatott T fej morfológiai megvalósulása¹⁷. Ennek alapján a mondatbevezetőt tartalmazó agrammatikus felkiáltó mondatok esetében azt kell feltételeznünk, hogy T-ből C-be való mozgató történt:

- (3) = (11) **What mysteries that Mr. Poirot has solved!*
 mi rejtélyek hogy Mr. Poirot AUX megoldott-PART
 'Micsoda rejtélyeket oldott meg Mr. Poirot!

Vagyis (11)-ben a C fej *uT* jegye nem az alany, hanem a T fej mozgatója által törlődik. Így [Spec, CP]-be nem kerül **nem kérdőszavas** kifejezés, vagyis a (8)-ban leírt értelmezési elv alapján a mondat nem lehet felkiáltó¹⁸.

Ami a mondatbevezető olaszban való opcionálisát illeti, a magyarázat nem ilyen kézenfekvő. Mint láttuk, a (4)-hez hasonló mondatok grammatikusak az olaszban:

¹⁷ Ennek indoklását lásd Pesetsky–Torrego (2001: 9–13)-ban. A cikk névtelen bírálójának felvetése szerint nem biztos, hogy célszerű a *that*-et *Tense*-ként elemezni, mert ezzel elveszítünk egy fontos általánosítást a mondatbevezető disztribúciójáról, miszerint ez az elem csak deklaratív szerkezeteket vezethet be. Ez az általánosítás azonban nem feltétlenül igaz: Zwicky (2002) több olyan példát hoz az angol nyelvre vonatkozóan, ahol a *that* alárendelt *kérdő* mondatot vezet be:

(iv) *We asked what sort of health care*
 mi kérdez-PAST mi típus PREP egészség védelem
that they rely on
 hogy ők támaszkodni PREP
 'Megkérdeztük, miféle egészségbiztosításra támaszkodnak.'

(Zwicky 2002: 222, (23)-as példája)

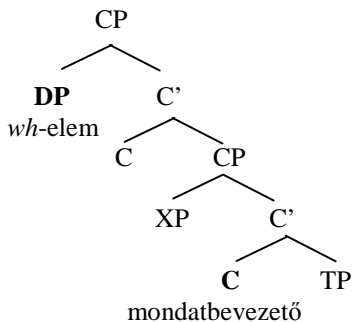
Bár az ilyen típusú mondatok csak a beszélt nyelvben jellemzőek, előfordulásuk mindenképp azt mutatja, hogy a *that* alárendelő kérdésekben is szerepelhet.

¹⁸ A (11) mondat nem csak felkiáltó, hanem kérdő értelemben sem grammatikus. Ennek oka nem világos számomra: úgy tűnik, hogy míg a főmondati T-ből C-be való mozgató az angolban mindig segédige-mozgatóként realizálódik, mellékmondatokban a *that* megjelenésével is járhat. Ilyenkor azt kell feltételeznünk, hogy a mondatbevezető a ragozott ige duplikációjaként jelenik meg a *Klitikumkettőzést* (*Clitic Doubling*) tartalmazó szerkezetekhez hasonlóan: az ilyen típusú konstrukciókban a kiinduló elem és a duplikált kifejezés mozgató révén kapcsolódnak egymáshoz, amelyet összeindexeléssel jelölhetünk. Más, mozgató operációtól eltérően azonban itt mind a nyomot, mind pedig a mozgató kiindulópontját kiejtjük (Pesetsky–Torrego 2001: 12). Megjegyzendő, hogy az olasz főmondati kérdésekben sem lehetséges olyan T-ből C-be való mozgató, amely a mondatbevezető megjelenését eredményezi.

- (4) = (12) *Che misterì (che) ha risolto Mr. Poirot!*
 mi rejtély hogy AUX megoldott-PART Mr. Poirot
 'Micsoda rejtélyeket oldott meg Mr. Poirot!

Az előbbieken bemutatott elemzés szerint azonban agrammatikusnak kellene lenniük, az angol (11)-hez hasonlóan.

Más elemzéseket vizsgálva szintén falakba ütközünk. Sok szerző érvel amellett, hogy az olaszban azért opcionális a mondatbevezető, mert nem ugyanabban a CP-rétegben található, mint az ige, és így nem sérti az úgynevezett *Kétszeresen kitöltött COMP* elvét (lásd például Munaro 1998, hivatkozva Portner–Zanuttini 2003-ban). Ezek az elemzések rekurzív CP-t feltételeznek a felkiáltó mondatokban:

5. ágrajz: Rekurzív CP az olasz felkiáltó mondatokban

Ha elfogadjuk ezt a fajta elemzést, felmerül a kérdés, miért nem opcionális a *that* az angolban. Egyrészt mondhatjuk, hogy míg az olaszban rekurzív a CP, az angolban nem az. Ez azonban stipulatív megoldásnak tűnik, nem tudjuk független érvekkel alátámasztani. Másrészt mondhatjuk azt, hogy a felkiáltó főmondatokban a CP minden nyelvben rekurzív (Portner–Zanuttini 2003 is emellett érvel) – ekkor viszont nem tudjuk megmagyarázni a *that* agrammatikalitását az angolban.

Összefoglalva tehát, egyik bemutatott elemzés sem tud kielégítően számot adni a *that/che* disztribúciós különbségeiről.

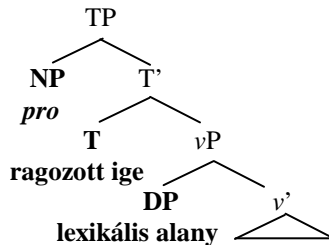
3. A javasolt elemzés

Ebben a fejezetben egy olyan elemzést szeretnék bemutatni, amely az összes, e cikkben vizsgált jelenségre képes magyarázatot adni. Mint láttuk, a

Pesetsky–Torrego-féle elemzés elegánsan ad számot az angol adatokról. Ezért érdemesnek tűnik erre a modellre építeni, és megvizsgálni, miként alkalmazható az olasz nyelvre.

Először is tekintsük át még egyszer röviden, milyen nehézségekbe ütköztünk, ha megpróbáljuk az elméletet az olaszra átvinni. Láttuk, hogy az olaszban mind a kérdő, mind a felkiáltó mondatok inverz szórendűek. Mivel ezekben a szerkezetekben nincs preverbális alany, azt kell gondolnunk, hogy nincs [Spec, CP]-ben olyan kifejezés, amely ki tudná elégíteni a (8)-ban vázolt értelmezési elvet. Másodsor, láttuk, hogy az alanyi felkiáltó mondatok grammatikusak az olaszban. Ez a tény ismét az értelmezési elv ellen szól. Harmadszor, a Pesetsky–Torrego-féle elemzés alapján azt várnánk, hogy a *che* agrammatikus a kérdőszavas felkiáltó mondatokban, amely megint csak nem áll az olaszra. Úgy tűnik tehát, hogy az elemzés, bármennyire is elegáns, nem alkalmazható az olasz nyelvre, és az értelmezési elv semmiképpen nem univerzális.

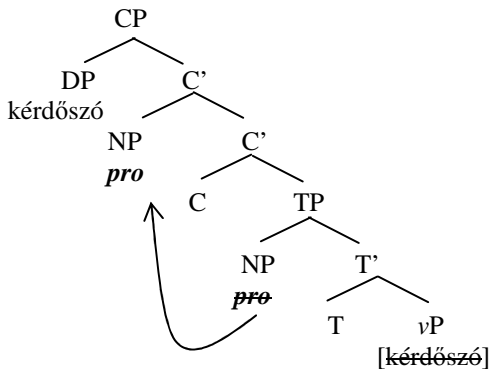
Van azonban egy alapvető, parametrikus különbség a vizsgált nyelvek között, amelynek esetünkben nagy jelentősége lehet. Mint ismeretes, az olasz egy úgynevezett *pro*-drop nyelv, amely azt jelenti, hogy a kanonikus alanyi pozíciót egy fonológiailag üres alanyi névmás (Rizzi terminusával: *dummy subject*) is kitöltheti az olyan szerkezetekben, ahol a lexikális alany az ige után áll (Rizzi 1982: 132–133). Modern terminológiával élve ezt az elemet expletív *pro*-nak nevezhetjük:

6. ágrajz: A posztverbális alanyt tartalmazó szerkezetek az olaszban¹⁹

¹⁹ A szakirodalomban nem alakult ki egységesen elfogadott nézet arról, hogy pontosan mi az ige utáni alany szerkezeti helye az olaszban. Ebben a cikkben azt az irányvonalat követem, miszerint az olasz ige után álló alany helye [Spec, vP], ahol a tematikus szerepét megkapja. Lásd Cardinaletti (2004: 11) rövid összefoglalását a témáról.

Fontos megjegyeznünk, hogy *pro* kategóriája szerint NP, és nem DP (Cardinaletti–Starke 1999). Mivel a Pesetsky–Torrego-féle modellben az alanyesetet (az értelmezhetetlen T jegyet) a D fej hordozza, azt mondhatjuk, hogy *pro*-nak, ellentétben a preverbális alanyal, nincs esete^{20 21}. Ennek, mint látni fogjuk, nagy jelentősége lesz a bemutatandó elemzésben. A Pesetsky és Torrego-féle elmélet olaszra történő alkalmazásánál az alapvető nehézségünk az, hogy az olasz felkiáltó mondatokban látszólag nincs preverbális alany. Ha viszont feltételezzük, hogy mégis van, mégpedig egy fonológiailag kitöltetlen, „láthatatlan” alany, *pro*, több jelenséget is meg tudunk magyarázni. Azt javaslom tehát, hogy a (8)-ban leírt értelmezési elv az olasz mondatokban a *pro* [Spec, CP]-be való mozgatása által érvényesül:

7. ábrájz: Az értelmezési elv érvényesülése *pro* mozgatása által

A következő fejezetben azt nézzük meg, hogyan tud számot adni e feltételezés a vizsgált adatokról.

²⁰ Felmerül persze a kérdés, hogy az ige utáni alany hogyan kap esetet. Cardinaletti (2004) nyomán azt feltételezem, hogy a posztverbális alanyt tartalmazó szerkezetekben az esetjegyek ellenőrzése *hosszú távú egyezés* alapján történik. Az itt használt elméleti keretbe áttüntetve ez annyit jelent, hogy az olaszban a T fejen lévő, értékkel nem rendelkező T-jegynek nincsen EPP tulajdonsága, vagyis nem kívánja meg a lexikális alany mozgatását, csupán az *Egyeztetés* reláció létrejöttét.

²¹ Ahogy azt a névtelen bíráló észrevételezte, az elemzés kapcsán felmerül egy másik fontos kérdés is: mi a helyzet az olyan szerkezetekkel, amelyekben egyáltalán nincs lexikális alany? Mondhatjuk-e – anélkül, hogy ez problémákat vetne fel a T fej kapcsán – hogy ezekben a szerkezetekben is egy eset nélküli *pro* áll? Véleményem szerint igen, hiszen a Pesetsky–Torrego-modellben, ahol a *Tense* fej nem rendelkezik különálló, ellenőrizendő esetjeggyel, az esetjegy nélküli *pro* feltételezése nem okoz elméleti problémát.

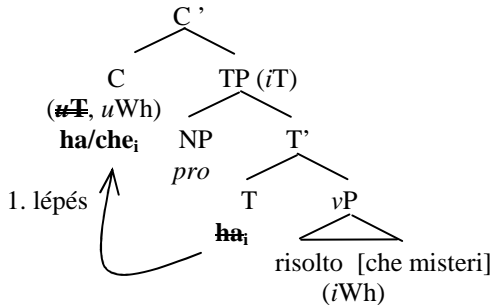
4. Érvek az elemzés mellett

Ahogy azt az 2. fejezetben láttuk, a Pesetsky–Torrego-féle elemzésre építve magyarázatot találunk a *that* angolban való agrammatikalitására. Ha feltételezzük a *pro* jelenlétét az olasz felkiáltó mondatokban, érthetővé válik a *che* opcionálisága is.

Nézzük tehát, hogyan alakul az opcionális mondatbevezetőt tartalmazó (nem alanyi) felkiáltó mondatok derivációja az olaszban²².

- (4) = (12) *Che misteri (che) ha risolto Mr. Poirot!*
 mi rejtély hogy AUX megoldott-PART Mr. Poirot
 'Micsoda rejtélyeket oldott meg Mr. Poirot!

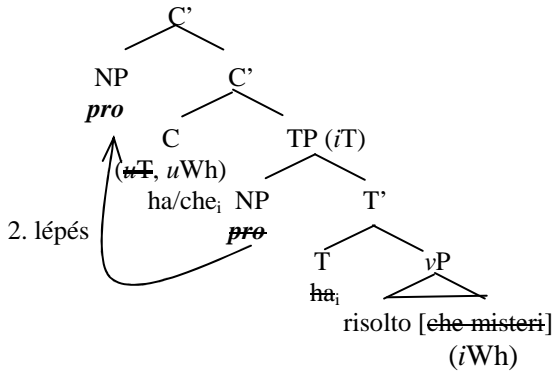
Első lépésként a C fejen lévő T-jegy *Egyeztetés* relációba lép a T fejen lévő időjeggyel, amely aztán T-ből C-be való mozgást eredményez. Ez kétféle módon valósulhat meg: vagy a ragozott ige fog a C pozícióba mozogni, vagy pedig megjelenik a mondatbevezető („duplikálva” a ragozott igét – a duplikáció fogalmáról lásd a 17-es számú lábjegyzetet). A preverbális alany (jelen esetben *pro*) mozgása által nem tudnánk törölni C fej *uT*-jegyét, hiszen a *pro*-nak nincs idő-jegye.

8. ágrajz: Első lépés – *uT* ellenőrzése a C fejen

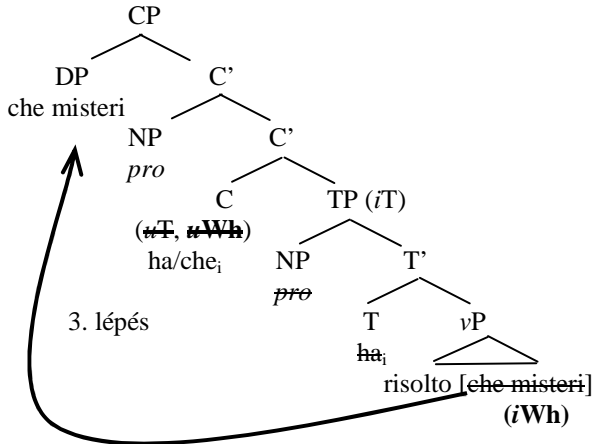
Második lépésként a *pro* felmozog a [Spec, CP] pozícióba, így teljesül az értelmezési elv²³.

²² A itt leírt elemzés alkalmazható a lexikális alanyt egyáltalán nem tartalmazó *wh*-felkiáltó mondatokra is, amelyekben a mondatbevezető szintén opcionális. Az ilyen szerkezetekben is azt feltételezem, hogy a *pro* (noha, eltérően (12)-től, rendelkezik tematikus szereppel), nem rendelkezik esettel. Ahogy azt korábban megjegyeztük, ez a feltételezés a Pesetsky–Torrego-féle modellben nem vet fel elméleti problémákat (lásd 20-as lábjegyzet.)

9. ágrajz: Második lépés a –pro mozgatása

Harmadik lépésként pedig a kérdőszavas kifejezés mozog a *wh*-jegy ellenőrzése végett:

10. ágrajz: Harmadik lépés: kérdőszó-mozgatás

²³ A javasolt elemzés szerint tehát a *pro* mozgatását nem jegyellenőrzési kívánalom, hanem egy értelmzési elv motiválja. Ez összhangban van azon modern minimalista megközelítéssel, mely a szintaxis autonómiáját tekintve kevésbé megszorító, teret hagyva bizonyos szemantikai elvek érvényesülésének.

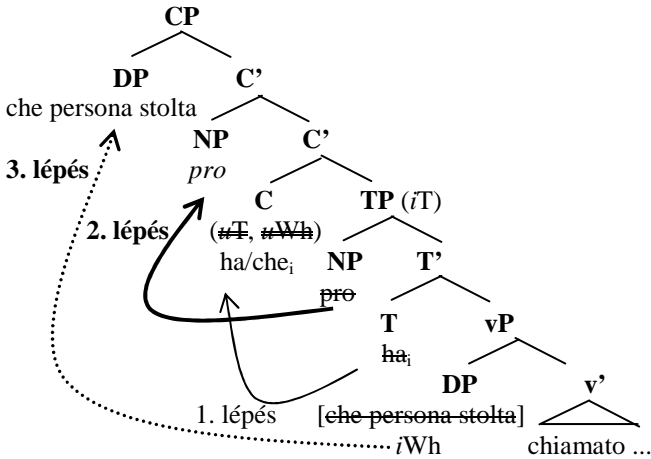
A javasolt elemzés megmagyarázza továbbá az alanyi kérdőszavas felkiáltó mondatok olaszban való grammatikalitását:

- (6) = (13) *Che persona stolta (che) mi ha chiamato*
mi személy lökött hogy engem AUX hívott
al telefono!
PREP+ART telefon
'Micsoda lökött alak hívott fel telefonon!

A (13) mondat derivációja a 11. ágrajzon illusztráltak szerint alakul²⁴. Mivel a lexikális alany az ige után áll, nincs olyan, C-hez közeli összetevő, amely mindkét ellenőrizendő jegyet egyszerre tudná törölni. A deriváció így az előbbiekhöz hasonlóan három fontos lépésből áll. Először T-ből C-be való mozgatás történik, amely ellenőrzi *uT*-t C-n. Második lépésben *pro* mozog az értelmezési elv miatt, a harmadik lépésben pedig a kérdőszómozgatás megy végbe. Ami megkülönbözteti ezt a szerkezetet a mondat agrammatikus angol megfelelőjétől (lásd 4. ágrajz), az a lexikális alany helyzete: mivel túl „mesz-sze” van C-től, nem mozoghat fel, hogy az *uT*-t ellenőrizze²⁵.

²⁴ Az ágrajzon az egyszerűség kedvéért a *mi* klitikumot nem tüntetjük fel, ez azonban az elemzés lényegén nem változtat.

²⁵ A *k*-vezérlés fogalmára építő *Közelség* definíciója alapján (lásd a 10-es számú lábjegyzetet) az ige után álló alany nincs „messzebb”, mint a TP csomópont, azonban a [Spec, TP] pozíciónál távolabb van. Mivel e szerkezetben van egy olyan összetevő, [Spec, TP], amely közelebb áll C-hez, mint a posztverbális alany, nem jöhet létre ez utóbbi mozgatása a *Mozgasd a Legközelebbi Összetevőt* (Pesetsky–Torrego 2001: 6) elve alapján.

11. ágrajz: Az alanyi felkiáltó mondatok derivációja az olaszban

Végül nézzük, hogyan magyarázza a javasolt elemzés az olasz fordított szórendet.

- (2b) = (14) *Che misteri ha risolto Mr. Poirot!*
 mi rejtély AUX megoldott-PART Mr. Poirot
 'Micsoda rejtélyeket oldott meg Mr. Poirot!

Mivel a lexikális alany nem mozog a kanonikus alanyi pozícióba, az összetevők sorrendje ige – alany lesz, és nem fordítva:

- (15) [_{CP}Che misteri] [_{CP}pro] [_Cha_i] [_{TP}pro ha_i risolto **Mr. Poirot!**]

Konklúzió

Összefoglalásképpen tekintsük át, milyen jelenségeket tudunk megmagyarázni a javasolt elemzés segítségével. A fent leírt modellben számot adtunk az angol-olasz szórendi különbségekről, a mondatbevezetők disztribúciós eltéréseiről, valamint az alanyi felkiáltó mondatok grammatikalitásával kapcsolatos különbségekről. Mindezeket egyetlen, független paraméterre, az olasz nyelv úgynevezett *pro*-drop tulajdonságára vezettük vissza. Elméleti szempontból az elemzésnek további előnye, hogy segítségével egységesen

tudjuk kezelni a kérdő és a felkiáltó mondatok szintaxisát. Mint ahogy arra korábban már utaltunk, az itt bemutatott modellben lehetségessé válik, hogy ne tételezzünk fel semmilyen jegybeli különbséget a két mondatfípusban előforduló C fejek között.

Az elemzés felvet bizonyos tisztázandó kérdéseket. Az egyik ilyen kérdés az, hogy milyen mélyebb összefüggésre vezethető vissza a (8)-ban leírt (mint láttuk, jól működő, de mégiscsak stipulatív) értelmezési elv. Az sem világos továbbá, hogy mi határozza meg pontosan, hogy a T-ből C-be való mozgatás segédige-mozgatásként (a mondatbevezető megjelenése nélkül) vagy a segédige duplikálódásával (a *that/che* megjelenésével²⁶) valósul meg. Noha ezek a kérdések mindenképp válaszra várnak, a javasolt elemzés nagy magyarázó erővel bír, és kevesebb stipulációra szorul, mint a korábbi modellek. Ha egy modell felállítása kapcsán azt tekintjük elsődleges kritériumnak, hogy a lehető legtöbb adatot magyarázzuk meg a lehető legkevesebb stipulációt alkalmazva, az itt leírt elemzés elérte célját.

Végezetül szeretnék röviden kitérni arra, hogyan magyarázhat a modellünk más nyelvekben is felfedezhető, hasonló jelenségeket. Az egyik releváns adat a spanyol felkiáltó mondatokhoz köthető. Ezekben a szerkezetekben a mondatbevezető az olaszhoz hasonlóan opcionális (Ono–Fujii 2006: 184, 14-es lábjegyzet). Mivel a spanyol szintén *pro*-drop nyelv, az elemzés számot adhat erről a tényről is. A másik, ide kapcsolódó adatra Radford (2000) mutat rá a korai modern angol nyelv kapcsán. Ahogy a szerző megállapítja, az inverzió opcionális volt a kérdőszavas felkiáltó mondatokban.²⁷ Noha a *pro*-drop a nyelv ekkori állapotában már nem volt jellemző, találunk rá példát. Ez az átmeneti állapot magyarázhatja az inverzió opcionálisát: mondhatjuk, hogy míg az egyenes szórendű szerkezetekben nincs jelen a *pro*, a fordított szórendűeknél, csakúgy, mint a modern olaszban, igen. Ez a hipotézis természetesen további kutatást igényel. Mindenesetre azt megállapíthatjuk, hogy a korai angol adatok nem feltétlenül cáfolják a (8)-ban leírt értelmezési elv helyességét.

²⁶ A cikk névtelen bírálója felveti a kérdést, hogy a *that Tense*-ként való elemzése vajon kiterjeszhető-e az *if* mondatbevezetőre – kijelenthetjük-e, hogy ez az elem is *Tense*? A kérdés további kutatást igényelne, amely nem fér a jelen dolgozat keretei közé. Első megközelítésben annyit mindenesetre elmondhatunk, hogy a *that* és az *if* nem feltétlenül elemezhető azonos módon, hiszen a disztribúciójuk több szempontból is különbözik. (Az *if* disztribúciójáról lásd Nakajima (1996)-os cikkét.)

²⁷ Radford egyébként ezt a tényt a Pesetsky–Torrego-féle értelmezési elv cáfolataként értelmezi.

Hivatkozások

- Benincà, Paola – Salvi, Giampaolo 1991. L'ordine degli elementi della frase e le costruzioni marcate. In Lorenzo Renzi (ed.), *Grande grammatica di consultazione*, Bologna, Il Mulino, 115–225.
- Cardinaletti, Anna – Starke, Michal 1999. The Typology of Structural Deficiency: A Case Study of the Three Classes of Pronouns. In Henk van Riemsdijk (ed.), *Clitics in the Languages of Europe*, Berlin: Mouton de Gruyter, 145–234.
- Cardinaletti, Anna 2004. Towards a cartography of subject positions. In Luigi Rizzi (ed.) *The structure of CP and IP*. Oxford: OUP, 115–210.
- D'Avis, Franz-Jozef, 2002. On the Interpretation of *wh*-clauses in exclamative environments, *Theoretical Linguistics* 28: 5–31.
- Lahne, Antje, 2006. A Multiple Specifier Approach to Left Peripheral Architecture. *Linguistic Analysis* 35: 73–108.
<http://ling.auf.net/lingbuzz/000450>
- López, Luis, 2009. Ranking the Linear Correspondence Axiom, *Linguistic Inquiry* 40: 239–276.
- Nakajima, Heizo, 1996. Complementizer selection, *The Linguistic Review* 13: 143–164.
- Ono, Hajime – Fujii, Tomohiro, 2006. English *wh*-exclamatives and the role of T-to-C in *wh*-clauses. In Nina Kazanina – Utako Minai – Philip Monahan – Heather Lee Taylor (eds.) *University of Maryland Working Papers in Linguistics 14*, College Park, MD: University of Maryland, 163–187.
- Pesetsky, David – Torrego, Esther 2001. T-to-C Movement: Causes and Consequences. In Michael Kenstowicz (ed.) *Ken Hale: A Life in Language*, Cambridge, Mass., The MIT Press.
<http://web.mit.edu/linguistics/www/pesetsky/Torrego-Pesetsky.pdf>
- Pesetsky, David – Torrego, Esther 2007. The syntax of valuation and the interpretability of features. In S. Karimi – V Samiian – W. Wilkins (eds.): *Phrasal and Clausal Architecture: Syntactic Derivation and Interpretation*. Amsterdam, Benjamins.
http://web.mit.edu/linguistics/people/faculty/pesetsky/Pesetsky_Torrego_Agree_aper.pdf
- Portner, Paul – Zanuttini, Raffaella 2003. Exclamative Clauses: At the Syntax-Semantics Interface. *Language* 79(1): 39–81.
- Quirk, Randolph – Greenbaum, Sidney – Leech, Geoffrey – Svartvik, Jan 1995. *A comprehensive grammar of the English language*, Harlow, Longman.
- Radford, Andrew 1982. The syntax of verbal *wh*-exclamatives in Italian. In Nigel Vincent and Martin Harris (eds.) *Studies in the Romance Verb*, London, Croom Helm, 184–204.
- Radford, Andrew 2000. The syntax of clauses. *Essex Research Reports in Linguistics* 33: 50–72.
- Radford, Andrew 2004. *English Syntax: An Introduction*, Cambridge, C.U.P
- Rizzi, Luigi 1982. *Issues in Italian Syntax*, Dordrecht, Foris

- Rizzi, Luigi 1997. The fine structure of the left periphery. In Giampaolo Salvi and Paola Benincà (eds.) *Romance syntax: a reader*. Budapest, ELTE, 112–158.
- Zwicky, Arnold M. 2002. I wonder what kind of construction that this example illustrates. In David Beaver et al. (eds.) *The construction of meaning*. Stanford, CSLI Publications, 219–248.

A MINŐSÍTŐ ÉRTELMEZŐS SZERKEZET MINT ELLIPSZIS*

Szőke Bernadett

Bevezetés

A magyar értelmezős szerkezet elemzésével kapcsolatban egy komoly probléma merült fel: a szakirodalomban nincs egységes álláspont arról, hogy a kérdéses konstrukciót alárendelésként, mellérendelésként, sajátos átmeneti szerkezetként vagy az alá- és mellérendelő szintagmától eltérő értelmező/azonosító viszonyként elemezzük.

Tanulmányomban röviden ismertetem az értelmezővel kapcsolatos eddigi magyar szakirodalmat, bemutatva az értelmező fajtáit, az értelmező és az értelmezett szó közötti egyez(tet)ést, a vizsgált szerkezethez kapcsolódó különféle elemzéseket, illetve az ezek melletti érveket és ellenérveket. Bár az értelmezős szerkezet különféle fajtái valóban mutatnak egyrészt alárendelésre, másrészt mellérendelésre jellemző vonásokat, mégsem érthetünk egyet azzal az elképzeléssel, hogy ebből adódóan tekintsük őket sajátos átmeneti szerkezetnek.

Jelenleg a minősítő értelmező vizsgálatára helyezem a hangsúlyt. Kutatóm célja az appozíciós szerepű melléknevek vizsgálata, ezért a példák többségében melléknév szerepel értelmezőként. E szerkezettel kapcsolatban elvetem az alárendelés lehetőségét, mivel ebben az esetben a tárgyi argumentumként megjelenő fejjel, vagyis az értelmezett szóval kellene egyeztetni az igét, de vannak példák, amelyek nem ezt mutatják. Továbbá cáfолоm annak lehe-

* Jelen kutatási eredmények megjelenését „Az SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának kiszélesítése és hosszú távú szakmai fenntarthatóságának megalapozása a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával” című, TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 azonosítószámú projekt támogatja. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Továbbá jelen kutatást az „Átfogó magyar nyelvtan” című, 100804 azonosítószámú OTKA projekt is támogatja.

tőségét is, hogy a konstrukcióban két DP mellérendelése történik, és az igével való egyeztetés a közelségi elv¹ (Quirk és mtsai 1985) alapján megy végbe.

Az általam javasolt megoldás az, hogy a minősítő értelmezős szerkezetet két tagmondat koordinációjaként és az azokon végrehajtott ellipszisként elemezzük. Bár első pillantásra az ellipszis feltételezése azonosnak tűnhet Jakabnak (1977, 1978) a redukciós elvvel összekötött felfogásával, de rá fogok mutatni a két elemzés különbségeire. Röviden ismertetem az előreható és a visszaható ellipszis feltételeit, megvizsgálva, hogy a minősítő értelmezős szerkezet ellipszisként való elemzése nem sérti-e meg ezeket. Ezt követően bemutatom azokat az ellipsziszfajtákat, amelyekre a különféle szórendi példák elemzése épül. Végül egy összegzéssel zárom a tanulmányomat.

1. Az értelmező

„Az értelmezős szerkesztésmód feltehetően (...) ősi alapnyelvi eredetű” (Berár 1967: 453), első fennmaradt szövegemlékeinkben már van rá példa (1–2).

- (1) *terumteve... miv ifémucut adamut* (Halotti beszéd)
- (2) *fyodumtul ezes urume(m)tuul* (Ómagyar Mária-siralom)

1.1. Az értelmező fogalma

A magyar nyelvű leíró nyelvtanok (A mai magyar nyelv rendszere II. 1962, A mai magyar nyelv 1968, A magyar nyelv könyve 1991, Magyar grammatika 2000, Kis magyar grammatika 2002) az alábbi tulajdonságokat emelik ki az értelmező fogalmának tárgyalása során:

Az értelmező mindig az alaptagja, vagyis az értelmezett szó után áll (3).

- (3) *Jönnek a sportolók, a győztesek.*

Az értelmezett szóval szám, viszonyrag, névutó, birtokjel tekintetében megegyezik az értelmező, vagyis közöttük számbeli és esetbeli egyeztetés van.

- (4) a. *Ott van a testvérem -Ø, a legfiatalabb -Ø.*
b. *Kiállították a festményem-et, a legszebb-et.*
c. *Lemondtam a csizmá-ról, a piros-ról.*
d. *Ez a könyv a fiam-é, a kisebbik-é.*

¹ A közelségi elv (*Principle of Proximity*) azt jelenti, hogy az igével való egyeztetés során a posztverbális pozícióban megjelenő DP-koordinációnak az első tagjával, míg a preverbális pozícióban megjelenő DP-mellérendelésnek a második tagjával egyeztetjük az igét.

Az értelmező rendszerint szünettel különül el a jelzett szótól, a szerkezetnek két hangsúlya van.

Az értelmező utólag értelmezi a jelzett szóban megjelölt dolgot minőségi, mennyiségi jegyének, birtokosának vagy a vele azonosított dolognak a megnevezésével. Ennek alapján az értelmezőt a nyelvtani hagyomány a jelzők közé sorolja be. Emellett szól az értelmezős szerkezet azon tulajdonsága is, hogy átalakítható alany-állítmányi szerkezetté (5).

- (5) a. *a piros csizma* → *a csizma piros*
b. *a csizma, a piros* → *a csizma piros*

Az értelmező mindig szabad bővítmény.

1.2. Az értelmező fajtái

Az alábbiakban röviden ismertetem az értelmező fajtáit. A hátravetett jelzői értelmező olyan szerkezet, amely átalakítható elől álló jelzővé.

a) A minőség- és mennyiségjelzővel, valamint a nem névmási kijelölő jelzővel párhuzamba állítható minősítő értelmező minőségi, illetve mennyiségi tekintetben (6a–c), míg a birtokos jelzőnek megfelelő értelmező a birtokos utólagos megjelenítésével értelmezi a jelzett szót (7). A mutató névmási kijelölő jelző is állhat a jelzett szava mögött, de ebben az esetben inkább már az azonosító értelmezőhöz áll közelebb (8).

- (6) a. *Vettem almát, zöldet.*
b. *Egyél narancsot, sokat!*
c. *A tanáromat, az elsőt nem felejttem el.*
(7) *Visszahoztam a könyvet, Péterét.*
(8) *Visszahoztam a könyvet, azt, amelyik Péteré volt.*

b) Az azonosító értelmező olyan hátravetett jelző, amely nem alakítható át elől álló jelzővé². Az értelmezős szerkezet tagjai közti viszony a referenciális azonosítás (9).

² Vannak esetek, amikor az azonosító értelmezőt is felcserélhetjük az értelmezett szóval (*Mari, a kozmetikus* → *a kozmetikus Mari*), de a hagyományos leíró nyelvtanok ezt nem tárgyalják az értelmezők között. A nemzetközi szakirodalomban ezt a szerkezetet szoros értelmezőnek ('*close apposition*') nevezik. Az értelmező ezen fajtájára egy későbbi cikkemben fogok részletesebben kitérni.

(9) *Mari, a barátnőm tegnap meglátogatott.*

c) Bár a leíró nyelvtanok nem tárgyalják az értelmező fajtái között a határozói értelmezőt³, de megemlítik annak példájaként, hogy a viszonyító eszközök különbözősége is megfigyelhető ezekben az esetekben (10). A Magyar grammatika (Keszler 2000) az értelmező határozó kifejezést használja, amikor két határozó egymással értelmezőszerű kapcsolatba kerül, vagyis a második szűkíti, pontosítja az első határozó jelentését (10a) vagy esetleg azonosítja (10b, c).

- (10) a. *Bécsbe, a főpostára*
b. *fent, a dombon*
c. *lent, a völgyben*

A határozói értelmezők abban különböznek a másik két csoporttól, hogy nem alakíthatók át predikatív viszonyra: a (10a) példában ennek akadálya az, hogy a tagok nem az azonosítás viszonyában állnak egymással, míg (10b, c)-ben morfológiai korlátok vannak, ugyanis az egyik tag határozószó.

2. Az egyezés az értelmezős szerkezet két tagja között

A magyar nyelvben a melléknév + főnév szórend esetében nincs egyeztetés, mivel ilyenkor a melléknév mondatrészi szerepét kijelöli a kötött szórend és rendszerint a hangsúly is. Ezzel szemben az értelmezői szerepű melléknév a fordított szórend és az önálló hangsúly miatt indokolttá teszi a szám- és esetbeli egyez(tet)ést⁴, amely meghatározza a jelzett szó és az értelmező viszonyát.

2.1. Egyezés az esetrágokat tekintve

Kiefer (1998) alapján 18 esetrágot veszek fel az értelmezett szó és az értelmező esetvégződésének egyezését vizsgálva, de ezek közül csak néhányat mutatok be a jelenséget szemléltetve (11).

³ Károly Sándor (1958) ezeket sajátos azonosító értelmezőnek nevezi; ennél részletesebben a következő cikkemben kívánok foglalkozni ezzel a kérdéskörrel.

⁴ A hagyományos nyelvtanok következetesen az egyeztetést használják annak a jelenségnek a leírására, hogy az értelmező és az értelmezett száma, esete megegyezik. Mivel az egyeztetés csak alárendelt tagok között lehetséges, az *egyezés* terminust fogom használni, hogy az olvasó ne jusson arra a téves következtetésre, hogy az értelmezett és az értelmező közti alárendelő viszony mellett érvelek.

- (11) a. A *dolgozónak*, a *legjobbnak* jutalom jár.
b. A *házon*, a *régin* sok a javítani való.
c. A *bátyámnál*, a *legidősebbnél* élek.
d. A *jóslatig*, a *sejtelmesig* sok időt vártunk.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a minősítő értelmezőn mindig ugyanaz az esetrag jelenik meg, mint az értelmezett szón.

2.2. Egyezés a jeleket tekintve

Az értelmezett szónak és az értelmező szerepű melléknévnek kötelező szám-
belileg is megegyeznie. (12c–e) sem kivétel ez alól, itt azonban nem alaki,
hanem értelmi egyez(tet)és történik.

- (12) a. A *rózsák*, az *illatosak gyorsan elfogytak a boltból*.
b. *A *rózsák*, az *illatos gyorsan elfogytak/elfogyott a boltból*.
c. A *sok rózsa*, az *illatosak gyorsan elfogytak a boltból*.
d. Az *asszonyok*, a *legügyesebb és a legokosabb nyerte meg a versenyt*.
e. *Két asszony*, a *legügyesebbek nyerték meg a versenyt*.

Az *-é* birtokjelet tekintve is kötelező az értelmezőnek megegyeznie az értel-
mezett szóval (13). Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy ez nem azonos a
birtokos jelzőnek megfelelő értelmezővel, amin ugyancsak megjelenik az *-é*
birtokjel (14).

- (13) a. A *férfié*, a *magasé ez az autó*.
b. *A *férfié*, a *magas ez az autó*.
(14) A *könyvet*, a *fiúét visszaadom neked*.

Mivel kötelező az értelmezett és az értelmező között a(z értelmi) számbeli
egyez(tet)és és az *-é* birtokjellel való egyez(tet)és is, így ha mindkét jel jelen
van, akkor az egyez(tet)és mindkettőt tekintve megfigyelhető (15).

- (15) a. A *fiúké*, a *legügyesebbeké az érdem*.
b. *A *fiúé*, a *legügyesebbeké az érdem*.
c. *A *fiúké*, a *legügyesebbé az érdem*.
d. *A *fiúké*, a *legügyesebbek az érdem*.

2.3. Egyezés a névutókat tekintve

A névutókat tekintve is megegyezik az értelmező és az értelmezett szó, de
amint a b) példák mutatják, a szerkezet akkor is grammatikus, ha csak az

értelmező után áll névutó (feltétel: az értelmező ne távolodjon el az értelmezett szótól).

- (16) a. *A virág mellett, a piros mellett találsz egy kártyát.*
b. *A virág, a piros mellett találsz egy kártyát.*
c. *A virág mellett találsz egy kártyát, a piros mellett.*
- (17) a. *Az autók alatt, a rosszak alatt a benzín átáztatta a talajt.*
b. *Az autók, a rosszak alatt a benzín átáztatta a talajt.*
c. *Az autók alatt a benzín átáztatta a talajt, a rosszak alatt.*

2.4. Egyezés a határozottságot tekintve

A határozottságot tekintve nem szükséges megegyeznie az értelmezőnek az értelmezett szóval.

- (18) *Vettem egy szoknyát, pirosat / egy pirosat.*
- (19) a. *Egy kenyeret kérek, a legszebbet.*
b. *Kérek egy kenyeret, a legszebbet.*
c. *Egy kenyeret, a legszebbet kérem.*
- (20) *Egy kenyeret kérek, egy frisset / frisset.*
- (21) a. *Megveszem az autót, egy pirosat.*
b. *Megveszek egy autót, a pirosat / egy pirosat / pirosat.*

3. Az értelmezős szerkezet elemzési lehetőségei

A következőkben a szakirodalomban fellelhető érveket ismertetem, amelyek az értelmezős szerkezet alárendelésként (Károly 1958, Tompa 1964, Rác 1991), mellérendelésként (Szabó 1955; Antal 1964, 1977; Jakab 1977, 1978) vagy átmeneti szerkezetként (Balogh 2000) való elemzése mellett szólnak. Dér (2001) az alárendelő és a mellérendelő viszonyt elvetve amellet érvel, hogy szó szerkezeti szinten egy harmadik viszony is létezik: az azonosító/értelmezői viszony.

3.1. Az alárendelés melletti és elleni érvek

A minősítő értelmezős szerkezet átalakítható jelző + jelzett szó szerkezetté.

- (22) *az almát, a zöldet* → *a zöld almát*

Az értelmezős szerkezet tagjaiból predikatív viszony hozható létre.

- (23) a. *a könyv, az érdekes* → *a könyv érdekes*
b. *a könyv és a film* → **a könyv (a) film*

Bár a leíró nyelvtanok nem részletezik, hogyan történik a jelző + jelzett szó típusú szerkezetnek, illetve a predikatív viszonynak a létrehozása az értelmezős konstrukcióból, de mindkét átalakítás csak úgy lehetséges, ha az előbbi esetben az értelmezőt, az utóbbi esetben pedig az értelmezett szót is megfosztjuk a szuffixumától⁵.

Az alárendelő szerkezet ellen szól, hogy csak a hátravetett jelzői értelmező alakítható át jelzős szerkezetté, az azonosító értelmező és a határozói értelmező nem.

3.2. A mellérendelés melletti és elleni érvek

Az azonosító értelmezős szerkezet tagjai felcserélhetők egymással, akárcsak a legtöbb mellérendelő szerkezet tagjai.

Bármelyik tag elhagyható a szerkezetből, s többnyire egyik taggal sem tudunk a másikra rákérdezni.

Az értelmezős szerkezet tagjai közé kitehetők a kifejtő magyarázó mellérendelés kötőszavai (*azaz, vagyis*).

Jakab (1977, 1978) redukciót⁶ feltételez a minősítő értelmezős szerkezetben, amely során a *csizmát, a piros csizmát* szerkezet redukálásával áll elő a *csizmát, a pirosat* értelmezős konstrukció. Ennek alapján a szerkezet mellérendelésként elemezhető.

A mellérendelés melletti érvként hozható fel az értelmezős szerkezet tagjai közti egyeztetés a számbeli viszonyokat és az esetragokat tekintve, amelyhez hasonlóan megfigyelhető az esetragok egyezése a mellérendelő szószervezeteknél is. Ezt az érvet azonban (Rácz 1991) a következőképpen cáfolja: A mellérendelésben nem egyeztetés történik, mivel a számbeli egyeztetés nem szükséges, az esetbeli egyeztetés pedig csak látszólagos, valamint az

⁵ A lektor megjegyzi, hogy a birtokosi értelmezőt tartalmazó szerkezet (pl. *a könyvet, az enyémet*) nem alakítható át legitím módon. Véleményem szerint azonban ez semmiben sem tér el a többi szerkezettől: az átalakítás során nem elegendő felcserélni az értelmezett szó és az értelmező szörendjét, hanem az értelmezőről el kell hagyni a szuffixumot, amely alatt nemcsak az esetragokat értjük, hanem a birtokos személyjelet is. A birtokos névmások esetében azért nem jelent problémát a szerkezet átalakítása, mert azokban felismerhető a személyes névmás és a rajta megjelenő birtokos személyjel: *enyém = én + -e -m; tied = te + -e -d* stb. Ezt Jakab (1978: 298) a névmási birtokos esetében megjelenő redukciónak tartja: *az én (könyv)em → az enyém*.

⁶ Jakab (1972: 45) a következő módon fogalmazza meg a redukció törvényét: „Ha a jelzős szószervezet alaptagja odaértés vagy más ok folytán hiányzik a mondatból, a jelző vagy az alárendelő összetett mondat főmondatának jelzői helyzetű utalószava mint alárendelt tag alkalmilag átveszi a jelzős szerkezet jelentését, továbbá az alaptag szófaji értékét, alaki kitevőit (a redukálódott birtokos jelzős szerkezetet *-é* birtokjel jelzi) és mondatbeli funkcióját”.

értelmezős szerkezet tagjai koreferenciálisak, míg a mellérendelő szerkezet tagjai nem azok, a kifejtő magyarázó mellérendelés kivételével, amely igen közel áll az azonosító értelmezős szerkezethez (24).

(24) *Máriát, vagyis a barátnőmet*

Dér (2001) érve a mellérendeléssel szemben az, hogy az értelmezős szerkezet két tagjának denotátuma azonos, míg a koordináció két tagjáé általában nem.

3.3. Az értelmező mint sajátos átmeneti szerkezet

Az értelmezős szerkezet átmeneti volta abból adódik, hogy több fajtája is van, értelmező és értelmezett viszonyba nemcsak a jelző és a jelzett szó kerülhet, hanem más mondatrészek is.

Balogh (2000: 457–58) amellett érvel, hogy az értelmezős szerkezet sajátos átmenetet képez az alárendelő és a mellérendelő szintagmák között. Tagjai funkcionálisan azonos értékűként viselkednek a mondat szerkezetben, főlérendeltjüköz azonos grammatikai viszony fűzi őket, erre utal viszonyító eszközök azonossága vagy funkcionális hasonlósága. Ennek következtében akár meg is kérdőjelezhetnénk a tagok között látható azonos esetvégződés egyeztetésből adódó voltát. A számbeli egyezés azonban mégiscsak arra utal, hogy egyeztetés történik az értelmezett szó és az értelmező között.

A kifejtő magyarázó mellérendeléshez hasonlóan itt is azonos az értelmezett szónak és az értelmezőnek a denotátuma.

Ezen érvek alapján tartja Balogh az értelmezős konstrukciót átmeneti szerkezetnek az alá- és mellérendelés között.

3.4. Az azonosító / értelmezői viszony

Dér (2001) kétféle értelmezőt különböztet meg: az azonosító és a „közönséges” értelmezőt (az utóbbi a hagyományos nyelvtanokban a minőség-, mennyiség- és birtokos jelzői értelmezőnek felel meg). Csupán látszatnak tartja a közönséges értelmezői típusok és a minőség-, mennyiség-, birtokos jelzők egymásnak való megfeleltethetőségét, ahogyan az értelmezett szó és az értelmező közötti egyeztetést is. Szerinte „az értelmező tag egy teljes jelzős szerkezetet képvisel, így nem lehet jelzője az értelmezettnek” (uo.: 80), vagyis nem beszélhetünk alárendelésről. A mellérendelő viszony lehetőségét arra hivatkozva veti el (amint erre a 3.2. pont alatt már utaltam), hogy az értelmezett szó és az értelmező denotátuma azonos, míg a mellérendelő szerkezet tagjaié rendszerint nem. Az értelmező mindkét típusánál egy „új” grammatikai viszonyt feltételez, amelyet azonosításnak nevez. A „közönséges” értel-

mező esetében redukció történik, vagyis hogy elkerüljük a szó szerinti ismétlést, az értelmezett szó után egy elliptikus jelzős szerkezet jelenik meg.

4. A minősítő értelmezős szerkezet mint ellipszis

A következőkben azokat az érveimet ismertetem, amelyek az ellen szólnak, hogy a minősítő értelmezőt alá- vagy mellérendeléseként, átmeneti szerkezetként, illetve azonosító/értelmezői viszonyként elemezzük. Eközben azt is megmutatom, hogy az általam javasolt elemzési lehetőség – az értelmezős szerkezet két tagmondat koordinációjaként és az azokon elvégzett ellipszisként való felfogása – hogyan oldja meg a felmerülő problémákat.

4.1. Az alárendeléssel szembeni érv

Ha alárendelést feltételezünk, akkor eltérő határozottságú értelmező és értelmezett szó esetén az lenne az elvárásunk, hogy a fej, vagyis a tárgyi argumentumként megjelenő értelmezett szó irányítja az állítmánnyal való határozottsági egyeztetést. Egyes példák azonban azt mutatják, hogy ez nem feltétlenül van így (25).

(25) *Egy kenyeret, a legszebbet kérem.*

A (25)-ös példában azt látjuk, hogy a határozottságot tekintve az állítmányt nem az értelmezett szóval, hanem az értelmezővel kell egyeztetni. Ha azonban ellipszisként⁷ elemezzük ezeket a szerkezeteket, máris magyarázatot kapunk arra, hogyan történhet ez az egyeztetés (26).

(26) *Egy kenyeret [kérek], a legszebb [kenyer]-et kérem.*

4.2. A mellérendeléssel szembeni érvek

É. Kiss (2012) a koordinált NP-ket vizsgálva (27a) esetében ellipszist feltételez, míg (27b) esetében NP-koordináció történik az egyeztetés alakulása miatt. (27a)-hoz hasonlóan viselkedik az értelmezős szerkezet az egyeztetést illetően (27c)-ben:

- (27) a. *Megérkezett Péter és [~~megérkeztek] a gyerekek.~~*
b. *Megérkeztek [Péter és a gyerekek].*
c. *Megérkezett a két lány, a legokosabbak.*

⁷ Az ellipszis alá eső szerkezeti elemeket áthúzással jelölöm.

Az értelmezőnek nem kell közvetlenül az értelmezett szó után állnia, más összetevők is megjelenhetnek közöttük (28), ekkor azonban már semmiképpen sem beszélhetünk NP-koordinációról, csakis 2 tagmondat mellérendeléséről és ellipsiszról.

- (28) *A húgom látogatott meg, a legfiatalabb [húgom] [látogatott meg] tegnap este a kórházban.*

4.3. A további elemzésekkel szembeni érvek

Jakab (1977, 1978) nem vizsgálja meg a minősítő értelmezős szerkezetnek az igével való egyeztetését, az általa alkalmazott redukciós elv önmagában nem magyarázza meg a (25)-ös példát, amelynek elemzését a közelségi elv (lásd I. lábjegyzet) működésének feltételezésével kell kiegészíteni. A redukciós elv azzal jár, hogy a redukált „tag (megváltozott mivoltában) egy szinttel feljebb kerül, vagyis nem másodrendű, hanem elsőrendű bővítmény lesz” (Jakab 1977: 42). Mindez a generatív elméleti keretben ahhoz vezetne, hogy a redukált szerkezet melléknévnek a DP-ben a főnévi fej helyén kellene megjelennie, amely azonban teljesen kizárt ebben a megközelítésben. A szófajváltást – amely mellett Jakab (1972, 1977) érvel – nem támasztják alá sem morfológiai, sem szintaktikai érvek. Az értelmezői szerepű melléknév továbbra is a melléknévre jellemző előhangzós szuffixumot veszi fel, és nem a főnévre (29a); valamint a melléknévnek továbbra is csak rá jellemző módosítói lehetnek (29b, c).

- (29) a. *a kabátokról, a havasakról / *havasokról*
b. **Véget vetettünk a vitának, a kirándulásról szóló hevesnek.*
c. *Sokáig beszéltek a vitáról, a kissé hevesről.*

Az átmeneti szerkezet feltételezése nem oldja meg azt a kérdést, hogy milyen struktúrát rendelhetünk az értelmezőt tartalmazó konstrukcióhoz, ennél fogva a példák elemzése során felmerülő problémákra sem képes kielégítő magyarázatot adni.

Az azonosító/értelmezői viszony szintén nem ad támpontot a szerkezeti elemzéshez, ráadásul a redukciós elvre épül, amely – mint láthattuk – a generatív elméleti keretbe átültetve rossz jóslatokhoz vezet.

5. Az ellipszis

Az ellipszis „meghatározott lexikai egységek hangalakjának a be nem illesztése a tagmondat szerkezetének egyes pozícióiba”⁸ (Bánréti 2007: 79). Ha az engedélyező tagmondat megelőzi az ellipszist tartalmazó tagmondatot, akkor előreható ellipsziszről beszélünk, ha követi, akkor pedig visszaható⁹ ellipszisznek nevezzük.

Ezen a ponton érdemes rámutatni arra, hogy a Jakab-féle redukciós törvény nem ugyanazt jelenti, mint az ellipszis Wilder (1997) vagy Bánréti (2007) alapján. Az ellipszis során nem történik szófajváltás, az értelmező szerepű melléknév nem veszi át az elliptált főnév szerkezeti helyét. Ennek alapján kijelenthetjük, hogy az általam képviselt elemzés csak látszólag, első pillantásra hasonlít Jakab (1977, 1978) nézetéhez, valójában azzal szöges ellentétben áll.

5.1. Az előreható ellipszis feltételei Wilder (1997) alapján

A tartalomazonosság feltétele: ha az engedélyező és az ellipszis alá eső rész tartalma azonos, akkor mehet végbe az ellipszis. Előreható ellipszis esetén nem kötelező a teljes hangalaki azonosság (30).

- (30) *John drinks wine and his kids [~~drink~~] cola.*
'John bort iszik, és a gyerekei kólát [~~isznak~~].'

A kontextusazonosság feltétele: az elliptált rész antecedense ugyanabban a hierarchikus viszonyban áll a tagmondatával, mint az elliptált rész a saját tagmondatával (31).

- (31) a. *Mary claimed that Paul hit Sue and [~~Mary claimed that Paul~~] ran away.*
'Mary azt állította, hogy Paul megütötte Sue-t, és [~~Mary azt állította, hogy Paul~~] elfutott.'
- b. *Mary claimed that Paul hit Sue and [~~Mary~~] ran away.*
'Mary azt állította, hogy Paul megütötte Sue-t, és [~~Mary~~] elfutott.'

⁸ Wilder (1997) szerint előreható ellipszis esetében történik a hangalakok be nem illesztése, míg visszaható ellipszis során a már beillesztett hanganyag utólagos törlésével kell számolni.

⁹ Bánréti (2007) a hátraható ellipszis elnevezést használja, de mivel az angol *backward* kifejezés visszahatóként való fordítása pontosabban utal az adott ellipsziszre, én az utóbbit követem az elemzések során.

Lokálitási feltétel: egy elliptált részt csak olyan antecedenssel lehet azonosítani, amely a legközelebbi mellérendelt tagmondatban van (32).

- (32) *John came in and Mary sat down and [Mary /*John] read a book.*
'John bejött, és Mary leült, és [Mary /*John] olvasott egy könyvet.'

5.2. A visszaható ellipsis feltételei Wilder (1997) alapján

A tartalomazonosság feltétele: a visszaható ellipsis esetében Wilder (1997) szerint az engedélyező és az ellipsis alá eső részek fonológiai formájának teljesen azonosnak kell lennie (33).

- (33) *John said that I [love / loved] and Mary said that we love/ she loved/ * she loves jazz.*
'John azt mondta, hogy én [szeretem /szerettem] és Mary azt mondta, hogy mi szeretjük / ő szerette / ő szereti a jazzt.'

Fontos azonban már itt megjegyezni, hogy a magyarban ez a megszorítás nem teljesül a visszaható ellipsis során (34).

- (34) *Mi a kacsát [főzzük meg], ti meg a csirkét főzitek meg.*

A kontextusazonosság feltétele: egy antecedens viszonya a tartományához azonos az elliptált rész tartományához való viszonyával. Az előreható ellipsis-szal ellentétben itt akkor is lehetséges az ellipsis, ha a mélyebben beágyazott tagmondatban van az antecedens (35).

- (35) *Mary can run [], and I believe that John can run 5000 metres in 30 minutes.*
'Mary le tud futni [], és úgy hiszem, hogy John is le tud futni 5000 métert 30 percen belül.'

Lokálitási feltétel: a visszaható ellipsis esetében ez a feltétel ugyanúgy működik, mint az előreható ellipsisznál.

5.3. Az előreható ellipsis feltételei Bánréti (2007) alapján

Az előreható ellipsis esetében Bánréti a morfoszintaktikai feltételeket Bartos (2000) nyomán úgy határozza meg, hogy nem szükséges az ellipsis alá eső rész és az antecedens teljes alaki egyezése (például VP-ellipsis esetén csak az idő/módjelnek kell azonosnak lennie, az alany és a tárgy személyé-

vel/számával/határozottságával való egyeztetést jelölő AGR-jegyeknek nem)¹⁰.

(36) **János ma teszi le a vizsgát, Péter meg tegnap [teszi le a vizsgát].*

A megelőzés és a szerkezeti dominancia feltétele szerint az engedélyező tagmondatban lévő antecedensnek k-vezérelnie kell az ellipsis alá eső részt.

(37) a. *Az elsősök MONDATTANBÓL akarnak először vizsgázni, a másodikosok azt mondják, hogy ők inkább ALAKTANBÓL [akarnak először vizsgázni].*

b. **A másodikosok azt mondják, hogy ők ALAKTANBÓL akarnak először vizsgázni, az elsősök meg inkább MONDATTANBÓL [akarnak először vizsgázni].*¹¹

Ha az engedélyező tagmondat és az ellipszist tartalmazó tagmondat is egy-egy főmondatnak van alárendelve, akkor a releváns tagmondatoknak párhuzamos szerkezetűeknek kell lenniük, s ez esetben nem kell teljesülnie a k-vezérlésnek.

(38) *A másodikosok azt mondják, hogy ők ALAKTANBÓL akarnak először vizsgázni, az elsősök meg azt mondják, hogy ők inkább MONDATTANBÓL [akarnak először vizsgázni].*

A szomszédosság feltételéről előreható ellipsis esetén (Wilder 1997-tel ellentétben) Bánréti azt állítja, hogy nem szükséges, hogy az antecedens és az ellipsis alá eső rész szomszédos tagmondatban legyen (39a). Ha azonban a közbeékelte tagmondat tartalmaz egy potenciális antecedens, akkor az ellipsis rosszul formált lesz (39b).

¹⁰ A lektor az alábbi példa (i) kapcsán felveti azt a kérdést, hogy mi zárja ki annak lehetőségét, hogy az elliptált rész jelen idejű legyen.

(i) *János tegnap tette le a vizsgát, Péter meg ma [tette le] / * [teszi le].*

Véleményem szerint a jelen idejű alakot nem elliptálhatjuk a szerkezetből. Ezt igazolja az a tény, hogy ha a második tagmondatba beillesztünk egy olyan elemet, amely mellett nem jelenhet meg a múlt idejű igealak, akkor a mondat rosszul formált lesz ellipszissel (ii).

(ii) **János tegnap tette le a vizsgát, Péter meg ma ezután.*

¹¹ Bánréti (2007) példáiban a * nem feltétlenül a mondat rosszul formáltságát jelenti, hanem azt, hogy az adott példában feltüntetett ellipsis nem lehetséges. Ez a megállapítás az általam idézett példák közül a (37b)-re és a (39b)-re érvényes.

- (39) a. *A nagymama az UNOKÁJÁTÓL akart segítséget kérni, ugyanis az árvíz már a ház felé közeledett, a nagypapa meg a LÁNYÁTÓL [akart segítséget kérni].*
- b. **A nagymama az UNOKÁJÁTÓL akart segítséget kérni, ugyanis a szomszédok a TŰZOLTÓKTÓL kaptak mentőcsónakot, a nagypapa meg a LÁNYÁTÓL??[akart segítséget kérni] /?? [kapott mentőcsónakot].*

Az előreható VP-ellipszis esetén lehetséges a nem párhuzamos mondat szerkezet (40).

- (40) *JÁNOS érkezett meg valahova, mégpedig a DÉLI PÁLYAUDVARRA [érkezett meg].*

5.4. A visszaható ellipszis feltételei Bánréti (2007) alapján

Az ellipszist tartalmazó tagmondatnak közvetlenül meg kell előznie az engedélyező tagmondatot, a két tagmondatnak szomszédosnak kell lennie (41).

- (41) **A nagymama az UNOKÁJÁTÓL [akart segítséget kérni], ugyanis az árvíz már a ház felé közeledett, a nagypapa meg a LÁNYÁTÓL akart segítséget kérni.*

Az ellipszist közvetlenül balról határoló egység lehet nem teljes frázis (42).

- (42) *Ödön PÉNZ [nélkül vásárolt], Jani meg FEDEZET nélkül vásárolt.*

A tagmondatok szerkezete kötelezően párhuzamos¹² (43).

- (43) *JANCSI # # [adott ajándékot Juliskának], meg ÉN adtam ajándékot Juliskának.*

Az előreható ellipszishoz hasonló morfoszintaktikai feltételek teljesülnek, vagyis szükséges az engedélyező ige és az ellipszis alá eső ige tövének és időjelének azonossága, de nem szükséges az AGR-végződés megegyezése.

¹² A # # olyan szünetet jelöl, amely előtt kiemelkedő intonáció van (Bánréti 2007: 98).

5.5. Az ellipsis feltételei a minősítő értelmezős szerkezetben

A következő példákon keresztül fogom szemléltetni, hogyan teljesülnek az ellipsis feltételei a minősítő értelmezős szerkezet ellipszisként való elemzése során.

- (44) a. A rózsák [~~elfogytak a boltból~~], az illatos [rózsá]-k elfogytak a boltból.
b. Elfogytak a boltból a rózsák, az illatos [rózsá]-k [~~fogytak el a boltból~~].
c. Sok rózsza [~~nyílik a kertben~~], piros [rózsá]-k nyílnak a kertben.
d. Egy kenyeret [kérek], a legszebb [kenyer]-et kérem.
e. A csizmám [~~nélkül nem megyek sehova~~], a piros [esizmám] nélkül nem megyek sehova.
f. A lányomtól [~~levelet kaptam~~], a legokosabb [lányom]-tól /* a legokosabb [lányom]-nak levelet kaptam.
g. Ma a rózsát [~~veszem meg~~], holnap a két liliomot [~~veszem meg~~], a fehér [liliom]-okat /* a fehér [rózsá]-t veszem meg.
h. Ma veszem meg a rózsát, ugyanis holnap nem érek rá. A fehérét.

A tartalomazonosság feltétele teljesül a fenti példákban mind az előreható, mind a visszaható ellipsis esetében, de amint a (44c, d) mutatja, Bartos (2000) és Bánréti (2007) alapján a visszaható ellipsziséknél is megengedettek az eltérő AGR-végződésűk, szemben Wilder (1997) megszorításával.

(44e) arra példa, hogy a visszaható ellipsis esetében a közvetlenül határoló kategória lehet nem teljes frázis is.

(44f) azt példázza – ahogyan egyébként a többi adat is bizonyítja –, hogy a kontextusazonosság feltétele sem sérülhet.

Különösen érdekes a szomszédosság feltételének vizsgálata, hiszen ezen a ponton is eltérés mutatkozik a Wilder (1997) és Bánréti (2007) által felállított feltételek között. A (44g) példa azt mutatja, hogy az értelmezett szónak és az értelmezőnek egymással szomszédos tagmondatoknak kell megjelenniük, vagyis az ellipsis az a potenciális antecedens engedélyezi, amely az elliptált részt tartalmazó tagmondatnál szomszédos tagmondatban található. (44g) esetében azt is gondolhatnánk, hogy a közbeékelődő potenciális antecedens (*liliom*) gátolja a távolabbi antecedens (*rózsza*) elérését, de (44h) cáfolja, hogy csupán ez lenne az ok. (44h)-ban az értelmező már nem szerves része a mondatnak, hanem inkább csak egy utógondolat. Ezen szerkezetek kívül esnek jelen dolgozat vizsgálati körén.

6. Kísérlet az elemzésre

Ebben a részben először ismertetem azokat az ellipsziszfajtákat, amelyek megjelenésével számolnunk kell a magyar minősítő értelmezős szerkezetekben. Ezt követően bemutatom a vizsgált példákat – minden lehetséges szórendet figyelembe véve. Végül kísérletet teszek az ismertetett példamondatok szerkezeti elemzésére.

Fontos megjegyezni, hogy ha a minősítő értelmezőt ellipszisként elemezzük, nem beszélhetünk az értelmezett és az értelmező közötti egyeztetésről, hanem azok ugyanazt a jegytartalmat viselik az esetet és a számot tekintve¹³.

6.1. Az ellipszis fajtái a magyar értelmezős szerkezetekben

Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a következő ellipszisekre, mozgatószókra találhatunk példát a magyar értelmezős szerkezetekben. A különféle ellipsziszfajtákat a minősítő értelmezős szerkezettől független példákkal szemléltetem.

1. Az N-fej ellipszise: Előreható ellipszissel elliptáljuk az N-fejet, amelynek az eset- és számjegyei a melléknéven fognak megjelenni (45). Mivel a szám és az eset is frázishoz járul, az N-fej törlése ezeket a todalékmorfémákat nem érinti, azok ott maradnak a frázisvégeken, és az ellipszis után megmaradt tartomány jobb szélén kiejtett elemhez (jelen esetben a jelzői szerepű melléknemekhez) fognak morfológiailag tapadni. Ez a fajta ellipszis minden minősítő értelmezős szerkezet esetében megtörténik, és mindig csak a 2. tagmondatban lehetséges, hiszen az értelmezőnek követnie kell az értelmezett szót.

(45) *Te az olcsó autót vetted meg, én meg a drága [~~autó~~]-t vettem meg.*

2. Zsilipelés: A fókuszos összetevő után minden más összetevőt elliptálunk a második tagmondatból. Craenenbroeck–Lipták (2006) – Merchant (2004) elképzelését kiterjesztve – amellet érvel, hogy a magyar zsilipelés minden olyan szintaktikai környezetben megjelenhet, ahol egy operátor/változó függőség van, vagyis nemcsak az összetevős kérdésekben (46a), hanem a kijelentő mondatokban is, hátul hagyva egy fókuszált (46b) vagy disztributív kvantifikációs egységet (46c).

¹³ Ez abból következik, hogy a kontextusazonosság feltételével összhangban ugyanabban a grammatikai függőségi viszonyban áll az értelmezett és az értelmező is a saját tagmondatán belül.

- (46) a. *János meghívott valakit, de nem tudom, hogy KIT [e].*
b. *János meghívott valakit és azt hiszem, hogy BÉLÁT [e].*
c. *Tudtam, hogy János meghívott néhány embert, de nem tudtam, hogy mindenkit [e].*

3. Visszaható ellipsis: Az első tagmondatból elliptálhatjuk az igét (47a) – olykor egy-egy argumentumával együtt (47b) – vagy egy főnévi csoportot (47c), vagy az igével együtt egy nem teljes szó szerkezetet is (47d).

- (47) a. *Ő egy autót [~~vett~~], mi pedig egy lakást vettünk.*
b. *Mi Pécsen [~~veszünk lakást~~], ti pedig Pesten vesztek lakást.*
c. *Mi felújítottuk [~~a lakást~~], ők meg berendezték a lakást.*
d. *Mi esernyő [~~nélkül indultunk útnak~~], Jánosék pedig pénz nélkül indultak útnak.*

4. ATB (*across-the-board*): Minden koordinált tagmondatból balra kimoogatva kiemeljük ugyanazt az összetevőt, amely nyomot hagy az eredeti helyein.

- (48) *Who_i did you say that Carrie likes e_i and Sarah hates e_i*
'Kit_i mondtál, hogy Carrie szereti e_i és Sarah gyűlöli e_i?'

5. RNR (Right Node Raising): A jobb csomópontra emelés során minden koordinált tagmondatból jobbra kimoogatva kiemeljük ugyanazt az összetevőt (49).

- (49) *Mary bought e_i, and John read e_i, the newspaper_i.*
'Mary megvette e_i, John elolvasta e_i az újságot_i.'

6.2. A vizsgált példák

Összegyűjtve ugyanakkor a mondatnak az összes szórendi változatát, az alábbi példákkal kell számolnunk az elemzés során:

1. *Mari megette az almát, a zöldet.*
2. *Mari az almát, a zöldet MEGette.*
3. *Az almát, a zöldet megette Mari.*
4. *Az almát, a zöldet Mari MEGette.*
5. *Megette Mari az almát, a zöldet.*
6. *Megette az almát, a zöldet Mari.*
7. *MARI ette meg az almát, a zöldet.*
8. *Az almát, a zöldet MARI ette meg.*
9. *Az ALMÁT, a ZÖLDET ette meg Mari.*
10. *Mari az ALMÁT, a ZÖLDET ette meg.*

6.3. Elemzések

Amint azt már előrebocsátottam, az N-fej előreható ellipszise minden szerkezetben megtörténik, hiszen ily módon elIPTálható az értelmezett szó az értelmező mögül. Ezzel kombinálódik a többi ellipsziszfajta, illetve mozgatás, így ötféle szerkezettel kell számolnunk. Az alábbiakban ismertetem az ötféle elemzést, megtartva a példamondatok eredeti sorszámát. A szerkezetekben azt is feltüntettem, hogy melyik ellipsziszfajta hol érvényesül. A *-gal jelölt elemzés azért nem járható út, mert hangsúlyos összetevőt nem elIPTálhatunk visszaható ellipszissel, ezért van szükség az ATB és RNR mozgatásokra.

I. Az N-fej ellipszise és visszaható ellipszis (VE)

3. Az almát, a zöldet megette Mari.

Az almát [~~megette Mari~~], a zöld [~~almá~~]-t megette Mari.
VE N-fej ellipszise

9. Az ALMÁT, a ZÖLDET ette meg Mari.

Az ALMÁT [~~ette meg Mari~~], a ZÖLD [~~ALMÁ~~]-T ette meg Mari.
VE N-fej ellipszise

II. Az N-fej ellipszise és zsilipelés

1. Mari megette az almát, a zöldet.

Mari megette az almát, a ZÖLD [~~almá~~]-T [~~ette meg Mari~~].
N-fej ellipszise zsilipelés

5. Megette Mari az almát, a zöldet.

Megette Mari az almát, a ZÖLD [~~almá~~]-T [~~ette meg Mari~~].
N-fej ellipszise zsilipelés

7. MARI ette meg az almát, a zöldet.

MARI ette meg az almát, a ZÖLD [~~almá~~]-T [~~ette meg Mari~~].
N-fej ellipszise zsilipelés

III. Az N-fej ellipszise és RNR

4. Az almát, a zöldet Mari MEGette.

Az almát e_i, a zöld [~~almá~~]-t e_i [Mari MEGette].
N-fej ellipszise RNR

*Az almát [~~Mari MEGette~~], a zöld [~~almá~~]-t Mari MEGette.

8. Az almát, a zöldet MARI ette meg.

Az almát e_i , a zöld [~~almá~~]-t e_i [MARI ette meg].

N-fej ellipszise RNR

*Az almát [MARI ette meg], a zöld [~~almá~~]-t MARI ette meg.

IV. Az N-fej ellipszise és ATB-topikalizáció

10. Mari az ALMÁT, a ZÖLDET ette meg.

Mari_i az ALMÁT [~~VP ette meg~~] e_i], a ZÖLD [~~ALMÁ~~]-T [~~VP ette meg~~] e_i].

ATB VE N-fej ellipszise

* Mari az ALMÁT [ette meg], a ZÖLD [~~ALMÁ~~]-T ette meg [Mari].

V. Az N-fej ellipszise, ATB-topikalizáció és RNR

2. Mari az almát, a zöldet MEGette.

Mari_i az almát [~~VP e_j [e_i]]], a zöld [~~almá~~]-t [~~VP e_j [e_i]]] [~~VP MEGette_j e_i].~~~~~~

ATB N-fej ellipszise RNR

*Mari az almát [MEGette], [Mari] a zöld [~~almá~~]-t MEGette.

6. Megette az almát, a zöldet Mari.

[~~VP Megette_j e_i]~~ az almát [~~VP e_j [e_i]]], a zöld [~~almá~~]-t [~~VP e_j [e_i]]] Mari_i.~~~~

ATB N-fej ellipszise RNR

Összegzés

Röviden bemutattam az értelmezőről szóló eddigi magyar szakirodalmat. Amint láhattuk, az értelmezős szerkezet különféle fajtái valóban mutatnak egyrészt alárendelésre, másrészt mellérendelésre jellemző vonásokat, ennek ellenére mégsem tekinthetjük őket sajátos átmeneti szerkezetnek.

A minősítő értelmező vizsgálatára helyeztem a hangsúlyt. E szerkezettel kapcsolatban elvettem az alárendelés és a mellérendelés lehetőségét, és két tagmondattal koordinációjaként, illetve ellipszisként elemeztem a konstrukciót. Ismertettem az ellipszis feltételeit, megmutatva, hogy a minősítő értelmező ellipszisként való elemzése nem sérti meg ezeket. Összegyűjtöttem azokat az ellipsziszfajtákat, amelyek alkalmazása szükséges a vizsgált szerkezet elemzéséhez.

A további célkitűzések közé tartozik egyrészt az azonosító értelmező vizsgálata, másrészt az olyan adatok grammatikussági vizsgálata, majd elemzése, amelyekben az értelmezett szótól eltávolodik az értelmező (50).

(50) Az almát megette Mari, a zöldet.

Hivatkozások

- Antal László 1964. A magyar jelző három különböző nyelvtani koncepció fényében. *Magyar Nyelv* **60**: 61–68.
- Antal László 1977. *Egy új magyar nyelvtan felé*. Budapest.
- Balogh Judit 2000. A jelző és az értelmező. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 444–460.
- Bánréti Zoltán 2007. *A mellérendelés és az ellipsis nyelvtana a magyarban*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Bartos Huba 2000. Coordinate ellipsis as phonological non-insertion. In Bartos, Huba (ed): *Papers on the Mental Lexicon, Research Institute for linguistics*. Budapest, 41–67.
- Benkő Loránd (szerk.) 1967. *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Craenenbroeck, Jeroen van – Lipták Anikó 2006. The crosslinguistic syntax of sluicing: evidence from Hungarian relatives. *Syntax* **9**(3): 248–274.
- Dér Csilla 2001. Értelmezek, azaz azonosítok? Az értelmezős szerkezeten belüli grammatikai viszonyról. *Magyar Nyelv* **97**(1), 77–82.
- É. Kiss Katalin 2012. Patterns of agreement with coordinate noun phrases in Hungarian. In *Natural Language & Linguistic Theory*, Springer
- Jakab István 1972. A jelzős szerkezetek redukciójának szó szerkezeti vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* **96**: 38–50.
- Jakab István 1977. Az értelmező és az értelmezett szó szerkezeti viszonya. *Magyar Nyelvőr* **101**: 9–19.
- Jakab István 1978. Igen, az értelmező mellérendelés. *Magyar Nyelvőr* **102**: 293–298.
- Jászó Anna (szerk.) 1991. *A magyar nyelv könyve*, Budapest, Trezor Kiadó.
- Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. *NyudÉrt.* **16**.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Keszler Borbála – Lengyel Klára 2002. *Kis magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. In É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris Kiadó 187–290.
- Merchant, Jason 2004. Fragments and ellipsis. *Linguistics and Philosophy* **27**(6): 661–738.
- Quirk, Randolph, – Sidney Greenbaum – Geoffrey Leech – Jan Svartvik 1985. *A Comprehensive Grammar of the English Language*, Longman, London.
- Rácz Endre (szerk.) 1968. *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Rácz Endre 1991. *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szabó Dénes 1955. *A mai magyar nyelv*. Egyetemi jegyzet, kézirat, Budapest.
- Tompa József (szerk.) 1962. *A mai magyar nyelv rendszere. II.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tompa József 1964. „Egyik legnagyobb tévedése?” *Magyar Nyelv* **60**: 428–432.
- Wilder, Chris 1997. Some properties of Ellipsis in Coordination. In Alexiadou, A., Hall, T. A. eds: *Studies on Universal Grammar and Typological Variation*, Linguistik Aktuell/ Linguistics Today 59–107.

A MAGYAR „OPERÁTOREMELÉS” MINT PROLEPSZIS

Szűcs Péter

Bevezetés

Tanulmányom célja, hogy a magyar nyelvben operátoremelésnek¹ nevezett jelenség bizonyos szintaktikai tulajdonságait nyelvközi összehasonlításban vizsgálja meg. A fő kérdés, hogy a látszólag „emelt” összetevő milyen jogon kerülhet a főmondatba, azaz melyik igének (a főmondatinak vagy a beágyazott mondatbelinek) az argumentuma. A dolgozat 1. részében a kutatás elméleti hátterét mutatom be, a 2. rész az elemzési alternatívákat fogalmazza meg, a 3. rész az operátoremelés prolepszisként való elemzése mellett érvel.

Mit nevezünk operátoremelésnek?

A szakirodalomban operátoremelésnek nevezik a magyar nyelv azon szerkezetét, amelyben egy a beágyazott mondatához tartozó összetevő a főmondatban jelenik meg és általában valamilyen (legtöbbször fókusz) diskurzusfunkciót tölt be². (1)-ben láthatunk erre egy példát, ahol az (1a) egy közönséges alárendelő mondat, míg (1b) ennek az a változata, ami operátoremelést tartalmaz.

- (1) a. *Azt mondtad, hogy János vigyáz a gyerekekre.*
b. *Jánost mondtad, hogy vigyáz a gyerekekre.*

Mint láthatjuk, (1b)-ben a mondatban a beágyazott mondat alanya a főmondat tárgyaként jelenik meg. Nem csak alanyok, hanem egyéb mondatrészek is viselkedhetnek hasonlóan. (2a)-ban például a beágyazott mondat tárgya kerül a főmondatba, míg (2b) egy oblikvuszi argumentummal illusztrálja a jelenség-

¹ Az „emelés” szót kizárólag mint széles körben elterjedt deskriptív elnevezést használom, nem jelent részemről semmilyen elméleti vagy elemzési elköteleződést.

² Szűcs (2013) szerint ezeknek az emelt mondatrészeknek a diskurzusfunkciója lehet fókusz vagy topik (esetleg kontrasztív topik) is. A beszélők a diskurzusfunkciókat illetően preferenciákkal rendelkeznek annak függvényében, hogy az emelt mondatrész milyen grammatikai funkciót tölt be a beágyazott mondatban. Jelen tanulmányban az elől megjelenő összetevők pontos diskurzusfunkciójával nem foglalkozom, tanulmányom központi kérdése az, hogy az emelt összetevők melyik igének a tematikus argumentumai (ezért is használom a semleges „operátoremelés” terminust).

get. Ez utóbbi esetben az emelt összetevő nem a főmondat tárgyaként jelenik meg, hanem megtartja eredeti funkcióját.

- (2) a. *Anikót akarom, hogy felkérjük képviselőnek.*
b. *Budapestre mondtad, hogy utazol a hétvégén.*

Jelen dolgozat a leggyakoribb, (1)-ben bemutatott típussal foglalkozik. A szakirodalomban is ez kapta a legnagyobb figyelmet. Ennek az oka az, hogy ez a változat mutatja a legérdekesebb tulajdonságokat, amelyek egyike az emelt mondatrész kettős grammatikai funkciója. Egy másik figyelemreméltó sajátosság egy egyeztetési variáció.

Ha az emelt összetevő kvantort tartalmaz, akkor a beágyazott mondat igeje kétféle ragozása lehet (a felfedezés Gervain 2002-höz köthető): egyes szám harmadik személyű (3a), illetve többes szám harmadik személyű (3b).

- (3) a. *Két fiút mondtam, hogy **felvételizett** az egyetemre.*
b. *Két fiút mondtam, hogy **felvételiztek** az egyetemre.*

1. Elemzési lehetőségek a Lexikai-Funkcionális Grammatika keretén belül

Jelen tanulmány a Lexikai-Funkcionális Grammatika (LFG) keretét felhasználva íródott, így mielőtt állításaim részleteire térnék, röviden bemutatom az LFG-t, hogy az olvasó betekintést nyerhessen a probléma elméleti hátterébe.

1.1 Az LFG bemutatása³

Az LFG egy nem transzformációs generatív nyelvtani modell, melynek első részletes kifejtése Bresnan (1982)-ben található. A modell létrehozásának fő motivációja az volt, hogy az elmélet készítői úgy vélték, hogy a chomskyánus irányvonal nem alkalmas arra, hogy pszichológiailag reális és számítógéppel implementálható nyelvtani keretet alkosson.

Az LFG fő jellemzői a következők:

³ Aki eme tömör bemutatásnál részletesebb ismertetésre tart igényt, annak a következő művek nyújthatnak segítséget: Falk (2001), Dalrymple (2001), Bresnan (2001) angolul, Komlósy (2001) magyarul.

- a) Az Erős Lexikai Integritás tételét fogadja el, azaz az elméletben a mondattani komponens számára a szavak „atomok”, oszthatatlan egységek. A derivációs és az inflexiós morfológia is a lexikonban megy végbe.
- b) A nyelvtani funkciók (például alany, tárgy) az elmélet primitív alkotórészei, azaz nem csak olyan absztrakciók, melyeket a frázisstruktúra bizonyos pontjaihoz rendelnek a chomskyánus megközelítésű modellek.
- c) A nyelvet több, egymással párhuzamosan létező reprezentációval modellezi. A két szintaktikai reprezentációs szint az összetevős szerkezet és a funkcionális szerkezet⁴ (f-szerkezet). Az összetevős szerkezet nagyjából a chomskyánus modellekből ismert ágrajzoknak felel meg (természetesen vannak lényeges különbségek is, például az összetevős szerkezetek lehetnek exocentrikusak is). A mondat alkotóelemei felszíni elrendezésének ábrázolására szolgál. Jelen dolgozatban a funkcionális szerkezet nagyobb jelentőséggel bír, így arról néhány további részletet osztok meg.

Az f-szerkezet a mondatok logikai-grammatikai viszonyait ábrázolja. Külső megjelenése egy attribútum-érték mátrix. Egy egyszerű mondaton mutatom be a működését (minden, a bemutatás szempontjából felesleges részletet elhagyva). (7) funkcionális szerkezeti ábrázolását az 1. ábrán láthatjuk.

(4) *Marci szereti a csokit.*

PRED	szeret <(SUBJ)(OBJ)>
SUBJ	[PRED Marci]
OBJ	[PRED csoki]

1. ábra: (4) egyszerű funkcionális szerkezete

Mint láthatjuk, a főpredikátum az ige. Utána a csúcsos zárójelek között láthatóak az ige szemantikai argumentumai, azaz előír egy alanyt (SUBJ) és egy tárgyat (OBJ) magának. Ezek meg is találhatóak az f-szerkezetben, a megfelelő szemantikai tartalmakkal, tehát az f-szerkezet „teljes”. Nincsenek benne

⁴ Az érdeklődő olvasó egyéb reprezentációs szintekről az alábbi helyeken tájékozódhat: prozódiai szerkezet – Butt–King (1998) ; argumentumszerkezet – Dalrymple (2001), 8. fejezet; információs szerkezet – Butt–King (1996), szemantikai szerkezet – Dalrymple (2001), 9. fejezet.

olyan grammatikai funkciók, amelyeket nem ír elő predikátum, tehát az f-szerkezetet „koherens”. A „teljesség” és a „koherencia” a jólformált f-szerkezetek feltételei. Ezek a fogalmak a grammatikai funkciókra vonatkoznak, tehát szintaktikai feltételek, de megvannak a szemantikai megfelelőik is. A szemantikai teljesség és koherencia többnyire egybeesik a szintaktikaival. Ez alól kivétel, ha nem thematikus argumentumokról kell számot adjunk. Mivel jelen dolgozatban a szemantikai koherenciának lesz jelentősége, ezt mutatnám be röviden.

A Szemantikai Koherencia azt jelenti, hogy minden thematikus (jelentéssel bíró) összetevőhöz tudnunk kell rendelni egy olyan predikátumot, ami őt szemantikailag előírja. Ezt a *snow* (havazik) angol igével szemléltethetjük. A *snow* argumentumszerkezete így néz ki:

(5) *snow* <>(SUBJ)

Az, hogy a csúcsos zárójelek között nincs semmi, azt jelenti, hogy az igének nincsen szemantikai argumentuma. A csúcsos zárójelen kívül látjuk, hogy előír ugyanakkor egy szemantikai tartalommal nem rendelkező, grammatikai alanyt. Ez az angolban az *it* expletívum (9a). Ha szemantikailag tartalmaz összetevővel töltenénk meg, mint például *Peter* a (6b) példában, a mondat nem lenne szemantikailag koherens, hiszen a predikátum nem rendel hozzá szemantikai szerepet.

- (6) a. *It snows.*
b. **Peter snows.*

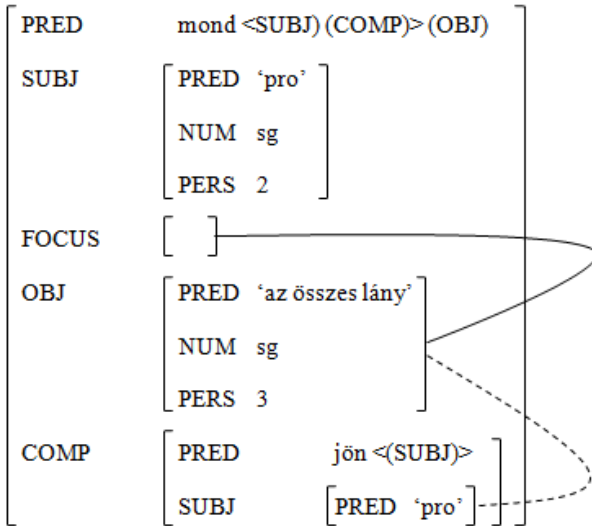
Az operátoremelésnek nevezett jelenség szempontjából fontos még átnézni azt, hogy hogyan működnek az általában „kontroll”-nak nevezett jelenségek az LFG-ben, azaz amikor egy összetevő több predikátummal is szintaktikai vagy szemantikai kapcsolatban van. Ennek az áttekintését összeköthetjük az operátoremelésnek Coppock (2003) által nyújtott LFG-s elemzésével. Így világossá válik majd számunkra a Coppock (2003) (valamint a korábbi elemzések) és saját megközelítésem közötti lényeges különbség.

2.2 Coppock (2003) elemzése

Coppock (2003) szerint a 2. ábrán látható f-szerkezet felel meg (7)-nek⁵.

⁵ Az az *összes lány* összetevő belső f-szerkezete sem szerepel az ábrán, mivel a most tárgyaltak szempontjából nincs jelentősége. Az ábrán látható címkék jelentései: PRED – predikátum, SUBJ – alany, FOCUS – fókusz, OBJ – tárgy, COMP – a véges igét tartalmazó alárendelt mondatok nyelvtani funkciója, NUM – szám, PERS – személy, sg – egyes szám.

(7) *Az összes lányt mondtad, hogy jön/jönnnek.*

2. ábra: (7) f-szerkezete Coppock (2003) szerint⁶

A predikátumnak két thematikus argumentuma van, az alany és az alárendelt mondat. Ezenkívül van egy nem thematikus tárgya, ami az „emelt” mondatrésznek felel meg. Ez a nem thematikus összetevő megfelel a mondat fókuszáznak (az összekötés azt jelzi, hogy a FOCUS grammatikalizált diskurzus-funkció és az OBJECT funkció tartalma azonosnak tekintendő, mintegy megosztják a szerkezetüket). A beágyazott mondatrész predikátumának egy argumentuma van, az alany. Ennek a szemantikáját egy funkcionális szerkezetbeli *pro*-val jelöli az LFG. Természetesen ennek a *pro*-nak a referense azonos az emelt mondatrészszel (*az összes lányt*). Ezt a koreferenciát anaforikus kötésnek nevezzük. Ezt jelöli szemléletesen a szaggatott vonallal való összekö-

⁶ Bírálóim fölvetik, hogy egy ilyen megközelítés hogyan zárná ki az olyan mondatokat, mint **Mit mondtál Marit?* vagy **Az összes lányt mondtad*. A válasz a főige argumentumszerkezetében van. Az első esetben két tárgy lenne (szintaktikai koherencia megsértése), míg a második esetben a főige által előírt COMP funkció hiányozna (szintaktikai teljesség megsértése).

tés.⁷ Mivel ez egy szemantikai jellegű kapcsolat, a két összetevő grammatikai jegyeinek nem kell feltétlenül megegyezniük (Komlósy 2001: 114), ezért lehetséges a (3)-ban bemutatott számvariáció. Vegyük észre, hogy az „összes lány” összetevő önmagában csak egyes szám harmadik személyű egyezést hozhat létre:

(8) *Az összes lány jönnek.

A probléma a 2. ábrán látható f-szerkezettel az, hogy szemantikailag nem koherens. Ugyanis a tárgyi funkciót egy tartalommal bíró összetevő tölti be, ami azonban semminek sem szemantikai argumentuma. A beágyazott ige csak a saját, *pro*-val jelölt nem kimondott alanyához rendel szemantikai szerepet, ez nem terjed ki a vele koreferens főmondati összetevőre.⁸

Ezt Coppock (2003) is észleli, és azt teszi fel, hogy a Szemantikai Koherencia nem egy megsérthetetlen alapelv, hanem csak egy megszorítás, ami bizonyos esetekben megsérthető. Ez Szűcs (2013) szerint nem szerencsés lépés, hiszen az LFG keretrendszerének egy alapelvéről van szó. Nem követhető eljárás elmélet alapjait azért megváltoztatni, mert az elemzéshez ez tűnik szükségesnek.

Szűcs (2013) egy másik utat ajánl a kérdéses probléma orvoslására. Azt javasolja, hogy az előrehozott mondatrészt tekintsük a főige tematikus argumentumának, így az már szemantikai szerepet is kap. Ezzel a koherencia-sértés megszűnik. Ez apró módosításnak tűnik ugyan, de alapvetően ellentmond a korábbi szakirodalom feltételezésének, mely szerint théma-szerepet az emelt összetevő csakis a beágyazott igétől kap (pl. Kenesei 1994). A továbbiakban amellet szeretnék érvelni, hogy Szűcs (2013) álláspontja helyes, azaz motivált az „emelt” mondatrészt a főige tematikus argumentumának tartani. Tekintsük tehát át, milyen elemzési lehetőségek állnak előttünk.

⁷ Ez egy nem sztenderd jelölés az LFG-ben, általában az efféle koreferenciákat úgy jelölik, hogy mindkét elemnek van egy „index” attribútuma, amelyeknek az értéke megegyezik.

⁸ Van arra lehetőség az LFG-ben, hogy egy nem tematikus argumentum egy másik predikátumtól kapjon tematikus szerepet. Ezt funkcionális kontrollnak nevezik. Ebben az esetben a COMP alanyának a PRED jegye nem 'pro' lenne, hanem a két nyelvtani funkció (a főmondati tárgy és a lenti alany) ugyanazon f-struktúrán osztozna. Ez a megoldás azonban (7) esetében nem lehetséges, hiszen ez teljes szintaktikai-szemantikai azonosságot jelentene. Ekkor a grammatikai jegyeknek meg kellene egyezniük, tehát nem lenne lehetséges a számvariáció.

2. Az alternatívák

2.1 Emelés

Coppock (2003) megoldása leginkább az angol *raising*, azaz emelő szerkezetekkel vonható párhuzamba, melyekre (9)-ben láthatunk egy példát.

- (9) *I believe John to like music.*
én hisz.1SG János INF szeret zene
kb. 'Jánost hiszem szeretni a zenét.'

A párhuzam alapja, hogy (9)-ben *John* a sztenderd LFG-s elemzés szerint (részletes érvelésért lásd Falk 2001: 133–136) ugyanúgy nem tematikus argumentuma a főigének, mint ahogy (10)-ben az *összes lány* a *mond*-nak.

Ennek a szerkezetnek az egyértelmű magyar megfelelői az olyan mondatok, mint amiket (10)-ben látunk. (10a)-ban *János* szintén a főige nem tematikus tárgya, míg (10b)-ben a főige nem tematikus alanya (hasonlóan ahhoz, amit (6)-ban láthattunk), annyi különbséggel, hogy itt a főigének van egy tematikus argumentuma, a ragozatlan igét (*közeledik*) tartalmazó beágyazott mondat.

- (10) a. *Jánost közeledni véltem.*
b. *János közeledni látszott.*

Az, hogy ezekben a mondatokban a *János* nem tematikus argumentum, abból is látszik, hogy a mondatok nem emelt változatainál nem lehet rákérdezni az utalószóra, akárcsak az angolban, lásd (14).

- (11) a. *It seems that John is approaching.*
EXPL látszik.3SG hogy János van.3SG közeledik.PROG
'Úgy látszik, hogy közeledik János.'
b. **What seems John?*
mi látszik.3SG János
c. *Úgy látszik, hogy közeledik János.*
d. **Hogy látszik János?*

Arra, hogy a (10)-ben látható szerkezet valóban az angol „emelés” megfelelője, az elkövetkezőkben további érveket fogunk látni. Coppock (2003) megközelítése szerint a magyar operátoremelésnek nevezett jelenség ettől abban különbözik, hogy a beágyazott mondat ragozott igét tartalmaz. A lényeges hasonlóság, hogy az „emelt” mondatrész a főige nem tematikus argumentuma.

2.2 Prolepszis

Szűcs (2013) amellett érvel, hogy az olyan mondatokban, mint (1b), az „emelt” mondatrész valójában a főige tematikus argumentuma. Ez a javaslat azon alapul, amit a nyelvészeti szakirodalom „prolepszis”-ként ismer (Davies 2005).

Ezt Szűcs (2013) két fő érveléssel támasztja alá. Az első az, hogy az operátoremelésnek nevezett szerkezetben részt vevő igék Coppock (2003) állításával szemben előfordulnak tematikus tárgyakkal, például (12)-ben:

(12) *Holnapra esőt mondott az időjárás-jelentés.*

Szűcs (2013) másik érve, hogy bizonyos szövegkörnyezetekben elhagyható a főige COMP funkciója, elliptikus szerkezetet hozva létre (13). Ez nem tehető meg, ha a megmaradó tárgy a főigének nem szemantikai, hanem csak szintaktikai argumentuma, mint az angol *believe* 'hisz' esetében (14a). A *persuade* 'rávesz' tárgya szemantikai argumentum, és úgy is viselkedik, mint a magyar konstrukció (14b).

(13) A: *Végül Pista jön.*

B: *De hiszen te Jánost mondtad!*

(14) a. *Someone stole my car. *I believed John.*

Valaki ellop.PAST enyém autó én hisz.PAST János
'Valaki ellopta az autót. Jánost hittem.'

b. *Someone had to wash my car. I persuaded John.*

Valaki AUX INF mos enyém autó én rávesz.PAST János
'Valakinek le kellett mosnia az autót. Rávettem Jánost.'

2.3 „Topikemelés”

Bírálóim fölvetették, hogy az operátoremelésként említett szerkezetet a (15)-ben látható mondatfípussal is össze lehetne vetni.

(15) *János mondtam, hogy jön.*

Ebben a változatban az elől álló mondatrész nem a főige tárgya, hanem megtartja eredeti funkcióját (alany). Erről a típusról sokáig nem volt egyetértés a szakirodalomban. Lipták (1998) szerint ha az előrehozott mondatrész fókusz diskurzusfunkciójú, a (15)-ös mondat agrammatikus, Gervain (2002) ezt cáfolja. Szűcs (2013) szerint a mondat elfogadható mind fókusz, mind topik

diskurzusfunkcióval, de az előbbi egy jelölt eset, az elől álló mondatrész alapesetben topik⁹. Erre bizonyítékként hozza fel, hogy felmérése szerint a beszélők az ilyen mondatok esetében nagy részben az ígére teszik a hangsúlyt. Azaz olyan szerkezetekről van szó, amelyeket É. Kiss (2002: 259) függő topikoknak nevez.

Az ilyen mondatok vizsgálata is érdekes lehet, azonban jelen dolgozat lényegi kérdése, hogy az olyan beágyazott mondatbeli alanyok, melyek az operátoremelésnek nevezett szerkezetben a főigével is esetviszonyban lehetnek, lehetnek-e szemantikai argumentumai a főigének. (15) esetében ez föl sem merül egy elemzésben sem, tehát a dolgozat fő kérdése szempontjából ez a mondattípus nem feltétlenül jó összehasonlítási alap. Ennek ellenére a 3.1 részben egy módon fel fogjuk használni egy szembeállításra. A következőkben tekintsük át, melyek a prolepszis tulajdonságai Davies (2005) szerint.

3. Prolepszis vagy „emelés”: a maduri, a magyar és az angol szerkezetek összevetése

Davies (2005) munkájában a maduri (*Madurese*) nyelv egy, a magyar nyelv operátoremelésnek nevezett jelenségéhez igen hasonló szerkezetével kapcsolatban veti fel a prolepszist mint elemzési lehetőséget. Álláspontom szerint Davies érveit megvizsgálva erre az eredményre juthatunk a magyar konstrukcióval kapcsolatban is, tehát tartható Szűcs (2013) álláspontja, miszerint az ebben a szerkezetben részt vevő összetevő az ige szemantikai argumentuma. Ebben az esetben az „emelés” szó alkalmazása már nem helyénvaló. Ezért, illetve azért, hogy ne alakuljon ki terminológiai zavar az általam prolepszisnek (pl. 1b), illetve a topikemelésnek (pl. 15) mondatok megnevezése körül, az előbbit a konklúziómat megelőlegezve prolepszisnek fogom nevezni¹⁰.

A maduri nyelv az indonéz nyelvcsaládhoz tartozik, Délkelet-Ázsiában honos. Közeli rokona a balinéz, az indonéz és jávai nyelveknek. Ezen nyelvek mindegyike rendelkezik emelésszerű szerkezetekkel. (16) egy maduri példát mutat (a dolgozat további részében szereplő maduri példák mind Davies 2005-ből származnak).

⁹ A jelenség megnevezésére ezért alkalmas a „topikemelés” szó akkor is, ha az emelt összetevő jelölten lehet fókusz is (a semleges „operátoremelés” terminust már felhasználtuk). Mivel jelen tanulmány nem foglalkozik a jelenségek információs szerkezetével, leghelyesebb, ha a megnevezésekre csak mint címkekre tekintünk.

¹⁰ Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a proleptikus mondatokban az elől álló mondatrész nem tölthet be diskurzusfunkciót.

- (16) *Siti ngera Hasan bari' melle motor.*
Siti gondol Hasan tegnap vesz autó
'Tegnap Siti Hasszánt gondolta, hogy vett egy autót.'¹¹

Davies (2005) elemzése a következő érveket hozza fel amellet, hogy a maduri példát prolepszis és nem „emelés” mentén kell elemezni.

- A beágyazott mondatban megjelenhet egy rezumptív (felidéző) névmás.
- Az „emelés” tartalmazó és nem tartalmazó mondatok között lényeges szemantikai különbség van.
- Az alanyokon kívül más mondatrészeket is lehet emelni.
- A szerkezetet az igék bővebb köre engedi meg, mint az igazi „emelő” szerkezeteket.
- Idiómatorédek „emelése” esetén az idiomatikus jelentés elvész.
- A szigetkényszerek nem érintik a konfigurációt.

Az alábbiakban részletesebben is bemutatom a felsorolt érveket és megvizsgálom, hogy mennyire alkalmazhatóak a magyar nyelv általam prolepszisnek tartott jelenségének esetében.

3.1 A rezumptív névmás lehetősége a beágyazott mondatban

A maduri nyelv szerkezetében a beágyazott mondatban megjelenhet egy rezumptív névmás. Ez elméleti háttértől függetlenül várható abban az esetben, ha az elől álló összetevőt úgy elemezzük, hogy a főmondathoz tartozik, és valamilyen kapcsolatban áll egy beágyazott névmással (ami lehet funkcionális szerkezetbeli, mint az 1. ábrán a beágyazott ige alanya, de például Gervain 2002 minimalista elemzése is feltételez egy beágyazott rezumptív névmást). Ezt mutatja (15).

- (15) *?Siti ngera Hasan bari' aba'eng melle motor.*
Siti gondol Hasszán tegnap ő.hímnem vesz autó
'Siti Hasszánt gondolta, hogy tegnap ő vett egy autót.'

Mint láthatjuk, a mondat enyhén jelöltnek minősül, de elfogadható. A magyar szerkezetet megvizsgálva hasonlókat tapasztalunk. Már den Dikken (2006) is

¹¹ Davies (2005) elmondása alapján a maduriban nincsen eset- vagy időjelölés, így a mondat múlt idejét a *bari'* (tegnap) szó jelzi. A maduri morfoszintaxis egyéb jellemzői megtalálhatóak az idézett műben, ezek most nem közvetlenül relevánsak a számunkra.

felveti, hogy az általam prolepszisnek tartott jelenség esetében is várható lenne egy rezumptív névmás megjelenése, úgy, ahogy azt (16)-ban látjuk.

(16) *Danit mondtad, hogy ő megbukott a vizsgán.*

Ehhez Gervain (2009) azt teszi hozzá, hogy amennyiben kissé szabadabban értelmezzük a rezumpciót, és beleértjük az olyan leíró kifejezéseket is, mint amilyen (17)-ben szerepel, akkor a magyar prolepszisben teljesen jól formált mondatokat is kaphatunk.

(17) *Danit mondtad, hogy a szerencsétlen megbukott a vizsgán.*

Ezt még azzal a megjegyzéssel egészíthetjük ki, hogy ha az emelt összetevő oblikvuszi szerepkört tölt be az alárendelt mondatban, akkor a rezumptív névmás kifejezetten preferált (18).

(18) *Pécset mondtad, hogy *(oda) mész.*

Mindazonáltal úgy döntöttem, hogy felmérésnek vetem alá a (16)-ban bemutatott esetet. Az alábbiakban ismertetem a felmérésem részleteit és eredményeit.

3.1.1 A kísérlet részletei

A felmérés alapjául szolgáló kérdőívet 19 magyar anyanyelvű beszélő töltötte ki. A beszélők két kivétellel (akik 55, illetve 56 évesek) 18 és 30 év közötti személyek voltak. A kérdőívek nagy részét email segítségével töltöttem ki.

A kérdőív 4 prolepszist tartalmazó mondatot tartalmazott, melyekben ki-mondott rezumptív névmás szerepelt. A mondatokon az intonáció nem volt jelölve, mert a diskurzusfunkció nem lényeges kérdés jelen tanulmányban.

Összehasonlítási alapnak 4 topikemeléssel mondatot használtam. Mint említettem, ezekben egy elemzés szerint sincsen a beágyazott mondatban rezumptív névmás. Ha a prolepszises mondatokban valóban lehetséges egy beágyazott névmás akkor azt várhatjuk, ezek a mondatok lényegesen jobb megítélés alá esnek, mint a topikemelések. A két mondat típusra láthatunk egy-egy példát (19)-ben.

A mondatokat 1-től (teljesen rossz) 5-ig (teljesen jó) kellett értékelniük. A mondatok sorrendje véletlenszerű volt, és a teljes kérdőívben 15 disztraktor is szerepelt (a felmérés szempontjából lényegtelen mondat).

(19) a. *Jánost mondtad, hogy ő jön hozzátok vendégségbe.*

b. *Dani mondtad, hogy ő jön a buliba.*

3.1.2 Az eredmények és azok értékelése¹²

Az eredmények szerint a prolepszises mondatok lényegesen grammatikusabbak, mint a topikemelések. A prolepszises mondatokra adott értékelések átlaga 3,38. A topikemeléses mondatoké 1,70. Előjelpróbát alkalmazva az eredmény szignifikáns ($p < 0,01$), tehát a prolepszises mondatok valóban sokkal jobbnak ítéltetnek, mint a topikemeléses mondatok, ha a beágyazott mondat tartalmaz egy rezumptív névmást. Ez a prolepszises elemzés irányába mutat.

3.2 Az „emelést” tartalmazó és nem tartalmazó mondatvariánsok szemantikai különbsége

Az emelést tartalmazó angol mondatok sajátossága, hogy azok jelentésstanilag azonosak azokkal a variánsokkal, amelyek „emelés” nélküliek. Tehát az alábbi két mondat szemantikája azonos.

- (20) a. *It seems that John is happy.*
EXPL látszik hogy János van boldog
'Úgy látszik, hogy János boldog.'
- b. *John seems to be happy.*
János látszik INF van boldog
'János boldognak látszik.'

Ez várható is annak fényében, hogy a *János* és az expletívum mindkét esetben ugyanazt a nem tematikus alanyi pozíciót foglalja el. Ezzel szemben Davies (2005) szerint a maduriban az egyszerű alárendelést tartalmazó mondat egy eseményről tudósít (21a), míg a prolepszist tartalmazó változat az esemény egy szereplőjéről tesz állítást, azt téve a középpontba (21b).

- (21) a. *Ita a-bukteagi ja' Hasan ngeco' sapedha.motor*
Ita bizonyít hogy Hasszán ellop motorbicikli
'Ita bebizonyította, hogy Hasszán ellopta a motorbiciklit.'
- b. *Ita a-bukteagi Hasan ja ngeco' sapedha.motor*
Ita bizonyít Hasszán hogy ellop motorbicikli
'Ita Hasszánt (Hasszánról) bizonyította, hogy ellopta a motorbiciklit.'

¹² A statisztikai elemzésben nyújtott segítségéért ezúton is szeretnék köszönetet mondani Tóth Enikőnek.

A magyar prolepszis is ezt a mintázatot mutatja. Már a jelenség neve is utal rá, hogy ez a szerkezet a propozíció egy adott szereplőjéről tesz állítást. Azaz (22b)-nek (22a)-val igen közeli a jelentése¹³.

- (22) a. *Jánost mondtad, hogy jön.* ≈
 b. *Jánosról mondtad, hogy jön.*

3.3 Emelhető mondatrészek

Egy olyan mondat esetében, mely „emelést” tartalmaz, az „emelt” mondatrész a legtöbb nyelvben mindig az alany szerepét tölti be a beágyazott mondatban.

(9)-ben is a John a beágyazott predikátum alánya volt. Ha a tárggyal próbálunk hasonló módon eljárni, akkor agrammatikus mondatot kapunk (23).

- (23) **I believe music to John like.*
 én hisz.1SG zene INF János szeret

A magyar nyelv ebben a tekintetben úgy tűnik, hogy a nyelvek azon kisebbségéhez tartozik, amelyben egy „emelt” mondatrész lehet tárgy is (ez nem példa nélküli, például Salih 1985 szerint az arabban is lehet tárgyat emelni):

- (24) *Jánost véltem közeledni / látni az utcán.*

Egyéb mondatrészek ellenben soha nem vesznek részt „emelésben”. Ez a megszorítás Davies (2005) szerint nem érvényes a maduri nyelv proleptikus szerkezetére. Mint alább láthatjuk, itt is emelhetünk tárgyat (25a), de akár birtokost is (25b). Ez igaz a magyar szerkezetre is, mint ahogy a fordításokból is látszik, illetve visszautalhatunk (18b)-re is, ahol egy oblikvuszi argumentum jelenik meg a főige tárgyaként (itt 26-ként megismétlem). (27)-ben láthatjuk, hogy ezen grammatikai funkciók valóban nem vehetnek részt „emelésben”.

- (25) a. *Siti ngera Hasan ja' dokter juwa mareksa (aba'eng).*
 Siti gondol Hasszán hogy orvos dem megvizsgál ő
 'Siti Hasszánt gondolta, hogy megvizsgálta az orvos.'

¹³ Egyik bírálóm megjegyezte, hogy ez a szemantikai különbségtétel ebben a fázisban meglehetősen kidolgozatlan. Ebben teljes mértékben igaza van, és ezt a kérdéskört feltétlenül további kutatások tárgyává kell tenni. Ezzel kapcsolatban lásd például Kotzoglou–Papangeli (2004)-et a görög nyelv hasonló jelenségéről, ahol az elől álló mondatrész *subject matter* (kb. „téma”, „szóban forgó dolog”) tematikus szerepet kap.

- b. *Marlena a-bala-agi Hasan ja embi'-eng ngekke Ali.*
Marlena mond Hasszán hogy liba.def megcsíp Ali
'Marlena Hasszánt mondta, hogy a libája megcsípte Alit.'
- (26) *Pécset mondtad, hogy *(oda) mész.*
- (27) a. **Jánost véltem a gyerekét szeretni.*
b. **Pécset véltem (oda) menni.*

3.4 A szerkezetet megengedő igék

Az „emelő” szerkezeteket az általánosan elfogadott nézet szerint csak az úgynevezett hídigék engedik meg.

- (26) a. *John seems/*looks to be happy.*
János látszik néz INF van boldog
'János boldognak tűnik/néz (ki).'
- b. *I believe/*reckon John to be happy.*
én hisz feltételez János INF van boldog
'Jánost boldognak hiszem/mondom.'

Azonban a maduri proleptikus szerkezet Davies (2005) szerint jóval produktívabb, az igék tágabb köre engedi meg. Például a *bala* (mond), a *kera* (gondol), *janji* (ígér) igék, és Davies szerint mindazok az igék, melyek alárendelő mondatokat írnak elő argumentumként.

Az általunk vizsgált szerkezettel foglalkozó magyar szakirodalomban is (Kenesei 1994, É. Kiss 2002, Gervain 2002) az a nézet uralkodott eddig, miszerint a szerkezethez hídigé jelenléte szükséges, mint például É. Kiss (2002) szerint a *mond*, a *gondol*, az *akar* és a *szeretne*. Álláspontom szerint ezeknél jóval több ígéről tehető fel, hogy működik a vizsgált jelenséggel. Ezekre látunk pár példát (27)-ben.

- (27) a. *Jánost javasoltam, hogy legyen a képviselőnk.*
b. *Két fiút ígértetek, hogy meghívtok.*
c. *Jánost fontolgattuk, hogy jöhetne.*
d. *Jánost vártuk, hogy megnyeri a versenyt.*
e. *Jánost jósoltam, hogy ő lesz a győztes.*

Mindazonáltal meg kell említeni, hogy a magyar szerkezet nem annyira produktív, mint a maduri. Vannak olyan igék is, melyek előfordulnak tárgyi utalószószavas beágyazott mondattal, de nem engedélyezik a prolepszt, például a *kommunikál* (**Jánost kommunikáltam, hogy jön*) vagy a *vall* (**Jánost vallottam, hogy jön*).

Ugyanakkor kulcsfontosságú, hogy vannak olyan igék, melyek nem híd-igék, és engedélyezik a prolepszist. Erre további bizonyítékokat kínál a prolepszis összevetése azzal a magyar szerkezettel, mely álláspontom szerint valóban analóg az angol emeléssel (a (13)-as példa, melyet itt (28)-ként megismétlek). Ezekben a mondatokban a *látszik* vagy a *vél* ige szerepel és az angolhoz hasonlóan egy nem ragozott beágyazott ige.

- (28) a. *Jánost közeledni véltem.*
b. *János közeledni látszott.*

Ezek a szerkezetek sokkal korlátozottabban használhatóak, mint a prolepszis. Például ha a *látszik*-ot a látszólag hasonló szemantikájú *hallatszik*-ra cseréljük, a mondat elromlik.

- (29) a. **János közeledni hallatszott.*

Ezt egy intuitívan helytálló szembeállítás, de a bizonyosság kedvéért tesztelésnek vettem alá. A 4.1.1 részben ismertetett kérdőívben volt 4-4 mondat, ami a *látszik*-ot és *hallatszik*-ot tartalmazta a szóban forgó szerkezettel. A *látszik*-ot tartalmazó mondatok szignifikánsan ($p < 0,01$) jobbak voltak, tehát ez a szerkezet valóban hídigét követel, mint az „emelő” szerkezetek általában. A *látszik*-os mondatok átlaga 4,32 volt, a *hallatszik*-ot tartalmazó mondatoké pedig 2,52.

Kezdetben úgy tűnt számomra, hogy a *mond* és *gondol* sem grammatikus ebben a szerkezetben (30a). Ez további bizonyítékot szolgáltatna az eddigi operátoremelésként ismert szerkezet prolepszises elemzésére. Azonban egy más típusú ragozatlan komplementummal ezek az igék is helyesek (30b).

- (30) a. **Jánost közeledni mondtam / gondoltam.*
b. *Jánost okosnak mondtam/gondoltam.*

Ettől függetlenül vannak olyan igék, amelyek prolepszisben részt vehetnek (*fontolgat, vár*), de ebben az emelésben nem.

- (31) **Jánost okosnak / közeledni fontolgotam/vártam.*

Ha a szóban forgó jelenség valódi „emelő” szerkezet lenne, tehát hídigét követelne, furcsa lenne, hogy ugyanaz az ige miért hídigé a prolepszisben, de nem az eredeti „emelésben”.

3.5 *Idiómák viselkedése*

Az emelés lehetővé teszi, hogy az előrehozott összetevő egy idiómátöredék legyen, hiszen az igével nem áll szemantikai kapcsolatban az elől álló mondatrész.

- (30) *I believe the cat to be out of the bag.*
én hisz a macska INF van kívül PREP a zsák
'Azt hiszem, hogy a titok kitudódott.' (Szó szerint: 'Azt hiszem, hogy a macska kívül van a zsákból.')

Prolepszis esetében ez nincs így, hiszen az ige tematikus viszonyban van a tárgyával, és a nyelvészeti alapfelfogás szerint a jelentéssel nem bíró idiómátöredékek nem lehetnek ilyen viszonyban a főigével (pontosabban szólva lehetnek, de abban az esetben elvesztik az idiomatikus jelentésüket). Ezt Davies (2005) szerint láthatjuk is a maduriban. (31)-ben a maduri nyelv egyik idiómáját olvashatjuk.

- (31) *Nase' la daddi tajjin.*
rizs már vált kása
'Nincs mit tenni.' (Szó szerint: 'A rizs már kásává vált')

Ha ebből az idiómából egy töredéket egy proleptikus szerkezetbe helyezünk, akkor az idiomatikus jelentés elvész, csak a szó szerinti jelentés marad.

- (32) *Siti ngera nase bari ja' la daddi tajjin.*
Siti gondol rizs tegnap hogy már vált kása
'Siti a rizst gondolta tegnap, hogy kásává vált.'

Ennek fényében megvizsgáltam, hogy a prolepszis hogyan viselkedik idiómák esetén. Összehasonlítási alapként szolgált egy sor már ismertetett, az angolban található emelésnek jobban megfelelő szerkezet (a *vél*-lel és a *lát-szik*-kal). A felmérésben huszonöt 18 és 25 év közötti egyetemi vagy középiskolai diák vett részt. A kérdőívet a középiskolásokkal személyesen, az egyetemistákkal pedig email segítségével töltöttem ki.

A kérdőívben egy alapmondatot és két hozzá tartozó átfogalmazást láttak a résztvevők. Az alapmondatban egy idióma jelentése szerepelt egy egyszerű alárendelt mondatba foglalva. Az alapmondatához tartozó két átfogalmazás magát az idiómát tartalmazta, de az idiómát az egyikben prolepszissel, míg a másikban angol típusú emeléssel fölbontottam, egy részét kiemelve belőle. A résztvevők feladata az volt, hogy 1-től 5-ig osztályozzák, hogy a fölbontott mondatok mennyire őrzik meg az alapmondat jelentését. Hat ilyen példát tartalmazott a felmérés: 4-et a *vél*-lel és 2-t a *lát-szik*-kal, illetve volt 3 olyan

mondatpár, amelyek csak disztraktorok voltak. (33a) mutat egy *vél*-es, (33b) pedig egy *látszik*-osat példát.

(33) a. *Azt hittem, hogy nagy szerencse ért, mikor megtaláltam ezt az ajánlatot.*

A: Az Isten lábát gondoltam, hogy megfogtam, amikor megtaláltam ezt az ajánlatot.

B: Az Isten lábát véltem megfogni, amikor megtaláltam ezt az ajánlatot.

b. *Amikor Csaba elszólta magát, kiderültek valós céljai.*

A: A szöveget gondoltuk, hogy kibújt a zsákból, amikor Csaba elszólta magát.

B: A szög kibújni látszott a zsákból, amikor Csaba elszólta magát.

Az eredmények szerint a prolepszises mondatok sokkal agrammatikusabbak, mint a valódi emelést tartalmazó mondatok. A prolepszises mondatok átlaga 1,95, a valódi emeléses mondatoké 3,2, előjelpróbát alkalmazva a különbség szignifikáns $p < 0,01$ szinten.

Kenesei István (sz.k., 2012. 11. 30.) szerint fölmerülhet, hogy a prolepszist tartalmazó mondatokban mindössze azért nem maradnak meg az idiomatikus jelentések, mert idiómátöredékek eleve nem kaphatnak diskurzusfunkciót (tehát fókuszok sem lehetnek):

(34) *#János a FEJÉT töri.* ('gondolkozik' értelemben)

Ez alapján az *vél* és a *látszik* esetében csak azért grammatikusak a mondatok, mert az emelt mondatrészek nem kapnak diskurzusfunkciót, ellentétben a prolepszissel. A prolepszises szerkezetben azonban az emelt mondatrészt az ige után is tehetjük (habár ez valamelyest jelölten hangzik), és ekkor alapfel fogás szerint nem kap diskurzusfunkciót

(35) *?De hiszen te mondtad Jánost, hogy itt lesz este!*

Idiomátöredékek ellenben ilyen konfigurációban sem vehetnek részt prolepszisben.

(36) *#De hiszen te mondtad az Isten lábát, hogy megfogtad!*

3.6 Szigetkényszerek hatása

A valódi emelő szerkezetek agrammatikussá válnak, ha szigetkényszerek (Ross 1967), például az összetett NP megszorítás hatása alá kerülnek. Az

összetett NP megszorítás azt jelenti, hogy általában nem lehet egy főnévi csoportot kiemelni egy nagyobb főnévi csoportból. Az angol *copy raising*-nek nevezett jelenség (lásd például Potsdam–Runner 2001) elfogadhatósága is igen kérdéses ilyenkor. (37) egy ilyen esetet mutat.

- (37) ???*Richard seems like the fact that he captured the*
Richard látszik mint a tény hogy ő elfogta a
thief is false.
tolvaj van.3SG hamis
Kb. 'Richard úgy tűnik, hogy a tény, hogy elfogta a tolvajt, hamis.'

Davies (2005) szerint amennyiben egyáltalán elfogadható (37), akkor azt jelenti, hogy Richard azt a benyomást kelti például a viselkedésével, hogy a történet hamis, azaz a *Richard* összetevő tematikus szerepet kap. Ekkor azonban már nem analóg a kanonikus emelő szerkezetekkel, ahol az „emelt” mondatrész a főmondatban nem kap tematikus szerepet.

A prolepszis azonban nem érintik a szigetkényszerek.

- (38) *Wati ng-eng'a'-e Atin careta-na ja aba'eng*
Wati emlékszik Atin történet hogy ő
ng-angkep maleng.
elfog tolvaj
Kb. 'Wati emlékszik arra a történetre Atinról, hogy elfogta a tolvajt.'

Habár a fenti mondat a magyar prolepszisben nem lenne grammatikus (az *emlékszik* nem is megfelelő ige, mivel nem fordul elő tárgyi utalószóval, **Azt emlékezte...*). Léteznek azonban olyan példák, amelyek mutatják, hogy a magyar prolepszis is grammatikus szigetek esetén. Ez is a prolepszises elemzés irányába mutat. Gervain (2002) példáját a beszélők legalábbis egy része elfogadja:

- (39) % *Az elnököt mondtad, hogy hallottad a hírt, hogy megérkezett.*

Az elfogadhatóság kapcsán meg kell jegyezni, hogy a szigetek Falk (2009) szerint nem tisztán szintaktikai jelenségek, hanem a mondat pragmatikája is befolyásolja őket. A prolepszis és a szigetek kapcsolatát a jövőben még további vizsgálatok tárgyává kell tenni.

Összefoglalás¹⁴

Dolgozatomban arra kerestem a választ, hogy mennyire helytálló Szűcs (2013) azon felvetése, hogy a magyar nyelv operátoremelésként ismert jelenségében az „emelt” mondatrész tematikus viszonyban áll a főigével, tehát prolepszisként elemezhető. Ez a kérdés központi jelentőségű az LFG-s elemzés szempontjából. Összevettem a prolepszist az angolban található klasszikus emeléssel és annak magyar megfelelőjével, illetve a maduri nyelv prolepszisével, és arra jutottam, hogy a magyar szerkezetnél is a prolepszises (és nem a Coppock 2003 által javasolt) elemzés a helyes.

Természetesen van tér a további kutatásokra, hiszen jelen dolgozatban például alig esett szó az olyan mondatokról, melyekben az előrehozott összetevő nem tárgya a főigének (2a). További kutatási irány lehet az egyéb nyelvek hasonló jelenségeivel való összevetés, például japán (Takano 2003) vagy görög (Kotzogolu–Papangeli 2007), illetve az elemzés egyéb részleteinek a kidolgozása (például a 4.2 pontban ismertetett szemantikai különbség).

Hivatkozások

- Bresnan, Joan (szerk.) 1982. *The Mental Representation of Grammatical Relations*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Bresnan, Joan 2001. *Lexical-Functional Syntax*. Oxford, Blackwell.
- Butt, Miriam – King, Tracy H. 1996. Structural topic and focus without movement. In Butt, Miriam & King, Tracy H. (eds.) *Proceedings of the LFG96 Conference*, CSLI Publications.
- Butt, Miriam – King, Tracy H. 1998. Interfacing phonology with LFG. In Butt, Miriam & King, Tracy H. (eds.) *Proceedings of the LFG98 Conference*, CSLI Publications.
- Coppock, Elizabeth 2003. Sometimes it's hard to be coherent. In Butt, Miriam & King, Tracy H. (eds.) *Proceedings of the LFG03 Conference*. CSLI Publications, 126–143.
- Dalrymple, Mary 2001. *Lexical Functional Grammar*. San Diego: Academic Press.
- Davies, William D. 2005. Madurese prolepsis and its implications for a typology of raising. *Language* 81:645–665.
- den Dikken, Marcel 2006. When Hungarians agree (to disagree): the fine art of phi and art. http://www.gc.cuny.edu/CUNY_GC/media/CUNY-Graduate-Center/PDF/Programs/Linguistics/Dikken/hungarian_agreement_2006.pdf

¹⁴ A publikáció elkészítését a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0024 számú projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

- É. Kiss Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press.
- Falk, Yehuda. N. 2001. *Lexical-functional grammar*. CSLI Publications.
- Falk, Yehuda. N. 2009. Islands: A mixed analysis. In Butt, Miriam & King, Tracy H. (eds.) *Proceedings of the LFG09 Conference*. CSLI Publications, 261–281.
- Gervain Judit 2002. Linguistic methodology and microvariation in language: The case of operator-raising in Hungarian. MA Szakdolgozat, Szegedi Egyetem.
- Gervain Judit 2009. Resumption in Focus(-Raising). *Lingua* **119**: 687–707.
- Kenesei István 1994. Subordinate clauses. In F. Kiefer, & K. É. Kiss (szerk.) *The syntactic structure of Hungarian*. San Diego, Academic Press, 141–165.
- Komlósy András 2001. *A lexikai-funkcionális grammatika mondatának alapfogalmai (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához VII. Nem-transzformációs nyelvtanok I)*. Budapest, Tinta könyvkiadó.
- Kotzoglou, George – Papangeli, Dimitra 2007. Not really ECM, not exactly control: The „quasi-ECM” construction in Greek. In ed. W. D. Davies & S. Dubinsky (eds.) *New horizons in the analysis of control and raising*. Dordrecht, Springer, 111–131.
- Lipták Anikó 1998. A magyar fókuszemelések egy minimalista elemzése. In Büky, L., Maleczki, M. (eds.) *A Mai Magyar Nyelv Leírásának Újabb Módszerei*. 3, 93–116.
- Potsdam, Eric – Runner Jeffrey T. 2001. Richard returns: Copy Raising and its implications. *Proceedings of the Thirty-Seventh Annual Meeting of the Chicago Linguistic Society*, 453–68. Chicago: Chicago University Press.
- Ross, John. R. 1967. *Constraints on Variables in Syntax*. Doktori disszertáció, MIT.
- Salih, Mahmud 1985. Aspects of clause structure in Standard Arabic: A study in relational grammar. Doctoral dissertation, Buffalo: State University of New York.
- Szűcs Péter 2013. A fókuszemelésről új adatok tükrében. In Gécseg Zsuzsanna (szerk.), *Lingdok 12: Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. Szeged, JATE Press.
- Takano, Yuji 2003. Nominative objects in Japanese complex predicate constructions: A prolepsis analysis. *Natural Language and Linguistic Theory* **21**: 779–834.

ALANYI SZIGET A MAGYAR NYELVBEN*

Turi Gergő

Bevezetés

Ebben a tanulmányban egy – a magyar alanyi szigetet vizsgáló – kísérletet mutatok be. A sziget (Ross 1967) metaforikus elnevezés, olyan mondattani tartományokat jelöl, amelyek nem tesznek lehetővé belőlük kifelé irányuló szintaktikai mozgásokat. A mozgások ilyesfajta megszorítása lehetővé teszi, hogy alaposabban vizsgálni tudjuk (i) ezen mozgások természetét, (ii) azokat az elemeket, amelyeket alávetünk ezeknek a mozgásoknak és végül (iii) magukat a szigeteket. A szakirodalom megkülönböztet erős (vagy abszolút) szigeteket, amelyekből nem lehetséges kimozgatás, valamint gyenge (vagy szelektív) szigeteket, amelyekből bizonyos elemek kimozoghathatnak, mások pedig nem. Az alanyi szigetet hagyományosan az erős szigetek között tartja számon a korábbi szakirodalom. Az újabb vizsgálódások azonban rámutattak, hogy az alanyi szigetek a nyelvek között és az egyes nyelveken belül is változatosságot mutatnak szigetstátuszuk megítélésének tekintetében. Vannak ugyanis olyan nyelvek, amelyekben az alany nem viselkedik szigetként. Ha azonban egy nyelvben az alanyt szigethatás jellemez, akkor az erős szigetként értékelhető.

A kísérletben anyanyelvi beszélők 7 pontos Likert-skálán ítélték meg egyes nem specifikus alanyi szigetek megsértésének elfogadhatóságát. A kísérlet kérdései (i) a magyar alany szigetstátuszára, (ii) a magyar alany és a tárgy közötti esetleges különbségre, (iii) az alany (tranzitív vagy unakkuzatív igei) argumentumpozíciójának a mozgásra gyakorolt hatására, valamint (iv) a már mozgott elem további mozgás alá vethetőségére irányultak.

A kísérlet eredményei azt mutatják, hogy (i) a magyar alany esetében is számolni kell szigethatással, amely (ii) a tárggyal szemben erősebbnek ítéltett. További eredmény, hogy (iii) a magyarban is kimutatható különbség az unakkuzatív és tranzitív predikátum alanya között szigetstátuszuk megítélésében, mely szerint az utóbbiból való kimozgatás nehezebb. Végül pedig (iv)

* A kutatás során témavezetőm Surányi Balázs volt. Köszönettel tartozom továbbá É. Kiss Katalinnak és névtelen lektoromnak a segítő meglátásokért. A kutatást az OTKA NF-84217 számú pályázata támogatta.

a magyarban nem mutatható ki úgynevezett *freezing*-hatás a topikmozgatás tekintetében.

1. Háttér

A kutatás elméleti háttereként példákon keresztül röviden bemutatom a szigetjelenséget, majd részletesebben rátérek az alanyi sziget sajátosságainak tárgyalására és ezek lehetséges elemzéseire is.

1.1. A sziget fogalma

Egyes összetevők szintaktikai mozgatással érik el felszíni pozíciójukat. Ezek a mozgatások akár tagmondatokon keresztül is átívelhetnek, például kérdőszó- (1) vagy fókuszmozgatás (2) során.

- (1) a. *With whom does Mary think that John already met* __ ?
b. *Kivel gondolja Mari, hogy János már találkozott* __ ?
c. *Kiről szeretné Mari, hogy valaki átvállaljon némi gondoskodást* __ ?
- (2) a. *It is to this student I think that I should explain the problem* __ .
b. *Ennek a diáknak gondoltam, hogy ki kellene fejtenem a problémát* __ .

Ross (1967) megfigyelése szerint a mozgatások bizonyos szintaktikai tartományok esetében rosszulformált mondatot eredményeznek. Ezeket a zárt tartományokat szigetnek nevezte el. Ilyen sziget lehet az összetett névszói kifejezés (3) vagy a szabad bővítmény (4).

- (3) a. **Which gadget did you meet [a scientist who invented* __]?
b. **Melyik kutyüt találkoztál [egy tudóssal, aki feltalálta* __]?
- (4) a. **It is about this topic that I left [because Mary talked* __].
b. **Erről a témáról mentem el, [mert Mari beszélt* __].

Vannak azonban olyan szigetek is, amelyekből bizonyos összetevők kimozoghatnak. Ezt a tulajdonságot leírandó nevezték el a jelenséget szelektív vagy gyenge szigethatásnak. Ilyen gyenge sziget lehet a beágyazott kérdés (5), amelyből a kérdőszó a főmondatba mozoghat.

- (5) a. ^{???}*What do you wonder [whether you can remember* __]?
^{*}*Mire tűnődsz azon, hogy vajon emlékszel-e* __ ?
b. ^{OK?}*Which film do you wonder [whether you can remember* __]?
^{*}*Melyik filmre tűnődsz, hogy emlékszel-e* __ ?

Ezen gyenge szigetek megsértésének megítélése tekintetében az anyanyelvi beszélők ítéletei nagy változatosságot mutatnak. Sőt, ebből a szempontból a nyelvek között is különbségek vannak.

Ezzel szemben a (3)-as és (4)-es példában szereplő példamondatok úgynevezett abszolút vagy erős szigetek, mert semmilyen összetevőt nem lehet kimozgatni belőlük. Ezek megítélése sokkal homogénebb egy-egy nyelven belül és a nyelvek között is. Az összetett névszói kifejezés és a szabad bővítmény éppúgy erős sziget az olaszban (6) vagy az oroszban (7), mint az angolban és a magyarban.

- (6) **Quanti pazienti vuoi incontrare*
 mennyi betegek akarsz találkozni
 [*ogni dottore che abbia visitato* __]?
 minden orvos hogy meglátogatott
 'Hány beteget szeretnél találkozni minden orvossal,
 aki meglátogatott __ ?'

(olasz komplex NP, Szabolcsi 2006: 488)

- (7) **Kogo iska Ivan da kaže molitva*
 ki akar Ivan INF mond ima
 [*predi da intervjuirame* __]?
 mielőtt INF megkérdezzük
 'Kit akar Iván imádkozni, mielőtt megkérdezzük __ ?'

(bolgár szabad bővítmény, Phillips 2012: 7)

Az alanyt is hagyományosan erős szigetnek tartotta a szakirodalom. Az alany szigetként való megítélése azonban nem olyan egyöntetű, mint a (6)-os és (7)-es példamondatok esetében. Ugyanis vannak olyan nyelvek, amelyekben az alany nem abszolút sziget. Ilyen például az orosz alany (8), amelynek angol megfelelője (9) azonban erős sziget.

- (8) *Čto by ty xotel čtoby [kupit' __] ne*
 mit CONJ te akartál hogy-CONJ venni nem
sostavljalo by nikakogo truda?
 alkot CONJ nem erőfeszítés
 'Mit óhajtod, hogy megvenni __ egyáltalán ne okozzon gondot?'

(orosz alany Stepanov 2007: 91)

- (9) **What do you wish that [to buy __] would be no trouble at all?*
 'Mit óhajtod, hogy megvenni __ egyáltalán ne okozzon gondot?'

(angol alany vö. Stepanov 2007: 91)

Az alanyi szigetek változatosságot mutatnak nem csak a nyelvek között, hanem az egyes nyelveken belül is. Nem minden angol alany tűnik ugyanis erős szigetnek. Az egzisztenciális mondatok alanyai (10) nem viselkednek szigetként. A nem egzisztenciális szerkezetek alanyaiból való kimoztatást (11) azonban az anyanyelvi beszélők eltérően ítélik meg.

(10) *Who was there* [_{VP}[*a picture of* __] *on the wall*]?
'Kiről volt [egy kép __] a falon?'

(11) [?]**Who was* [_{TP}[*a picture of* __] *on the wall*]?
'Kiről volt [egy kép __] a falon?'

(vö. Stepanov 2007: 94–95)

Az egyes degradált nyelvi szerkezetek között az anyanyelvi beszélők következetes különbségtételre képesek. Vannak tehát a nem tökéletesnek ítélt nyelvi megnyilatkozások között kevésbé és inkább elfogadható változatok. Ez az alapja az olyan kutatásoknak, mint amelyről jelen tanulmány is szól.

1.2. Freezing

A *freezing*-hatás lényege, hogy egy már mozgatásnak alávetett összetevőből való kimoztatás nem elfogadható. Az eredeti megfigyelés szintén Ross (1974) nevéhez fűződik. A (12)-es alatti példamondatokból kiderül, hogy jobban elfogadható a topicalizáció abból az összetevőből, amelyet nem vetetünk mozgatás alá (12a), mint abból, amely előzőleg a mondat végére mozgott (12b).

(12) a. [*The Waco Post Office*]_j *she will send* [*a picture of t_j*]
[*to Inspector Smithers*].

'A Waco postahivatalról küld majd egy képet Smithers felügyelőnek.'

b. [?][*The Waco Post Office*]_j *she will send t_i* [*to Inspector Smithers*]
[*a picture of t_j*]_i.

'A Waco postahivatalról küld majd Smithers felügyelőnek egy képet.'

(Ross 1974: 104)

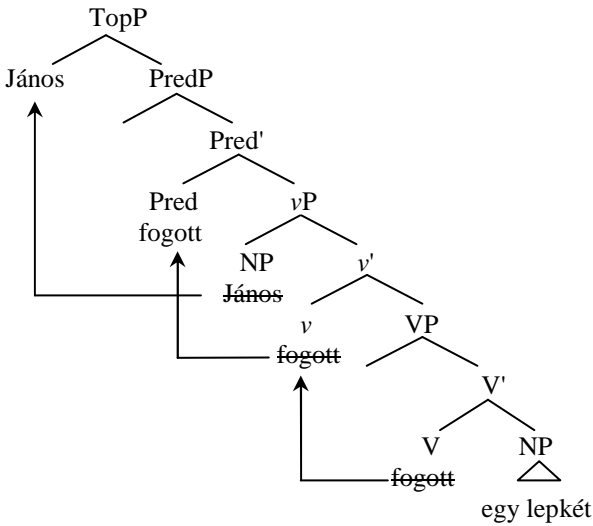
Az alany sziget voltát magyarázhatja a *freezing*, amennyiben a VP-n belüli alany hipotézisével is számolunk (Koopman–Sportiche 1991). E szerint a feltételezés szerint az alany bázispozíciója mindig a VP-n belül van, felszíni pozícióját – a SpecTP-t – mozgatás során éri el.

- (13) [_{TP} John_i [_{VP} t_i caught a butterfly]].
 'János fogott egy lepkét.'

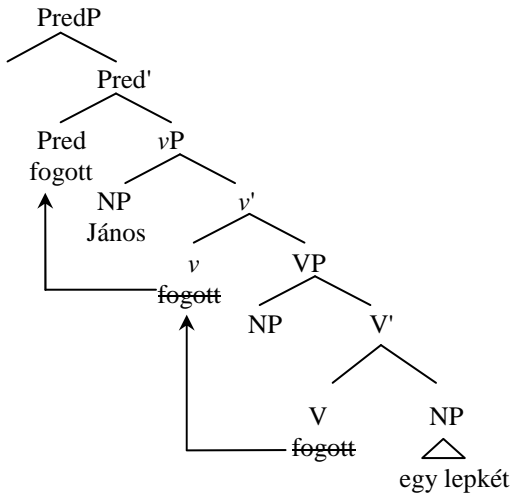
A *freezing*-hatás tehát minden egyéb további mozgatsánál (például kérdőszavas, fókusz- vagy topikmozgatás) megvalósul. Ez a magyarázat továbbá helyesen jósolja meg azt a tényt, miszerint az egzisztenciális mondatokban (10) az alanyi NP nem viselkedik szigetként. A szintaktikai alany helyét ugyanis a *there* foglalja el, ezért az alapozíciójú alanyi NP elérhető marad a mozgatas számára.

A magyar alany esetében a *freezing*-hatás akkor érvényesülhet, ha valamilyen mozgatas során elhagyja bázispozícióját, amely eredetileg szintén az igei állítmányon belül található. A topikalizáció során az alany az ige elé kerül (14a). Az alany az ige mögött marad abban az esetben, ha nem topik vagy kvantor, illetve nem azonosító fókusz, így megtartja mélyszerkezeti helyét a felszíni szerkezetben is (14b) (vö. É. Kiss 2010).

- (14) a. *János fogott egy lepkét.*

(14) b. *Fogott János egy lepkét.*

1.3. Chomsky (2008)

Egy további megfigyelés az alanyi szigettel kapcsolatban, hogy a predikátum hatással lehet az alany áthatolhatóságára. Chomsky (2008) rámutat, hogy az unakkuzatív predikátum alanyából (15a) való kimozgatás elfogadhatóbb, mint a tranzitív predikátum alanyából (15b).

(15) a. *It was the CAR (not the TRUCK) of which the driver __ arrived late/was awarded a prize¹.*

'Az AUTÓ volt, aminek a vezetője késett/kitüntetést kapott.'

b. **It was the CAR (not the TRUCK) of which the driver __ caused a scandal.*

'Az AUTÓ volt, aminek a vezetője botrányt okozott.'

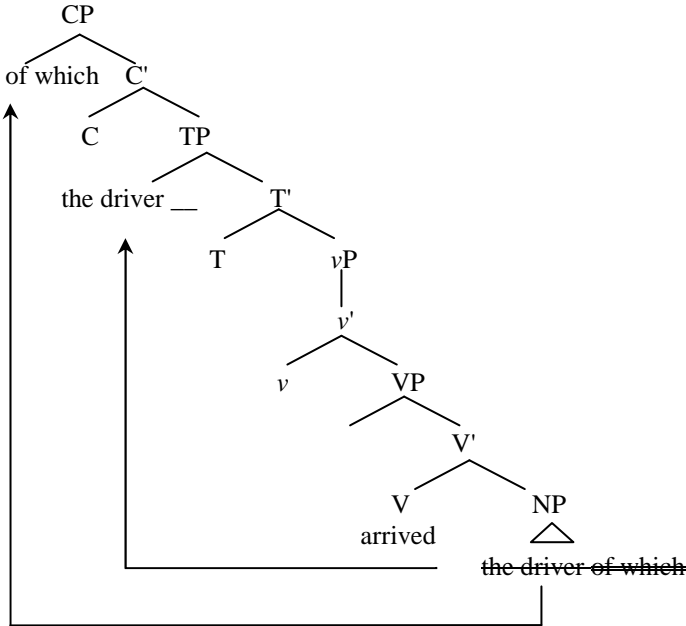
(Chomsky 2008: 147)

Chomsky (2008) ezt azzal magyarázza, hogy a tranzitív alanyok az ige külső argumentumai, míg az unakkuzatív alanyok belsők. Az alany egyes elemei-

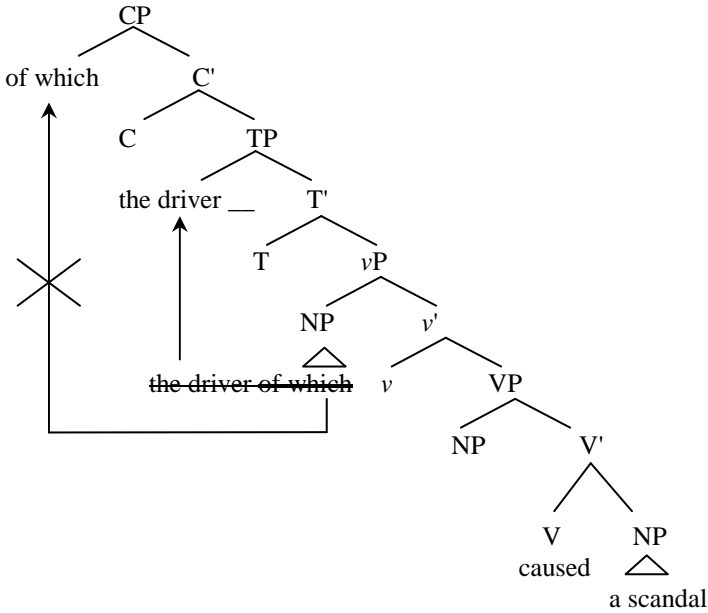
¹ Chomsky (2008) elemzése kiterjed a passzív szerkezetre is, mi azonban ezt nem vettük fel jelen kísérletünkbe. Ennek oka a passzív eltérő grammatikája a magyarban és az angolnál korlátozottabb használata. Az egyes mondatok elfogadhatóságának megítélésénél további problémát jelenthettek volna a szenvedő szerkezethez kapcsolódó normatív attitűdök.

nek célja mindkét esetben a SpecCP (*of which*) és a SpecTP (*the driver* __). Chomsky feltételezése szerint a két elem párhuzamosan mozog, azonban míg a belső argumentum esetében az *of which* SpecCP-be való mozgataa jólfomált felszíni szerkezetet eredményez, addig a külső bázispozícióval bíró alany esetében agrammatikus szerkezetet kapunk. A két eset (16a-b) egyszerűsített ágrajzát adom meg alább.

(16) a. [...] *of which the driver arrived*

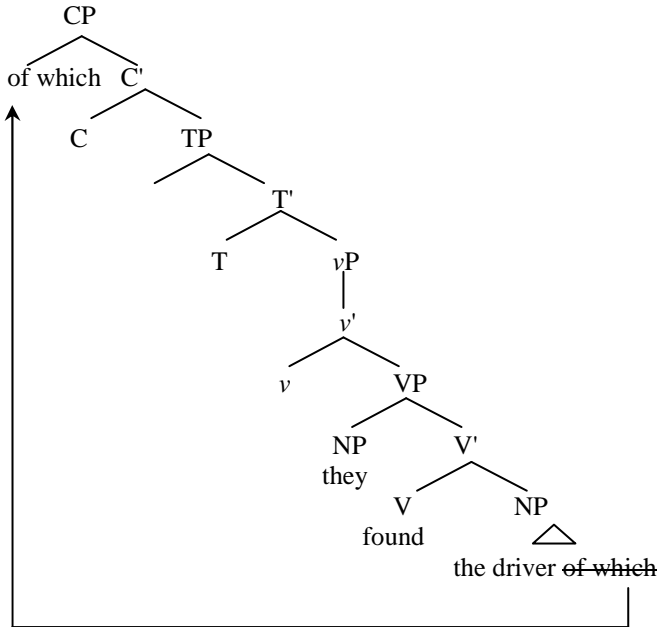

(16) b. [...] *of which the driver caused a scandal*

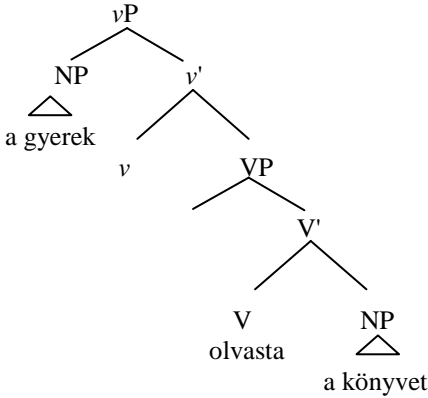
A két ágrajzból látható, hogy az unakkuzatív ige alanya (16a: *the driver of which*) és a tárgy (16b: *a scandal*) alappozíciója közös. Így a feltételezés szerint az unakkuzatív alanyokból és a tárgyakból való kimozzgatás hasonló megítélés alá esik. A párhuzam kedvéért a (16c) ábrában mutatom be azt a szerkezetet, amelyben a tárgyi NP-ből történik kimozzgatás.

(16) c. [...] *of which they found the driver*

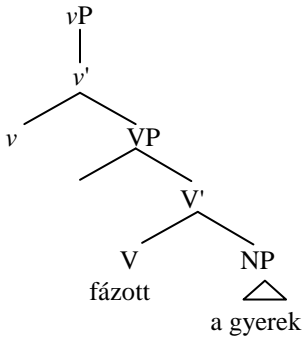

A magyarban É. Kiss (2007) szintén számol az unakkuzatív és tranzitív predikátumok argumentumainak szerkezeti különbségeivel. Hasonlóan a széles körben elfogadott elemzéshez, az unakkuzatív predikátum alanyát mint belső argumentumot, a tranzitív predikátum alanyát mint külső argumentumot veszi fel elemzésébe, ahogyan azt a (17a) és (17b) egyszerűsített ágrajzban bemutatom. Mindezek alapján a magyar vonatkozásában is felvethető a kérdés, hogy az alanyból való kimoztatásra hatással van-e a VP-n belüli alappozíciója.

(17) a. *A gyerek olvasta a könyvet.*

(17) b. *Fázott a gyerek.*

A fenti ágrajzok bemutatják, hogy a magyar tranzitív ige alanya külső argumentum (17a) míg az unakkuzatív ige alanya belső (17b). Hasonlóan az angol szerkezethez (16a-b) a magyar unakkuzatív predikátum alanyáról is elmondható, hogy a tárggyal azonos bázispozícióval rendelkezik. Ez alapján várható, hogy a magyar tárgyból és az unakkuzatív alanyból való kimozgatás is azonos megítélés alá esik.

2. A kísérlet

Ebben a fejezetben tárgyalom, hogy a fent bemutatott elméleti háttér alapján milyen kutatási kérdések fogalmazódtak meg. Részletesen bemutatom, hogy ezen kérdések megválaszolására milyen célmondatokat milyen elméleti megfontolásból találtunk ki. Bemutatom a kísérleti elrendezést és annak kivitelezését, valamint a statisztikai elemzés után kapott eredményeket.

2.1. Kutatási kérdések

A szakirodalom alapján a következő kutatási kérdéseket fogalmaztuk meg:

- (i) A magyarban kimutatható-e szignifikáns különbség az alanyi *vs.* a tárgyi NP-ből való kiemelés elfogadhatóságát illetően?
- (ii) Érvényes-e a magyar alanyra Chomsky (2008) megfigyelése, miszerint a kimoztatás elfogadhatóságát befolyásolja, hogy az alany tranzitív vagy unakkuzatív predikátum argumentuma-e?
- (iii) Hatással van-e a magyar alanyból való kimoztatás elfogadhatóságára az alany ige előtti (mozgatott) *vs.* ige utáni (*in situ*) felszíni pozíciója?

Látható, hogy az (i)-es kutatási kérdés arra keresi a választ, hogy a magyarban megjelenik-e az angolban megfigyelt jelenség, miszerint az alany és tárgy – mint az igei fej argumentumai – aszimmetrikus viszonyban állnak egymással: ez az alany SpecVP és a tárgy komplementumpozíciójával volna magyarázható.

Jelen kísérletben tranzitív és unakkuzatív alanyokat is teszteltünk, így a kérdés arra is vonatkozik, hogy ezek külön-külön is eltérést mutatnak-e a tárgy sajátosságaitól. A (ii)-es kérdéssel tehát arra kérdeztünk rá, hogy Chomsky (2008) megfigyelése alapján a magyarra is áll-e az angolra leírt elemzés.

A (iii)-as kutatási kérdés pedig a *freezing*-hatásra kérdez rá. A feltételezés szerint tehát azt várnánk, hogy a beágyazott mondat ígét megelőző, topikalizált alanyából való kimoztatás kevésbé lesz elfogadható az anyanyelvi beszélők számára, az *in situ* – bázisgenerált hellyel bíró – alannal szemben. Ennek oka, hogy az ige előtt álló alany mozgatással nyeri el felszíni pozícióját (É. Kiss 2002), így ez az összetevő – vagy ennek bármely része – már nem vethető alá további mozgatásnak (Stepanov 2007).

2.2. A kísérlet bemutatása

A kísérletben olyan nem specifikus NP-k vettek részt, melyek feje valamely kötelező bővítménnyel bíró ige főnévvé képzett alakja. A specifikusság kérdése azért volt fontos, hogy kiküszöböljük azt az általánosabb jelenséget, miszerint a diskurzusba horgonyzott – *D-linked* – összetett kifejezésekből való kimozgatás általában nehezebb, mint a nem-specifikus összetevőkből (Fiengo–Higginbotham 1981):

- (18) a. ^{*/??} *Kivel olvastad az interjút* ___ ?
b. ^{OK} *Kivel olvastál egy interjút* ___ ?

Az igéből derivált főnévi kifejezésre pedig azért volt szükség, hogy lehetőség szerint biztosítani tudjuk, hogy a főnév valamilyen természetesnek ható kötelező bővítménnyel bírjon. Ezt a vonzatot a célmondatokban felsőbb tagmondatba irányuló mozgatás alá vetettük. Fontos továbbá megjegyezni, hogy a beágyazott mondatok kötőmódú igei predikátummal bírtak. Ennek alapja az a megfigyelés, hogy a kijelentő móddal bíró tagmondatokból kevésbé elfogadható a kiemelés, mint a kötőmóddal rendelkezőkből.

- (19) a. [?] *Mivel gondolta Mari, hogy János egyetért* ___ ?
b. [?] *Mivel szeretné Mari, hogy János egyetértsen* ___ ?

A kötőmód használatakor tehát célunk az volt, hogy kizárhassuk ezt a blokkoló hatást, így lehetőség szerint a mozgatásra csak az alanyi tartomány sziget volta jelenthetett megszorítást.

Az (i)-es és (ii)-es kutatási kérdés alapján a három kondíció a következő volt: (19a) tranzitív ige alanya, (20b) unakkuzatív ige alanya és (20c) tárgy.

- (20) a. *Melyik gyerekről szeretnéd, hogy [némi gondoskodás ___] megalapozza a bizalmat?*
b. *Melyik gyerekről szeretnéd, hogy [némi gondoskodás ___] fontosnak látszon?*
c. *Melyik gyerekről szeretnéd, hogy [némi gondoskodást ___] átvállaljon az iskola?*

A (iii)-as – a *freezing*-hatással összefüggő – kérdés alapján pedig mindhárom további variánsát képezte egy olyan mondatváltozat, melyben az ige argumentuma a beágyazott mondat igéje után áll²:

² Az unakkuzatív példamondataink – egy lehetséges elemzés szerint – úgynevezett kismondatokat (*small clause*) tartalmaznak. Ebben az esetben az ige vonzata nem egy egyszerű NP, hanem

- (21) a. *Melyik gyerekről szeretnéd, hogy megalapozza a bizalmat*
[némi gondoskodás ___]?
b. *Melyik gyerekről szeretnéd, hogy fontosnak látsszon*
[némi gondoskodás ___]?
c. *Melyik gyerekről szeretnéd, hogy átvállaljon az iskola*
[némi gondoskodást ___]?

A fent bemutatott 3×2-es kísérleti elrendezés minden dimenzióját 5-5 mondat képviselte, 30 célmondatot adva. A kísérlet során kétszer ennyi (22a)-hoz hasonló grammatikus és (22b)-hez hasonló agrammatikus mondat vegyesen szerepelt fillerként.

- (22) a. *Azt akarod, hogy némi gondoskodást a szegény gyerekről*
átvállaljon az iskola.
b. **A szegény gyerekről szeretnéd, hogy fontosnak látsszon*
[némi gondoskodás ___].

A 90 mondatos kérdőívet pszeudorandomizált sorrendben egy online Google kérdőíven töltötte ki 35 adatközlő, 7 pontos Likert-skála használatával. A pszeudorandomizált sorrend annyit jelentett, hogy a targetmondatok és a töltelékmondatok is véletlenszerű sorrendben álltak, azonban három különböző sorozatban lettek bemutatva az informánsoknak úgy, hogy soha ne kövessen egy célmondatot közvetlenül egy másik célmondat. A Google segítségével küldtük szét a kérdőíveket, amelyekben rögzítettük az adatközlők nemét és korát, valamint azt, hogy mindkét szülőjük magyar anyanyelvi beszélő-e. Megkértük őket, hogy lehetőség szerint ne töprengjenek sokat a válaszádon és ne lépjenek vissza az egyes értékelések után. A három különböző sorrendben prezentált kérdőívet 35 adatközlő töltötte ki, akik közül kettőt ki kellett zárni az értékelésük következetlensége miatt (egyikük csakis az 1-es és 7-es értéket használta, másikuk pedig csakis az 1-es és 2-es értéket). A megmaradt 33 főt 18 férfi és 15 nő adatközlő adta ki, akik átlagéletkora 23,2 év. A kérdőívben részletes leírást adtunk a feladatról, amiben példamondatok alapján előre megadott értékelést is bemutattunk, lehetőség szerint a teljes 7-es skála

egy kis tagmondat, így ennek alanya nem az ige közvetlen argumentuma. Abból a leegyszerűsítő feltételezésből indultunk ki, hogy a releváns tekintetben nincs különbség az ilyen, másodlagos predikátumtól is követett NP és a tárgyi NP között: a főige mindkettőt kormányozza, ellentétben a főige saját alanyi argumentumával (sőt, egyes elemzések, például Williams (1983), szerint mindkettő az ige komplementuma. További kutatás tárgya lehet ezeknek a példának a kísérletes összevetése a szűkebb értelemben vett unakkuzatív igei NP argumentumokat tartalmazó mondatokkal.

kihasználását elősegítve. Az alanyok egyszerre egy megítélendő mondatot láthattak, alatta megadva a rádiógombos skálát, amelyen értelemszerűen csak egyetlenegy érték megadása volt lehetséges.

A 7 pontos Likert-skála használata bevett az anyanyelvi ítéletet felmérő tesztek (*acceptibility judgement task*) során. Legnagyobb előnye, hogy egyszerre intuitív és numerikus, így az eredmények alapos statisztikai elemzés alá vethetők. Az egyik veszélye ennek a skálának, hogy az alany vagy csak a középső, vagy csak a szélső értékeket használja. Ennek elkerülésére alapos előkészítés szükséges, amelyet igyekeztünk a feladat részletes leírásával és a példamondatok prezentálásával megvalósítani. Talán ennek köszönhetően csak két adatközlőnél fordult elő a fentebb említett nehézség.

2.3. A kísérlet eredményei³

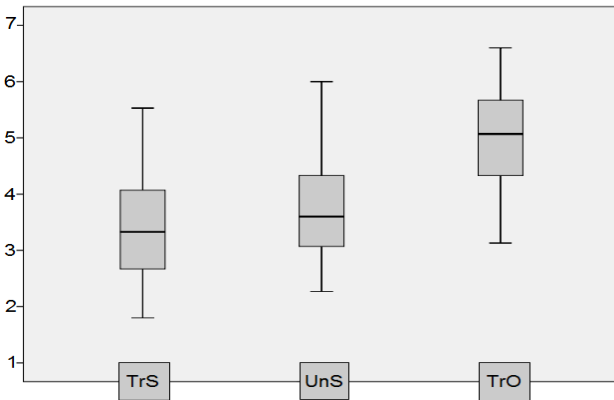
A statisztikai eredményeket úgy kaptuk, hogy az egyes típusok (tranzitív predikátum alanya: TrS, unakkuzatív predikátum alanya: UnS és tárgy: TrO) 5 célmondatának értékeit személyenként átlagoltuk. Ezekkel a személyenkénti dimenzióátlagokkal számolva kaptuk meg az egyes dimenziók átlagértékeit. Ezt mutatja be az 1. ábra. Az *N* oszlopban az adatközlők száma található. Az *Átlag* oszlopból olvasható le az egyes névszói frázisokból való kimoztatás során keletkezett példamondatok (a 7 pontos skálán kifejezett) anyanyelvi ítéleteinek átlaga. A *Szórás* az egyes ítéleteknek a középértéktől való átlagos eltérését mutatja meg. Ebből tudhatjuk meg, hogy az egyes adatközlők ítéletei mennyire hasonlóak: minél nagyobb a szórás, annál nagyobb a variancia. A *Minimum* és *Maximum* oszlopok a szélsőséges értékek átlagait tartalmazzák.

Mindezt a 2. ábra grafikusán mutatja be. A gyertyadiagramok középső vízszintes vonala az egyes NP-k ítéleteinek átlagát, míg a legfelső és legalsó vízszintes vonások a szélsőséges értékek átlagát mutatják.

	N	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
TrS	33	3,33	0,93	1,80	5,53
UnS	33	3,74	0,93	2,27	6,00
TrO	33	4,94	0,96	3,13	6,60

1. ábra: Átlagértékek

³ Köszönettel tartozom Fekete Istvánnak az eredmények statisztikai elemzésénél nyújtott nélkülözhetetlen segítségéért.

2. ábra: A három dimenzió elfogadhatósági átlagértékei

Az adatokon először ismételt mérések Friedman ANOVA tesztet végeztünk, ez az NP-k átlagértékein szignifikáns volt (Friedman $\chi^2 = 45,738$, $df = 2$, $p < 0,001$). A Wilcoxon-féle előjeles rangpróbával végzett páronkénti összehasonlítások is szignifikánsak voltak: UnS–TrS ($Z = -2,246$, $p < 0,05$), TrO–UnS ($Z = -4,862$, $p < 0,001$), TrO–TrS ($Z = -4,937$, $p < 0,001$). Azaz kevesebb, mint 5% az esélye annak, hogy az egyes NP-k közötti – a jelen kísérletben talált – különbségek a véletlen műve (abban az esetben, ha ezek a kísérlettől függetlenül is valódi különbségek). A további próbák alapján pedig látható, hogy a TrO és UnS, valamint a TrO és TrS közötti eltérések esetében még kevésbé játszhat szerepet a véletlen (ennek esélye kevesebb, mint 1‰), mint az UnS és TrS között (kevesebb, mint 5%).

Az egyes csoportokon belül vizsgált átlagok, melyek az NP-k elhelyezkedésének (az ige előtt: e, az ige mögött: h) hatását mutatják, Wilcoxon-féle előjeles rangpróbával végzett teszt alapján nem mutatnak szignifikáns különbséget a két pozícióból való kimozgatás megítélésének tekintetében ($Z = -0,215$, $p = 0,830$, n.s.). Azaz ebben az esetben az eltérések valószínűleg a véletlen műve, illetve nagy az esélye annak, hogy a kísérleti tényezőktől függetlenül sincs valódi különbség.

	N	Átlag	Szórás	Minimum	Maximum
e	33	4,10	1,03	2,10	6,20
h	33	4,06	0,81	2,67	6,07

3. ábra: Az NP-k pozíciója szerinti elfogadhatósági átlagértékek

3. Diskusszió

A kísérlet eredményei egyfelől megfeleltek a várakozásoknak, maradtak azonban nyitott kérdések is. A legkézenfekvőbb eredmény, hogy a magyarban is kimutatható az alany szigethatása, ugyanis az egyes anyanyelvi beszélők kevésbé elfogadhatónak tartják azokat a szerkezeteket, amelyekben az alanyból kimozgott egy összetevő.

A második fontos eredmény, hogy az unakkuzatív predikátum alánya, a tranzitív predikátum alánya és a tárgy közötti ítéletkülönbségek különösen jelentősen szignifikánsak. A tárgy és mindkét alany közötti különbség várható volt a tárgy *vs.* alany aszimmetriát ismerve, azonban nem tudjuk megmagyarázni, hogy a két alany értékelése között miért van különbség. Chomsky (2008) elemzése azonban épp erre a nehézségre ad választ, hiszen rámutat, hogy a predikátum típusától függően különbözik az egyes alanyok argumentumpozíciója. Mégis csupán ezt a feltételezést szem előtt tartva nem tudjuk megmagyarázni, hogy az unakkuzatív alany és a tárgy között miért mutatható ki különbség, hiszen mindkettő az ige belső argumentumpozícióját foglalja el.

Meglepő eredmény, hogy az ítéletekre nem volt hatással az alany ige előtti vagy ige mögötti pozíciója. Az alany ige előtti pozícióját a magyarban É. Kiss (2002) szerint mozgatás során éri el, míg az ige mögöttiek bázishelyen maradt (*in situ*) alanyok. A *freezing*-hatással számolva azt várnánk, hogy az ige előtti alanyból való további mozgatás kevésbé elfogadható szerkezetet eredményez, mint *in situ* társa. Ez azonban az eredmények ismeretében nem mondható el.

Végül érdemes szólni arról, hogy mindegyik szerkezet értékelése viszonylag degradált (TrS: 3,3 UnS: 3,7 TrO: 4,9). Ez főleg a tárgy esetében váratlan, hiszen az alany szigethatása – legalábbis a tranzitív predikátum alanyáé – várható volt. Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy a hosszú mozgatás, amely során a beágyazott mondat eleme a főmondatba kerül, eleve nehezen követhető szerkesztés. További nehézség volt, hogy az összetett alany és összetett tárgy egy külön eleme és nem a teljes összetevő mozgott. Az ilyen komplex feladat megterheli a mentális erőforrásokat, ezzel magyarázható az összes érték együttes degradáltsága. Mindez azonban nem befolyásolja az egymáshoz való viszonyukat.

Összegzés

Ebben a tanulmányban a magyar alanyi szigettel foglalkozó kísérletünket ismertettem. Először példákon keresztül bemutattam a sziget-jelenséget, majd

rátértem az alany sajátosságaira. Az elméleti háttér szempontjából lényeges pont volt, hogy az alanyi sziget megsértésnek megítélése változatosságot mutat nemcsak a nyelvek között, hanem az egyes nyelveken belül felszíni pozíciójuk, illetve alappozíciójuk szerint is.

A kísérlet eredményeiből kiderült, hogy a magyar azon nyelvek közé tartozik, amelyek esetében kimutatható alanyi szigetelés. Noha az alany felszíni pozíciója nem volt hatással a belőle való kimozgatásra – azaz nem jelentkezett *freezing*-hatás – az alany alappozíciója meghatározó volt. Ez a tény empirikus bizonyíték amellett, hogy a magyar VP szerkezete a konfigurációs nyelvekhez hasonlóan hierarchikus, amint azt már Surányi (2006a, 2006b) és É. Kiss (2007, 2010) is feltételezte.

Az anyanyelvi ítéletek szerint az unakkuzatív predikátum alanyából való kimozgatás elfogadhatóbb, mint a tranzitív predikátum alanyából. Tehát a magyarban is hatással van az alany alappozíciója a belőle való kimozgatás elfogadhatóságára, amint azt Chomsky (2008) az angol esetében leírta.

Az azonban további elméleti megfontolást igényel, hogy miért kevésbé grammatikus a magyar unakkuzatív predikátum alanyából való kimozgatás, mint a tárgyból, holott mindkettő belső argumentum. Ez a jelenség nem magyarázható egyik grammatikai elmélettel sem, hiszen hagyományosan a korábbi transzformációs grammatika szerint az alanyok között nem várunk különbséget. Chomsky (2008) szerint azonban épp az unakkuzatív alany és a tárgy mutatna egyezést. További kutatást igényel, hogy az unakkuzatív alanyok köztes státuszának lehet-e a szűk értelemben vett nyelvtanon kívüli, feldolgozás alapú magyarázata (vö. Phillips 2012).

Hivatkozások

- Chomsky, Noam 2008. *On phases*. In: R. Freidin, C. P. Otero & M.-L. Zubizarreta (szerk.) *Foundational Issues in Linguistic Theory*, Cambridge, MA, MIT Press, 133–166.
- É. Kiss Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*, Cambridge, Cambridge University Press.
- É. Kiss Katalin 2007. Az ige utáni szabad szórend magyarázata. In *Nyelvtudományi Közlemények* **104**: 124–152.
- É. Kiss Katalin 2010. The structure of the Hungarian VP revisited. In Ch. Pinon (szerk.) *Approaches to Hungarian* 10. Budapest, Akadémiai Kiadó, 31–58.
- Fiengo, Robert – James Higginbotham 1981. Opacity in NP. In *Linguistic Analysis* **7**: 347–373.

- Koopman, Hilda – Sportiche, Dominique 1991. The position of subjects. In *Lingua* **85**: 211–285.
- Phillips, Colin 2012. On the Nature of Island Constraints. I: Language Processing and Reductionist Accounts. (Megjelenés alatt: In J. Sprouse & N. Hornstein (szerk.), *Experimental syntax and island effects*. Cambridge, Cambridge University Press)
- Ross, John R. 1967. *Constraints on variables in syntax*. PhD disszertáció, MIT.
- Ross, John R. 1974. Three batons for cognitive psychology. In W. B. Weimer & D. Palermo (szerk.) *Cognition and the symbolic processes*, Hillsdale, N.J: Lawrence Erlbaum Associates, 63–124.
- Surányi Balázs 2006a. Hungarian as a Japanese-type scrambling language. In Chris Davis, A. Rose & Youri Zabbal (szerk.) *NELS 36: Proceedings of the 36th annual meeting of the North East Society*. 2. UMass, Amherst: GLSA, 561–574.
- Surányi Balázs 2006b. Scrambling in Hungarian. In *Acta Linguistica Hungarica* **53**, 393–432.
- Stepanov, Artur 2007. The end of the CED? Minimalism and extraction domains. *Syntax* **10**: 80–126.
- Szabolcsi Anna 2006. Strong and Weak Islands. In Everaert and van Riemsdijk (szerk.) *The Blackwell Companion to Syntax* **4**: 479–532.
- Williams, Edwin S. 1983. Against small clauses. In *Linguistic Inquiry* **14**(2): MIT, 287–308.